

Сімко Руслан Теодорович
Сімко Алла Володимирівна

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський

2025

УДК 159.9: 34 (075.8)

ББК 88.47Я73

Ю 70

Рецензенти:

– **Опалюк Тетяна Леонідівна** – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи.

– **Онуфрієва Ліана Анатоліївна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології.

– **Михальська Світлана Анатоліївна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти.

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Протокол № 4 від 27 березня 2025 року)*

Ю 70 Юридична психологія : навчально-методичний посібник / Укладачі Руслан Теодорович Сімко, Алла Володимирівна Сімко. – Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2025. – 214 с.

Навчально-методичний посібник підготовлений у відповідності до навчальної програми дисципліни «Юридична психологія» для студентів психологічних факультетів. В посібнику розглядаються предмет, завдання і система юридичної психології; методологічні та загально-психологічні основи, психологія жертви злочину, правова психологія, кримінальна психологія, психологія слідчих дій, психологічна характеристика судової діяльності, особливості психологічної консультації та судово-психологічної експертизи, пенітенціарна психологія

Для науковців, викладачів, студентів ЗВО, усіх, хто цікавиться проблемами юридичної психології

УДК 159.9: 34 (075.8)

ББК 88.47Я73

© Сімко Р.Т., Сімко А.В. укладачі, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА.....	7
1.1. Предмет і завдання юридичної психології.....	7
1.2. Історія розвитку юридичної психології.....	10
1.3. Система юридичної психології.....	12
1.4. Методологічні основи і методи юридичної психології.....	14
РОЗДІЛ 2 ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПРАВОСВІДОМІСТІ.....	22
2.1. Правова соціалізація.....	22
2.2. Правова соціалізація та правослухняна поведінка особистості	26
2.3. Психологічні умови дієвості правових норм.....	29
РОЗДІЛ 3 КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	35
3.1. Поняття особистості злочинця та типологія злочинців.....	35
3.2. Психологія неповнолітніх злочинців.....	37
3.3. Психологія організованої злочинності та психологічні причини злочинної поведінки.....	41
3.4. Психологічна структура злочинного діяння та психологічні наслідки здійсненого злочину.....	44
РОЗДІЛ 4 ПСИХОЛОГІЯ ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ.....	50
4.1. Поняття жертви та її кримінально-психологічні різновиди.....	50
4.2. Віктимна характеристика жертви злочину.....	56
4.3. Психологія віктимності.....	59
4.4. Психологічні рекомендації потенційній та реальній жертві....	61
РОЗДІЛ 5 ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ...	65
5.1. Психологія допиту потерпілого.....	65
5.2. Психологія допиту підозрюваного та обвинуваченого.....	69
5.3. Психологія допиту свідків.....	74
5.4. Психологічні особливості допиту неповнолітніх.....	78

РОЗДІЛ 6 ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	82
6.1. Психологічна характеристика судової діяльності при розгляді кримінальних справ.....	82
6.2. Психологія судді.....	88
6.3. Психологічні особливості судового допиту.....	90
6.4. Психологія судових суперечок і винесення вироку.....	95
 РОЗДІЛ 7 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА І ЗАХИСНИКА (АДВОКАТА).....	99
7.1. Психологія прокурорської діяльності.....	99
7.2. Психологічні особливості діяльності адвоката.....	103
7.3. Психологічні аспекти відносин адвоката і прокурора в суді. Судова етика в діяльності прокурора й адвоката (захисника).....	107
 РОЗДІЛ 8 ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ПРОМОВИ.....	113
8.1. Загальна характеристика психологічних засобів мови юриста.....	113
8.2. Психотехніка судової промови.....	119
8.3. Психологічні особливості промови судді, прокурора та адвоката в суді.....	124
 РОЗДІЛ 9 ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСУЛЬТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ І СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА.....	128
9.1. Психологічна консультація в кримінальному процесі.....	128
9.2. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі...	130
9.3. Судово-психологічна експертиза в цивільному та адміністративному праві.....	137
 РОЗДІЛ 10 ПЕНІТЕНЦІАРНА (ВИПРАВНА) ПСИХОЛОГІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ НАУК.....	143
10.1. Предмет та завдання пенітенціарної психології. Зв'язок пенітенціарної психології з іншими науками.....	143
10.2. Методи вивчення особистості засудженого.....	147
10.3. Методи психологічного впливу на особистість засудженого в процесі перевиховання.....	151

РОЗДІЛ 11 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ЗАСУДЖЕНИХ.....	156
11.1. Психологічні стереотипи поведінки засуджених.....	156
11.2. Особистісні особливості аномальних, неповнолітніх засуджених та засуджених зрілого віку.....	162
11.3. Особливості психічних процесів у засуджених.....	167
 РОЗДІЛ 12 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ЩОДО ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ.....	 175
12.1. Психологічні аспекти проблеми покарання та виправлення засуджених.....	175
12.2. Особливості діяльності психологічної служби.....	178
12.3. Основна мета, функції і завдання психологічної служби. Вивчення особистості засудженого.....	183
 ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	 188
 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	 197
 СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ТА ВИМОГИ.....	 201
 СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	 211

Вступ

Успішне входження особистості в соціум, її гармонійний розвиток, стабільність суспільних відносин на сучасному етапі неможливі без адекватної правової соціалізації дітей та молоді. Нівелювання серед частини молоді моральних суспільних цінностей приводить до втрати і деформації суспільного досвіду, який передається з покоління в покоління. Наявність феномену молодіжної і кримінальної субкультур, зростання злочинності серед підлітків робить актуальною проблему профілактики протиправної поведінки серед дітей та молоді.

Запропонований навчально-методичний посібник «Юридична психологія» покликаний ознайомити студентів-психологів з основними шляхами вивчення психіки людей та психології діяльності окремих осіб, які приймають участь у суспільних відносинах, що регулюються правом; з психологічним механізмом правопорушень і психологію правопорушників, проблемами утворення, функціонування та розпаду злочинних груп; з процесом адаптації правопорушників до перебування у виправно-трудових закладах, їх психічними станами, викликаними позбавленням волі тощо.

Розроблений навчально-методичний посібник логічно-структурований, що надає студентам можливість ознайомитись з об'єктом, предметом, задачами, методологічними засадами та методами юридичної психології; психологічними особливостями особистості правопорушника та злочинних груп; механізмом формування злочинної поведінки; особливостями формування підлітково-молодіжних асоціально-кримінальних груп та інтегративними процесами в них; психологічними характеристиками підлітково-молодіжних груп асоціального спрямування; проблемами пенітенціарної психології; психологічними аспектами попередження злочинів; психологічною характеристикою жертви злочину.

Після освоєння курсу «Юридична психологія», за допомогою розробленого навчально-методичного посібника, здобувачі вищої освіти зможуть скласти психологічний портрет правопорушника; оцінювати схильність особи до антисуспільної поведінки; аналізувати психологічний стан об'єкта професійного впливу; обирати адекватні методи та прийоми впливу на особистість; аналізувати психологічні фактори, які впливають на формування протиправної поведінки та визначати шляхи її попередження.

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Предмет і завдання юридичної психології

Юридична психологія містить у собі різні області наукових знань, є прикладною наукою і рівній мірі належить як до психології, так і до юриспруденції.

В сфері суспільних відносин, регульованих нормами права, психічна діяльність людей здобуває своєрідні риси, що обумовлені специфікою людської діяльності в сфері правового регулювання.

Юридична психологія вивчає людину у повному об'ємі, з іншої сторони в цій науковій дисципліні яскраво виражені юридичні аспекти, які обумовлюють комплекс об'єктивних закономірностей, які вивчає дисципліна.

Юридична психологія розробляє наступні психологічні основи:

- Правослухняної поведінки (правосвідомість, мораль, суспільна думка, соціальні стереотипи);
- Злочинної поведінки (структура особистості злочинця, злочинний стереотип, структура злочинної групи, криміногенна ситуація, структура особистості потерпілого і роль цих структур в генезисі злочинної поведінки);
- Правоохоронної діяльності (насамперед вона цікавитиме в меншій мірі, так як це сфера правоохоронних органів);
- Ресоціалізації правопорушників (виправно-трудова психологія, психологія адаптації після звільнення з ВТЗ);
- Психології неповнолітніх (психологічні особливості проблем, які вище були зазначені).

Злочинність – велике соціальне зло, а злочинність неповнолітніх – це зло, багаторазово збільшене. Значна кількість особливо небезпечних рецидивістів свій перший злочин зробили у віці до 18 років. Суспільство, що бажає позбутися від злочинності, насамперед повинне правильно виховувати дітей.

У переважній більшості випадків у число підлітків-правопорушників попадають ті, у кого не склалися відносини в шкільному колективі.

Юридична психологія досліджує антисоціальне поведіння неповнолітнього і вплив на нього факторів зовнішнього мікросередовища, а також особливості особистості підлітка, що

обумовлюють його індивідуальне реагування на різні «життєві невдачі», і розробляє рекомендації, спрямовані на профілактику дитячої і юнацької злочинності.

Психологічні дослідження особистості потерпілого і його діяльності також є дуже актуальними, тому що сприяють рішенню цілого ряду питань: більш правильної кваліфікації злочинів, вивченню їхніх причин і умов, всебічному розслідуванню кримінальних справ, виявленню нових доказів і т.д.

В особливому розділі юридична психологія досліджує психологічні аспекти необережної злочинності, у тому числі побутову і професійну необережність.

Завданням юридичної психології є і дослідження особистості злочинця в її еволюції, вивчення механізму утворення злочинного наміру, злочинної установки, дослідження суб'єктивного відношення злочинця до скоєного діяння. Така реконструкція необхідна для того, щоб одержати вичерпну інформацію про суб'єкта і суб'єктивну сторону складу злочину, про конкретні причини даного злочину, що виявляються через злочинні установки і злочинне поведіння досліджуваної особистості.

З багатьох задач, що стоять перед юридичною психологією нас цікавитимуть в першу чергу ті, що пов'язані з психологічними закономірностями впливу на окремих осіб, групи, колективи, з успішним вирішенням завдань перевиховання осіб, що скоїли злочин, з виявленням осіб схильних до протиправної поведінки, з профілактикою правопорушень.

Тому, практичним психологам у професійній діяльності доводиться мати справу і у сфері юридичній: допомагати правоохоронним органам у профілактиці злочинності, особливо підліткової, сприяти позитивній соціалізації осіб з неблагополучних сімей, виявляти осіб, схильних до правопорушень, проводити з ними корекційну роботу.

Об'єктом психологічної науки є психіка особистості як властивість високоорганізованої одухотвореної матерії, яка являється особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності.

Отже, юридична психологія - галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері відносин, що регулюються правом.

Предмет юридичної психології різні автори визначають по різному:

1. О. Брусиловський – злочин, особу злочинця після його засудження, психологію кримінального судочинства, психологію всіх учасників судової процедури.

2. О. Ратінов – психічні явища, механізми і закономірності людської психіки, пов'язані з виникненням, зміною, виконанням, порушенням і застосуванням права.

3. А. Дулов – особливості розвитку та прояву психологічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя:

4. В. Васильєв – психологічні основи особистості та діяльності в умовах правового регулювання, систему «людина-право», основною ланкою в якій є особистість як суб'єкт діяльності.

5. О. Глотчкін і В. Пирожков – граничні проблеми психології та прав, соціальні проблеми, пов'язані з виникненням і динамікою причин, умов і передумов скоєння злочину і розшуком злочинця, проведенням кримінальних справ на стадії попереднього розслідування, судового розгляду, виконанням покарання, виправленням і перевихованням засуджених.

Загальними завданнями юридичної психології є:

- науковий синтез юридичних, психологічних і соціально-психологічних знань;
- розкриття психологічної сутності фундаментальних понять і категорій права ;
- вивчення методологічних і теоретичних основ юридичної психології;
- розробляння методик (і нових методів) теоретичних і прикладних досліджень у галузі юридичної психології;
- створення професіограм і психограм юридичних професій;
- розробляння методики профорієнтації й профвідбору юристів та ін.

Одиничні завдання юридичної психології:

- дослідження психологічних аспектів ефективності правових норм і розробляння психологічних основ щодо нормативної регуляції різних правовідносин;
- психологічне дослідження особистості злочинця, розкриття мотивації злочинної поведінки;
- розробляння методів і заходів психологічного впливу з метою викриття злочинців;

- дослідження психологічних закономірностей діяльності різних видів професійної юридичної діяльності;
- розробляння соціально-психологічних основ профілактики злочинів;
- дослідження психологічних закономірностей діяльності виправно-трудових закладів для розробляння системи заходів щодо виправлення і перевиховання з суджених.

1.2. Історія розвитку юридичної психології

Юридична психологія – порівняно молода галузь психологічної науки.

Однак правова регуляція людської поведінки досліджувалася ще видатними давньогрецькими філософами:

- Сократ (469-399 рр. до н е) висунув ідею про необхідність збігу справедливого і законного.
- Платон (427-347 рр. до н е) вперше вказав на дві категорії психології, які лежать в основі соціального розвитку – потреби і можливості людей;
- Аристотель (384-322 рр. до н е) висловив положення про право як мірило справедливості.

У період формування нової прогресивної буржуазної ідеології в Європі відбувся поворот у розумінні суті права. Одним з принципів правового світогляду Нового часу став принцип гарантій особистісного розвитку, забезпечення автономності й поведінки

У XVIII-XIX ст. зароджується кримінальна, потім – судова, а пізніше юридична психологія.

Наприкінці XIX ст. розширюються уявлення про психологічну сутність злочинної поведінки.

У XX ст. з'явилися фундаментальні дослідження з даної проблеми Р. Луваж «Психологія і злочин» (Гамбург, 1956), Г. Тох «Правова і кримінальна психологія» (Нью-Йорк, 1961), О. Абрахамсон «Кримінальна психологія» (Нью-Йорк, 1961) та ін.

Кінець XIX і початок XX ст. пов'язані з інтенсивним розвитком психології, психіатри ряду галузей права (в першу чергу – кримінального права). Ряд вчених, які представляли ці науки в той період, займали прогресивні позиції (М. Сеченов, В. М. Бехтерев, С. В. Познишев, С. С. Корсаков, В. П. Сербський, А.Ф. Коні та ін)

На початку XX ст. в юридичній психології з'являються експериментальні методи дослідження.

Велику увагу розвитку юридичної психології приділив великий вчений – фізіолог, психіатр і психолог В.М. Бехтерев (1857-1927). Під його керівництвом було здійснене перше експериментальне дослідження малолітніх злочинців, результати якого знайшли відображення в книзі «Про розумову працездатність малолітніх злочинців» (1903). Він же за допомогою експериментальних методів вивчав злочинність як психологічне явище і особистість злочинця. Підсумки дослідження були викладені в його працях «Про експериментальне психологічне дослідження злочинців» (1902) і «Об'єктивно-психологічний метод в застосуванні і вивченні злочинності» (1912).

У 1920 р. при Московському державному університеті був створений Інститут радянського права, в складі якого вже на наступний рік був виділений відділ кримінології. У 1924 р. при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства з'явилася кримінальна клініка.

Цікаві дослідження провів психолог А.Р.Лурія в лабораторії експериментальної психології, створеної в 1927 р. при Московській губернській прокуратурі. Він вивчав можливості застосування методів експериментальної психології для розслідування злочинів і сформулював принципи роботи пристрою, який згодом отримав назву «викривача брехні» (лай-детектор).

Достатньо серйозна робота в 20-і рр. велася з вивчення психології ув'язнених. Так, вчений-криміналіст М.Н.Герней (1874-1953) в 1925 р. видав працю «У в'язниці», в якій розкриваються особливості психології людей, котрі відбувають тюремне покарання.

З досліджень того часу представляють інтерес і праці К.І.Сотоніна, в яких висвітлювалися психологічні аспекти діяльності слідчого і судді, питання отримання правдивих показів свідків, методи виявлення в них мимовільної брехні.

На початку 30-х рр. через значні негативні політичні зміни і розвиток комуністичного тоталітарного режиму дослідження з судової психології, як і дослідження в галузі трудової, соціальної, медичної психології, були зупинені і до середини 50-х рр. розвиток цієї науки припинився. І лише починаючи з 60-х рр. стали знову обговорюватись проблеми юридичної психології.

У 1964 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку юридичної науки і покращення юридичної освіти в країні», яка відновила юридичну психологію у всіх юридичних вузах країни. У 1965-1966 рр. почалося викладання спеціальних курсів

юридичної психології в юридичних вузах Москви, Ленінграда, Мінська та деяких інших міст. У 1966 рр. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР був проведений Всесоюзний семінар з питань викладання юридичної психології і основних проблем цієї науки.

У травні 1971 р. у Москві відбулась перша Всесоюзна конференція з судової психології, а в червні 1971 р. в Тбілісі на 4-му Всесоюзному з'їзді психологів судова психологія була представлена окремою секцією.

Восени 1986 р. в місті Тарту (Естонія) пройшла Всесоюзна конференція з юридичної психології. На цій конференції зібрались і виступили з доповідями і повідомленнями представники всіх республік і регіонів Радянського Союзу. У цих доповідях широко обговорювались проблеми методології і структури юридичної психології, завдання її окремих галузей (кримінальна психологія, психологія потерпілого, психологія попереднього слідства та ін.), а також структура вузівського курсу цієї дисципліни, методика її викладання.

Після розпаду СРСР юридична психологія продовжує свій належний розвиток на теренах новостворених суверенних держав.

У даний час в Україні продовжується розвиток юридичної психології насамперед з наступних проблем:

- загальні питання юридичної психології (система, методи, зв'язки з іншими науками);
- психологічні проблеми протиправної поведінки;
- психологія слідчого і слідчої тактики;
- психологічні особливості неповнолітніх правопорушників;
- психологія організованої злочинності та ін.

1.3. Система юридичної психології

Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею, і які відображають її рівень розвитку, тенденції і перспективи (М.В. Костецький).

Аналізом системи юридичної психології займаються різні спеціалісти - юристи, психологи, юридичні психологи. Розглянемо окремі підходи до вирішення даного питання.

К.К.Платонов виділяв у юридичній психології правову психологію (предмет – правосвідомість), кримінальну (предмет – причини злочинності, пов'язані з якостями особистості), судову психологію і виправно-трудова.

А.Р.Ратінов вважає, що до системи юридичної психології входять:

- загальні питання (предмет, система, методи);
- правова психологія (психологія нормативно-правової регуляції);
- кримінальна психологія (психологія злочинності і особистості злочинця);
- судова психологія (психологія слідчої і судової діяльності) ;
- виправна психологія (психологія виправлення і перевиховання правопорушників).

При розгляді системи юридичної психології необхідно виходити з того, що вона є самостійною галуззю знання, яка знаходиться на стику психології і юриспруденції, і як будь-яка наука повинна мати: методологію, теорію, Історію, технологію практичного застосування теоретичного знання, спрямованість практичного застосування цього знання.

Система юридичної психології

I. Загальна частина:

1. Предмет, завдання, історія розвитку.
2. Методологічні основи і методи.
3. Загально-психологічні та соціально-психологічні основи.
4. Психологія юридичної.

II. Особлива частина:

1. Правова психологія.
2. Кримінальна психологія.
3. Судова психологія:
 - психологія судочинства;
 - психологія слідчих дій;
 - судово-психологічна експертиза.
4. Пенітенціарна (виправна) психологія.

Що стосується особливої частини юридичної психології, то її основні складові вирішують свої специфічні завдання:

1. Правова психологія, яка вивчає психологічні особливості відображення людиною правових явищ, досліджує психологічні аспекти ефективної правотворчості, психологію правової соціалізації особистості, психологію індивідуальної і суспільної правосвідомості;

2. Кримінальна психологія вивчає психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників, проблеми освіти, структури, функціонування і розпаду злочинних угруповань;

3. Судова психологія розглядає коло психологічних проблем, які відносяться до судочинства (психологію суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів і адвокатури, психологічний зміст

їх діяльності; психологію звинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків; психологічні основи слідчих дій; методологію і методику судово-психологічної експертизи);

4. Виправна (пенітенціарна) психологія досліджує умови і особливості виправлення і перевиховання правопорушників, переважно у виправно-трудових закладах (процес адаптації цих осіб до перебування у виправних закладах; їх психічні стани, викликані позбавленням волі; формування установки на виправлення; реадаптація звільненого до життя на волі та ін.).

1.4. Методологічні основи і методи юридичної психології

Доцільно зупинитись перш за все на розгляді загального і відмінного у змісті трьох близьких понять: методологія, методика і метод. Особливо важливо усвідомити, у чому полягає зв'язок методики і методології, так як від цього безпосередньо залежить як якість психолого-правового дослідження, так і успішність практичних дій юридичного працівника.

• **Метод визначається як спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів і операцій практичного чи теоретичного засвоєння (пізнання) дійсності.** Метод виконує результативну функцію, вказує юристу як він повинен поводити себе по відношенню до об'єкта пізнання, які пізнавальні і практичні операції повинен здійснити, щоб досягти поставленої мети.

• **Методика - це система методів і процедур, яка застосовується в юридичній діяльності.** Науково-обґрунтована методика вивчення, наприклад, особистості правопорушника припускає сукупність правил, які регулюють послідовність здійснення юристом відповідних операцій і застосування при цьому певних методів. Методика - це ніби модель дослідження, розгорнута в часі. Вона завжди конкретна і унікальна, так як визначається характером об'єкта вивчення, цілями і завданнями, зовнішніми обставинами та ін.

• **Методологія - це система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему.**

У питанні про структуру методології відповіді спеціалістами даються неоднозначно. Загальноприйнятим є виділення кількох рівнів методології.

Структура методологічного знання:

- рівень філософської методології;
- рівень загальнонаукової методології;

- рівень конкретно-наукової методології;
- рівень процедур і методик дослідження.

Рівень філософської методології - це загальний спосіб пізнання реальної дійсності. З точки зору філософської методології, ядром якої є діалектика, гносеологічні принципи (принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики), а також основні закони і парні категорії діалектики служать основоположними вимогами будь-якого дослідження з будь-якої наукової дисципліни. Це пояснюється тим, що науку цікавлять не лише самі явища, але й їх походження (джерела), внутрішній взаємозв'язок, причинна обумовленість.

Рівень загальнонаукової методології характеризує сукупність тих методологічних принципів, які можуть застосовуватись для даної науки (наприклад, в психології, в управлінні, в педагогіці, в математиці тощо). Загальнонаукова методологія вирішує, виходячи з вимог філософської методології, загальні для даної наукової дисципліни проблеми, виділяючи при цьому свої основоположні ідеї.

Рівень конкретно-наукової методології – це сукупність тих принципів і теорій, які притаманні і можуть застосовуватись для цілком конкретного напрямку (галузі) тої чи іншої науки (наприклад, для загальної психології, для соціальної психології, для юридичної психології тощо).

Рівень процедур і методик дослідження визначає вимоги, які необхідно враховувати юридичному працівнику, коли він звертається до будь-якого методу чи техніки (процедури) вивчення конкретного явища.

Розглядаючи методологічні філософські принципи, необхідно докладніше розкрити поняття «принцип».

Під принципом розуміють початок, основу, вихідне положення (першопочаток, основоположення) явищ дійсності та їх пізнання.

Принципи характеризують як об'єктивну реальність, так і реальність суб'єктивну.

Принцип виконує дві різні функції:

1. Принцип – це знання про дійсність. Розумова діяльність дослідника, оброблюючи емпіричний матеріал, описуючи результати досліду, приводить до утворення наукових понять, а потім, здійснюючи синтез знань, підводить судження і поняття під принципи і ідеї;

2. Принцип – це засіб пізнання дійсності. Виступаючи в даній якості, принцип виражає методологічну вимогу, яка ставиться до пізнання, своєрідне правило здійснення пізнавальних операцій.

Принципи, які існують в юридичній психології:

1. Філософський принцип розвитку.
2. Принцип системного підходу.
3. Філософський принцип єдності теорії і практики.
4. Принцип конкретного історичного підходу.
5. Принцип детермінізму.
6. Принцип єдності свідомості і діяльності.
7. Принцип особистісного підходу.

Методи юридичної психології можна поділити на дві основні групи:

- 1) методи наукового дослідження;
- 2) методи психологічного впливу на особистість.

1. Методи наукового дослідження. За допомогою цих методів вивчаються психологічні закономірності суб'єктивних відносин у сфері права, розробляються науково обґрунтовані рекомендації для оптимізації професійної діяльності. До них належать, зокрема, психодіагностичні методики визначення рівня розвитку професійно важливих якостей працівників, встановлення психологічних характеристик особистості правопорушника та ін.

Основними методами наукового вивчення психіки є:

- спостереження;
- експеримент;
- вивчення продуктів (результатів) діяльності;
- тестування (анкетування);
- експертне оцінювання.

Спостереження – цілеспрямоване вивчення особистості на основі сприймання її дій та вчинків за різних умов життєдіяльності. Дуже важливо, щоб люди, за якими здійснюється спостереження, не знали цього, тому що інакше може зникнути природність їх поведінки. Наприклад, при проведенні допиту слідчий чи дізнавач, окрім з'ясування фактів у справі, фіксує особливості поведінки та проявів психіки допитуваного.

Експеримент – метод збирання фактів за спеціально створених умов, які забезпечують активний прояв психічних явищ, що вивчаються. Створюючи певні умови, юрист чи психолог дістає можливість чітко окреслити ті фактори, які діяли в момент виникнення

та перебігу психічного явища; установити причини психічних явищ за рахунок розкриття впливу тієї чи іншої умови; повторювати дослід і, таким чином накопичувати кількісні показники, на основі чого можна дійти висновку про випадковість або типовість явища. Зокрема, при допиті експериментальною умовою є повідомлення допитуваному невідомих йому слідчих матеріалів, варіювання тактики допиту.

Вивчення продуктів (результатів) діяльності – накопичення фактів при аналізі матеріальних результатів психічної діяльності. Використовуючи цей метод, юрист чи психолог має справу не з самою людиною, а з матеріалізованими продуктами її психічної діяльності, що дозволяє неодноразово до них повертатись, порівнювати результати, отримані у різний час або за різних умов діяльності.

Тестування (анкетування) – це метод, за якого на основі виконання людиною певних завдань або відповідей на конкретні запитання робиться висновок про її психіку. Наприклад, перевірка можливості здійснювати ті чи інші вчинки – це синтез методу тестування та експерименту. Тактично спрямовані запитання слідчого на допиті також дають уяву про метод анкетування.

Метод експертних оцінок полягає в одержанні відомостей про особисті (психічні) якості людини від осіб, які можуть досить повно змалювати ці якості та особистість взагалі. Наприклад, реалізацією експертного оцінювання є одержання відомостей про способи вчинення злочину, ймовірного злочинця, ознаки його поведінки за допомогою опитування потерпілого, свідків, співробітників, рідних.

Таким чином, системне уявлення про юридичну психологію, її принципи і методи, проблеми (явища, процеси і закономірності, що вивчаються), дозволяє розглядати її як єдине ціле у вигляді неподільних психологічних і юридичних аспектів явищ, що вивчаються.

2. Методи психологічного впливу на особистість.

Деякі з цих методів реалізуються працівниками правоохоронних органів при боротьбі зі злочинністю. У цьому контексті вони орієнтовані на цілі розкриття і розслідування злочинів, встановлення їх причин, ресоціалізації засуджених, адаптації їх до відповідного соціального середовища. Цим методам притаманна обмеженість діапазону застосування рамками законодавства та професійної етики. Методи психологічного впливу можуть також застосовуватись для формування, розвитку і тренінгу відповідних професійно важливих якостей працівників правоохоронних органів.

У діяльності будь-якого юридичного працівника завжди має місце психологічний вплив на особистість чи групу людей. Виступ судці перед підлітками в школі, бесіда слідчого з потерпілим чи свідками, діалог інспектора митниці з правопорушником – ці та інші подібні ситуації в діяльності юриста пов'язані не лише із з'ясуванням суті конкретної справи, але і з впливом на людей.

Метою психологічного впливу є виховання чи перевиховання особистості, стимулювання її до законослухняної поведінки, мотивування якої-небудь особи до відкритості і щирості при дачі показів тощо. Психологічний вплив на окремих осіб в процесі розслідування кримінальної справи покликаний блокувати чи понижувати протидію тих людей, які свідомо викривляють чи приховують істину.

З метою психологічного впливу на особистість в юридичній практиці активно використовують метод передачі (приховування) Інформації. Під передачею інформації розуміється цілеспрямована передача певних відомостей про факти, події, знання в процесі спілкування з людиною.

В умовах здійснення правосуддя метод передачі інформації приводить до зміни спрямованості розумових процесів особи, на яку чиниться вплив. Заздалегідь зібрана і вміло подана інформація, впливаючи на хід інтелектуальних, емоційних і вольових процесів, може дати позитивний результат. **Наприклад, часто правопорушник, потерпілий чи свідок не може згадати про якісь важливі для слідства деталі; шляхом передачі цій особі певної порції інформації можна стимулювати його спогади. Якщо людина дає неправдиві покази, то в цьому випадку передача інформації також може змінити його погляди і оціночні судження.**

Звичайно, у даному випадку інформація, яка передається юридичним працівникам повинна мати об'єктивні джерела:

- офіційні документи (протоколи оглядів і обшуків, характеристики тощо);
- висновки спеціалістів.

Лише при цій умові, отримавши Інформацію, винний може переглянути зайняту ним позицію і дати правдиві покази.

Використовуючи метод передачі (приховування) інформації як спосіб психологічного впливу на особистість, необхідно враховувати ряд факторів:

- умови передачі інформації, обстановка самого процесу повинні забезпечувати зосередженість уваги саме на інформації, що

надається, бо в протилежному випадку сила психологічного впливу цієї Інформації буде зниженою,

- **спосіб передачі Інформації** (усна чи письмова мови, документи тощо) обирається, виходячи з конкретної мети психологічного впливу, передбачуваного інтересу до інформації і реальних обставин;

- **форма передачі інформації** може бути окличною, розповідною, стверджувальною і запитувальною, її вибір визначається специфікою реагування особи, котрій адресована інформація. Якщо інформація розрахована на негайну реакцію людини, то, як правило, використовується оклична і запитувальна форми передачі інформації, а у випадку, коли передбачається період осмислення і обмірковування, – розповідна форма викладення інформації;

- **послідовність і швидкість пред'явлення інформації.** Юридична практика показує, що логічна послідовність і пов'язаність в передачі інформації, несподіваність її пред'явлення підвищує силу психологічного впливу на особистість;

- **доказовість і переконливість інформації.** Дана умова безпосередньо впливає на активізацію розумових, емоційних і вольових процесів особи, на яку впливає слідчий, інспектор та інший представник правоохоронних і правочинних органів;

- **поспішний контроль за впливом інформації,** який здійснюється за допомогою спостереження за реакцією (міміка, жести, поза, погляд і т.п.) правопорушника, потерпілого і свідка, і аналізом їх мовних висловлювань.

Одним з психологічних методів впливу на особистість правопорушника є метод рефлексії.

Рефлексія (від лат. reflexio – звернення назад) – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У соціальній психології рефлексія виступає у формі усвідомлення діючою особою того, як вона сприймається і оцінюється іншими людьми. Метод рефлексії в юридичній психології базується саме на з'ясуванні, як правопорушник знає і розуміє юридичного працівника, його особистісні особливості, емоційні реакції і пов'язані з пізнанням уявлення.

Вплив на правопорушника за допомогою методу рефлексії може здійснюватися різними шляхами. Наприклад, поведінкою правопорушника можна керувати за допомогою маскуваності дій, яке проводиться з метою надання цій особі лише певної інформації, а також створенням обманної загрози. В останньому випадку юрист-

практик проявляє активність, проводить опитування людей, неодноразові огляди одних і тих самих об'єктів, ставки віч-на-віч одних й тих самих осіб. Правопорушник, сприймаючи дії юридичного працівника і приймаючи уявну загрозу як реальну, змінює свою поведінку в необхідному для юриста напрямку.

Вплив на правопорушника повинен здійснюватися не грубим примушенням, а шляхом передачі підстав, з яких він міг би вивести своє, не передбачене юристом рішення.

У психологічному арсеналі впливу працівників правоохоронних органів на особистість правопорушника значне місце займає метод навіювання (суперечка про можливість застосування даного методу в процесі розкриття правопорушень продовжується серед спеціалістів до теперішнього часу).

Навіювання – це цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу чи групу людей.

При навіюванні відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її як своєї власної. Ще великий фізіолог, невропатолог, психіатр, психолог В.М.Бехтерев у своїх дослідженнях показав, що навіювання безпосередньо викликає певний психічний стан людини, не вимагаючи доказів і логіки міркувань. Тому навіювання представляє собою переважно емоційно-вольовий вплив юриста на правопорушника.

Навіювання безпосереднє може здійснюватися у вербальній і невербальній формі (суворий оклик, тихий шепіт, наказ тощо). Побічне навіювання досягається за допомогою передачі інформації і відомостей про життєдіяльність правопорушника, які створюють у нього уявлення про повну, вичерпну інформованість працівника правоохоронних органів (нейтральні за формою висловлювання, наприклад, слідчого про деталі взаємовідносин правопорушника з його співучасниками, деякі нюанси про його роботу чи захоплення і т.п.). Навіювання як метод психологічного впливу на особистість (до речі, навіювання може бути використане і по відношенню до потерпілого, свідка) розраховане на придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, що здійснює навіювання.

Ефекти навіювання підвищуються, якщо юридичний працівник враховує наступні фактори:

- вік людини. Наприклад, підлітки в більшій мірі піддаються навіюванню, німе дорослі;

- психічний і фізичний стан правопорушника, потерпілого чи свідка. Практика показує, що люди втомлені піддаються в більшій мірі навіюванню, ніж: люди з хорошим самопочуттям;

- авторитет слідчого, інспектора чи іншого юридичного працівника. В багаточисельних дослідженнях соціальних психологів виявлено, що вирішальною умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, котра намагається навіяти щось іншій. Пояснюється це тим, що авторитет створює додатковий елемент впливу до джерела інформації.

Серед методів психологічного впливу на особистість слід назвати метод прикладу. Суть даного методу полягає в тому, що в процесі виховної роботи відтворюються дії, прийоми, манери, правила поведінки в спілкуванні.

Здавалось би, метод прикладу відноситься до чисто педагогічних способів впливу на інших людей. Але в основі цього методу лежить психологічний феномен – наслідування. Схильність людей до наслідування не можна вважати сліпим, механічним копіюванням дій і вчинків інших людей (сказане відноситься перш за все до підлітків і дорослих людей, так як в дитячому віці наслідування часто носить неусвідомлений характер).

Методом прикладу психолог передає своє відношення до об'єктів, явищ життя, до діяльності, до інших людей через власну роботу, дію і поведінку. В юридичній психології за допомогою методу прикладу можна викликати критичне відношення до правопорушника, потерпілого, свідка, до себе за рахунок співставлення конкретних дій, вчинків і висловлювань тієї особи, що чинить вплив, зі своїми власними. Особливу важливість даний метод набуває в роботі з неповнолітніми і тими правопорушниками, які вперше порушили закон.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПРАВОСВІДОМІСТІ

Правова психологія

Правова психологія – розділ юридичної психології, який вивчає правосвідомість, принципи її формування і розвитку, причини її реформації.

Основними проблемами правової психології є:

- психологія правової соціалізації особистості;
- психологічні умови ефективності правових норм;
- асоціальні стереотипи поведінки;
- психологічні аспекти ефективної правотворчості.

2.1. Правова соціалізація

Процес формування основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей та ін.) відбувається в певних соціальних умовах шляхом засвоєння і перетворення індивідами соціального досвіду, накопичення людством досягнень культури. Ще в ХІХ ст. англійський письменник відзначав:

Все, чим людина зі своїм розумом відрізняється від тварини, є результатом життя в суспільстві. (В.Годвін)

Соціалізація особистості – це процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціального досвіду, який здійснюється в процесі діяльності і спілкування.

З даного визначення випливає, що соціалізація – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (як соціальне середовище впливає на людину за рахунок її входження в систему соціальних зв'язків), а з інше боку, - відтворення соціального досвіду (як сама людина впливає на середовище за рахунок власної діяльності). Важливо підкреслити, що людина не просто засвоює соціальний досвід, але й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації.

Соціалізація особистості – процес багатогранний. Одним з основних його напрямків є правова соціалізація, під якою розуміється вироблення в ході освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативної орієнтації особистості, при якій приписи спільних норм сприймаються нею як власні життєві установки.

Правова соціалізація включає в себе:

- засвоєння критеріїв оцінок юридично значимих ситуацій;

- вивчення законів і соціальних вимог, які визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві;
- усвідомлення своїх прав і обов'язків і способів їх реалізації;
- оволодіння необхідними соціальними навиками шляхом навчання того, як користуватися правовими знаннями, вимогами, правилами.

Кожен громадянин повинен не лише уявити, що в суспільстві діють конкретні закони і правила, але ще й віднести їх до самого себе, тобто усвідомити, що вони означають для нього, що йому дозволяють, а що забороняють (в тому числі усвідомити і ті покарання, які він може понести за порушення законів).

Способи засвоєння норм права і правових цінностей в ході соціалізації особистості:

предметний спосіб: засвоєння відповідного способу дій, шаблонів поведінки відбувається в процесі тої чи іншої діяльності людини, її взаємодії з іншими людьми;

традиційний спосіб: людина, спостерігаючи дії і поведінку людей в різних ситуаціях, засвоює відповідні звички і шаблони поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії, що найбільш часто зустрічаються.;

раціональний спосіб: людина дізнається про правові цінності, стандарти правової поведінки на уроках в школі, з бесід з іншими людьми, з читання книг і по каналах засобів масової інформації.

Все людське життя проходить в межах певних соціальних груп. І в школі, і на роботі, і на відпочинку людина весь час вступає у взаємодію з оточуючими. Тому значний арсенал навиків соціальної поведінки формується завдяки стійким емоційним реакціям оточуючих на ті чи інші способи поведінки.

Основні стадії соціалізації:

- дотрудова – період до початку трудової діяльності. Поділяється на ранню соціалізацію(від народження до вступу в школу) і на весь шкільний період життя людини, її навчання в технікумі, коледжі, вузі;

- трудова – включає період трудової діяльності людини;
- післятрудова – охоплює пенсійний період життя.

Згідно цим стадіям процес засвоєння правових норм, оволодіння стандартами правової поведінки відбувається послідовно.

Перші елементи **правової культури** дитина набуває вже в самому ранньому віці. Вона включається в правоподібну діяльність, набуває навиків і засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, набуває в рольових іграх

поняття про функції права і його представників і поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком, по мірі розширення кола спілкування, ускладнення діяльності, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток цієї та інших сфер свідомості.

Провідне завдання правової соціалізації – забезпечення правомірної поведінки особистості, що передбачає формування і розвиток у неї правосвідомості. Правосвідомість виступає як одна з форм суспільної свідомості, зміст і розвиток якої обумовлено матеріальними і духовними умовами існування суспільства. Являючись орієнтовною основою правозначних дій, правосвідомість визначає поведінку людини в сфері найбільш суттєвих соціальних відносин, її основа – не стільки знання багаточисельних правових норм, скільки усвідомлення і прийняття соціальних цінностей, які знаходять своє відображення в праві. У широкому розумінні слова під правосвідомістю розуміється весь правовий досвід поведінки особистості чи групи людей.

Основні ознаки правосвідомості:

- вона не лише відображає соціальну реальність, але й активно на неї впливає;
- в якості механізму правосвідомості виступає мовно-розумова діяльність людей. Саме друга сигнальна система відображає систему правових знань і понять, яка регулює суспільні відносини;
- вона не може існувати без конкретного носія - людської особистості чи групи (категорія групової правосвідомості виникає тоді, коли за ознакою єдності усвідомлення своїх правових норм в суспільстві відбувається об'єднання людей в групи);
- правосвідомість не лише відбиває правовий досвід особистості, але і мотивує її поведінку, виконує функцію регулятора поведінки людей.

Правова інформованість і мотивація правомірної поведінки лежить від соціальних зв'язків людини, від ступеня її залучення в правову культуру суспільства, а також від залучення в соціальні групи, які істотно впливають на розвиток правосвідомості.

Елементи правосвідомості особистості:

- когнітивний (пізнавальний) – характеризується сукупністю правових знань і вмінь;
- емоційний – визначається оціночними судженнями і відношенням людини до норм права (позитивне, нейтральне, негативне);

- поведінковий (вольовий) – припускає наявність психологічної установки на правослухняну поведінку, звички до виконання норм права і нетерпимого ставлення до правопорушників.

Щоб стати справжнім регулятором правослухняної поведінки, правові знання повинні отримати позитивне емоційне забарвлення і перейти в ціннісні установки особистості, в її внутрішні переконання, у звичну форму поведінки.

Дуже важливими інститутами правової соціалізації є сім'я і школа. При цьому основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене наслідування будь-якого прикладу чи зразку) і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки. При цьому ступінь засвоєння правових норм і установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до батьків чи родичів, які виступають носіями певних соціальних цінностей і норм права. Якщо до батьків, родичів, вчителів у дитини сформоване позитивне емоційне ставлення, то вона засвоює у відповідності з механізмами наслідування і навіювання і конкретні змісти процесу спілкування, а також їх спосіб мислення, звички, ставлення до речей, явищ, подій. Важливо підкреслити, що в цьому випадку засвоюються і ті морально-правові цінності, якими керуються в своєму житті батьки, родичі, вчителі, формуються основні морально-правові категорії. Якщо ж ставлення дитини до батьків, родичів, вчителів є негативним, то вона не визнає не лише конкретних осіб, але й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є. У молодії, ще не до кінця сформованої людини, відбувається переорієнтація на інших людей з іншою, часто деформованою, системою цінностей.

Сфера морально-правових відносин у людини безпосередньо пов'язана з поняттям **соціальної справедливості**, яке характеризує міру можливостей для самореалізації особистості в даних суспільних умовах. Кожна людина звертається до даного поняття в ситуації зіткнення належного і бажаного. Соціальна несправедливість приводить до неможливості самореалізації особистості (а це вищий рівень її соціалізації), що призводить до появи соціальної напруги у вигляді агресивності, заздрості та ін.

Справедливість – категорія морально-правової свідомості, поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про необ'ємні права людини. Вона містить вимогу відповідності між реальною значимістю відмінності індивідів (соціальних груп) і їх соціальним становищем, між їх правами і обов'язками, між діянням і віддачею, працею і винагородою, злочином і карою і т.п. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється людиною як несправедливість.

Соціальна справедливість – категорія, яка має відношення не лише до права взагалі, але й до окремих його галузей і правових інститутів. Одним з прикладів дії принципу соціальної справедливості при правовому регулюванні майнової відповідальності працівників за шкоду, нанесену підприємству (організації), є звільнення від обов'язку відшкодовувати збитків, які можуть бути віднесені до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Оправданий виробничий і господарський ризик, спрямований на досягнення суспільно корисної мети, не може вважатися злочином і, отже, тягнути І собою повну і підвищену майнову цивільно-правову відповідальність.

Таким чином, правова соціалізація включає в себе засвоєння правових норм і вимог, формування навиків право слухняної поведінки, усвідомлення особистістю обов'язку перед суспільством і розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що в кінцевому рахунку повинно забезпечувати високий ступінь правової вихованості людини і її нормативну поведінку.

2.2. Правова соціалізація та правослухняна поведінка особистості

Кожна особистість включена в залежності від видів діяльності і спілкування в різноманітні соціальні групи, в яких вона виконує певні соціальні ролі. Соціальна роль не зводиться лише до правового статусу індивіда, вона характеризується як його певними правами і обов'язками, так і комплексом нормативних вимог до поведінки. Справа в тому, що і формальна, і неформальна соціальна група є носієм тих чи інших соціальних цінностей, норм поведінки, а також служить джерелом примусового впливу, спрямованого на забезпечення відповідності поведінки членів групи вказаним нормам.

У навчальному, трудовому, спортивному, військовому та іншому колективі, а також в дворівній компанії чи іншій неформальній групі людей, окрім вказаних вище спрацьовує такий соціально-психологічний механізм соціалізації як **конформність**.

За своєю суттю – конформність це прагнення пристосувати свою поведінку до вимог решти членів колективу чи групи людей. Від інших механізмів правової соціалізації конформність відрізняється тим, що виникає конфлікт між тим, що думає людина, і тим, як поводить себе насправді, між тим, що вона говорить, і тим, як діє реально. Іншими словами, конформність фіксується там, де є конфлікт між власною думкою індивіда і думкою групи (колективу), до якої він належить, якщо подолання цього конфлікту здійснюється шляхом згоди з думкою групи (колективу).

Розглядаючи співвідношення конформності і дотримання норм права, спеціалісти виділяють наступні ситуації:

- особистість схвалює правові норми і підкоряється їм тому, що внутрішньо приймає їх зміст;
- особистість не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм;
- особистість не схвалює (не приймає) правові норми і не підкоряється їм;
- особистість погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм.

Якщо особистість свідомо дотримується соціальних норм, враховує їх у своїй взаємодії з іншими людьми, – наявний свідомий конформізм, який характеризує морально-правову зрілість особистості, її здатність оцінити норми права і на цій основі будувати власну поведінку.

Якщо ж особистість дотримується соціальних норм, в тому числі і норм права, під впливом групового тиску і факторів зовнішнього порядку, – це **підпорядкований конформізм**, який має в собі можливість стати на шлях протиправного типу. Це пояснюється тим, що використовуючи «сприятливу» для себе ситуацію (наприклад, відсутність соціального контролю з боку членів групи), особа з вираженим підпорядкованим конформізмом може вибрати незаконні засоби для досягнення своєї мети.

За соціальною спрямованістю групи поділяються на соціальні і антисоціальні. Суттєво, що можливі випадки деградації нормальної **соціальної групи** (наприклад, в межах трудового колективу об'єднуються особи – розкрадачі майна, а в свій час нормальна сім'я перетворюється в аморальну та ін.).

Раніше вже зазначалося, що сім'ї належить особлива роль в правовій соціалізації. **Дефекти** соціалізації в сім'ї найбільш небезпечні.

Порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих в суспільстві, спостерігається «з вини» сім'ї в наступних випадках:

- батьки словесно і своїми вчинками затверджують аморальні і навіть антисоціальні способи поведінки (відбувається пряме засвоєння дитиною чи підлітком норм асоціальної поведінки);

- батьки словесно дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, але здійснюють дії і вчинки, які їм суперечать (у дітей виховується лицемірність, з'являються асоціальні установки);

- батьки словесно і на ділі дотримуються загальноприйнятих поведінкових норм, але при цьому не задовольняють емоційних потреб дитини (підлітка), що значно ускладнює нормальний процес соціалізації;

- батьки застосовують в якості основних такі методи виховання, як насилля, примушування, приниження особистості дитини (підлітка).

Сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, які провокують дитину (підлітка) на здійснення правопорушень і злочинів, кримінологи називають неблагополучним.

Види неблагополучних сімей:

1. Криміногенна сім'я.

2. Аморальна сім'я.

3. Проблемна сім'я.

4. Неповна сім'я з дефектами в конструкції.

5. Псевдоблагополучна сім'я з неправильними методами виховання.

1. Криміногенна сім'я відрізняється тим, що її дорослі члени здійснюють злочини. Злочинна поведінка батька чи старшого брата демонструє дітям (підліткам) зразки антисуспільної поведінки, породжує внутрішньо-сімейні

2. Для аморальної сім'ї характерні пияцтво і алкоголізм її дорослих членів, систематичні конфлікти (скандали і бійки), розпусні дії батьків. Виховання в таких умовах дітей, як правило, закинуте чи деформоване (батьки залучають своїх дітей до випивки, використовують стосовно них тілесні покарання, часом навіть в жорстокій формі та ін.). Такі сім'ї калічать дітей, формують психопатичні риси характеру, розвивають у них озлобленість і агресивність. Так формується потенційний правопорушник.

3. Проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за головуюче становище в сім'ї, роз'єднаністю, ізоляцією між батьками і дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками приводить до того, що дитина (підліток) прагне як можна менше

знаходитися вдома, вона, втрачає емоційний контакт з батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих. І в даному випадку створюються умови для криміногенного формування дітей (підлітків).

4. Неповна сім'я з дефектами в структурі часто створює певну складність у правовій соціалізації дітей і підлітків. Це пов'язано насамперед з тим, що дитина (підліток) відчуває емоційний дискомфорт, який виявляється в емоційному голоді, почутті власної неповноцінності, «ущербності».

5. Псевдоблагополучна сім'я відрізняється безперечним домінуванням одного з батьків, наявністю жорстких взаємостосунків між членами сім'ї, застосуванням насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Часом зустрічаються сім'ї, в яких виховання дітей можна назвати варварським. Часті фізичні покарання призводять, **по-перше**, до появи у дитини (підлітка) дратівливості, злобності, агресивності, **по-друге**, до заниженої самооцінки особистості дитини (підлітка), **по-третє**, до втрати чуйності і здатності співпереживати іншим людям, **по-четверте**, до появи ворожості по відношенню до батьків. У подібних сім'ях діти часто тікають з дому, вступають у якусь злочинну групу молоді і здійснюють правопорушення аж до злочину.

Таким чином, дефекти сімейної правової соціалізації призводять до формування у особистості викривленої структури потреб і до соціально-негативних відхилень у поведінці.

2.3. Психологічні умови дієвості правових норм

Вивчення ефективності правових норм – одне з серйозних завдань правової науки, тому що соціальні норми є важливим засобом впливу на індивіда. Розуміння законів соціального розвитку, ролі права у формуванні особистості, знання тих шляхів і способів, якими право виконує завдання розвитку правосвідомості громадян, дозволяє краще виявити соціально-психологічні і психологічні причини, які приводять особистість до здійснення правопорушень. Оскільки правова норма завжди пов'язана з людськими відносинами, оцінити дієвість правової норми можна лише на основі аналізу соціальних факторів, у тому числі тих, які мають психологічне забарвлення.

Групи умов дієвості правових норм:

- макросоціальні умови (рівень соціально-економічного розвитку суспільства, правова система і культура, соціальні інститути, ідеологіятощо);

- мікросоціальні умови (найближче оточення людини у вигляді формальних і неформальних малих груп);
- особистісні умови суб'єкта, який реалізує право.

Розглянемо більш детально вказані групи умов ефективності правових норм.

Право, як сукупність правил поведінки (норм), санкціонованих владою, буде ефективним на практиці тоді, коли здійснення їх забезпечено заходами державного примусу з метою охорони захисту і розвитку суспільних відносин, які відповідають об'єктивним потребам суспільства та інтересам народу. Суть і зміст правових норм визначається характером економічних відносин, рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. **Ефективність правових норм залежить також від:** політичної стабільності в житті держави, від роботи державних і суспільних інститутів, правової культури членів суспільства.

Істотний вплив на реалізацію правових норм чинить суспільна думка.

Суспільна думка – виражене у формі певних суджень, уявлень і оцінок відношення соціальних груп до різних явищ чи проблем соціального життя, які стосуються загальних інтересів.

Суспільна думка виникає як продукт усвідомлення назрілих і тих, що потребують вирішення соціальних проблем і проявляється в співставленні, а іноді у зіткненні різних поглядів і позицій по правовому акту (закону), що обговорюється, в схваленні, підтримці чи, навпаки, запереченні тих чи інших правових норм, які приймаються законодавцями. Тому не випадково при розробці того чи іншого правового акту в Україні проводяться опитування суспільної думки, спрямовані на з'ясування ставлення громадян до правової норми. Завдання законодавців при цьому – виявити міру погодження з основними положеннями нормативного акту тієї частини суспільства, інтересів якої він торкається. Цілком очевидно, що наявність погодження з правовим актом в суспільній думці, підтримка його громадянами країни створює хороші соціально-психологічні умови для його реалізації. Навпаки, якщо законодавці ігнорують суспільну думку, не прислухаються до неї і не враховують в своїй роботі, то прийнятий правовий акт буде виконуватися далеко не в кожному конкретному випадку.

Дуже значимою соціально-психологічною умовою дієвості правових норм є соціальна орієнтація особистості як система ціннісних відношень особистості до об'єктів соціальної дійсності. В

основі виникнення соціальних орієнтацій лежить сукупність потреб і установок особистості, які формують схильність до певного сприйняття і оцінки дійсності. Відповідно, соціальні орієнтації є одним із джерел соціальної, в тому числі і правової, діяльності особистості. В процесі взаємодії з макросередовищем, зокрема з наукою, культурою, традиціями і звичаями, людина вступає в так звані ціннісні відносини чи відношення значимості (здатність того чи іншого явища чи предмета задовольняти певні потреби особистості). Соціально-психологічною формою прояву ціннісних відносин виступають ціннісні орієнтації. У зв'язку з цим слід відзначити, що правопорушникам притаманна нестійка система ціннісних орієнтацій, яка відзначається гіпертрофованим характером основних її елементів, серед яких головне місце займає егоцентризм, який оснований на уявленнях особистості про себе як про найважливішу соціальну цінність. Завищена оцінка значимості своєї особистості нерідко супроводжується негативним ставленням до суспільного порядку, норм моралі і права.

Друга група психологічних умов ефективності правових норм - мікросоціальні умови – виконує функцію соціально-психологічного забезпечення правореалізації. У чому особливість мікросоціальних умов? Як вони проявляються в реальному житті людини?

Мікросоціальні умови пов'язані з найближчим оточенням людини, з тими людьми, з якими вона безпосередньо контактує (формальні малі групи – сім'я, навчальний клас, виробнича бригада, співробітники відділу фірми тощо, неформальні малі групи – коло друзів, компанія відпочиваючих в санаторії тощо).

Основне призначення малої соціальної групи – цілеспрямоване регулювання міжособистісних відносин з метою реалізації інтересів групи.

Маючи в наявності певні санкції (міри впливу), внутрішньогрупові стосунки впливають на поведінку людини. Якщо норми права схвалюються і визнаються даною соціальною групою, то її члени свідомо дотримуються правових приписів. У цьому випадку ефективність правореалізації підвищується за рахунок того, що соціальні норми, які склалися, самої групи доповнюють, закріплюють правові норми. Можливий варіант, коли в соціальній групі офіційні правові приписи не схвалюються, з'являється спокуса їх порушити, але загроза покарання змушує людей цього не робити.

Дієвість правових норм знижується в тому випадку, коли людина потрапляє в малу групу антисоціальної спрямованості, члени якої не признають норм права і порушують їх в своїй життєдіяльності.

Серед соціально-психологічних підтримок, які безпосередньо впливають на виконання членами такої групи правових норм, слід вказати на прояви уваги з боку мікрооточення до особистості правопорушника у зв'язку з його конкретними діями, а також заохочення, схвалення цих дій, чи, навпаки, їх засудження. Найбільш сильнодіючими криміногенне значимими негативними підтримками, які стимулюють антисуспільну поведінку правопорушників, є алкоголізм і наркоманія. Задоволення цих викривлених потреб об'єктивно суперечить інтересам суспільства, послаблює соціальне корисні зв'язки правопорушників, створює напружену мікросоціальну обстановку, часто штовхає людину на злочин.

Досить важливе місце в механізмі антисуспільної поведінки правопорушників займає конкретна життєва ситуація. Вона являє собою сукупність обставин життя особи, які сприяють виникненню неї при певних умовах рішучості здійснити суспільне небезпечне діяння. Володіючи невеликою протяжністю в часі і просторі, конкретні життєві ситуації характеризуються також різним ступенем психологічної напруженості, взаємозв'язком з соціальним середовищем і впливом на особистість правопорушника. На відміну від мотиву – внутрішнього спонукання, конкретна ситуація в усвідомленні особи виступає як привід, який вимагає прийняття певного рішення. Багато спеціалістів відзначають, що вплив соціального середовища у формі життєвої ситуації носить актуалізований характер, оскільки особистість взаємодіє з ним в даний момент перед здійсненням злочину.

Третя група умов ефективності правових норм відноситься до індивідуально-психологічних особливостей індивіда, який приймає рішення про правильність поведінки. Справа в тому, що вибір варіанта поведінки залежить не лише від сили впливу зовнішніх обставин (макросоціальні умови), але й від особистості, зокрема, від її інтелектуальних, емоційних і вольових особливостей, системи потреб, нахилів, інтересів, психічного стану та ін., які являються як наслідком середовища виховання, так і особисто вроджених якостей.

Мотиви правослухняної поведінки особистості:

- переконаність у суспільній корисності вчинку, який здійснюється;
- правовий обов'язок, обов'язок перед суспільством;

- професійне почуття відповідальності;
- практична корисність вчинку для інших людей;
- стереотип, звична поведінка;
- конформізм (підкорення більшості);
- боязнь правової чи моральної відповідальності;
- особиста користь від здійснення вчинку;
- егоїстичні інтереси;
- негативні мотиви (помста, ревності та ін.), які реалізуються

правомірними засобами.

Найвищим рівнем мотивації правослукняної поведінки слід вважати переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється, корисного для суспільства і для найближчого соціального оточення.

Отже, дієвість нормативного акту визначається тим, наскільки він відповідає об'єктивним потребам суспільства в цілому, підтримується різними соціальними групами і в якій мірі реалізується громадянином, який шанобливо ставиться до права.

Разом з тим в житті нашого суспільства існують ситуації опору закону, неприйняття правових норм з боку різних соціальних груп і окремих індивідів. Основні фактори, які зумовлюють негативне ставлення до права і його норм, приведені в табл.

Фактори, які впливають на дієвість правових норм:

1. Макросоціальні умови:

- війна законів, викликана кризовими явищами в політичній, економічній і правовій сферах;
- важке матеріальне становище більшості населення країни, його різке розшарування на багатих і бідних;
- певна криміналізація та корумпованість окремих гілок влади;
- корумпованість правової системи.

2. Мікросоціальні умови:

А. Наявність в суспільстві соціальних груп з специфічною субкультурою:

- групи організованої злочинності;
- владно-кланові угруповання;
- молодіжне і підліткове середовище;
- групи, основними потребами членів яких є вживання алкоголю і наркотиків.

Б. Прагнення окремих антисоціальних впливових груп до влади.

3. Особистісні умови:

- неповага з боку окремих громадян до основних морально-правових норм;

- правовий нігілізм (заперечення загальноприйнятих цінностей).

Інтереси особистості і суспільства дуже різноманітні, і не сі відносини між членами суспільства піддаються правовій регламентації. Особливість правових норм полягає в тому, що вони відображають найбільш суттєві відносини між людьми.

Таким чином, в ході соціалізації особистості відбувається засвоєння людиною норм і цінностей соціального середовища, входження в нього і відтворення соціальних норм. Цей об'єктивний процес засвоєння соціальних функцій, ролей, норм, обов'язків і набуття навичок соціально значимої поведінки протікає на раціонально усвідомленому і емоційному рівнях шляхом формування індивідуального і засвоєння соціального досвіду. Він супроводжується взаємним впливом навколишнього середовища на особистість і – в порядку зворотного зв'язку – особистості на середовище та інших учасників суспільних відносин. Здійснення правопорушення, однак, свідчить про неефективність попередньої, до злочину, соціалізації, наявності дефектів у взаємодії з середовищем. Така узгодженість в соціалізації проявляється часом в незначних о своїй соціальній значимості проступках і антисуспільних діях. Але залишення таких діянь без коректування соціальним середовищем призводить до подальшого відсторонення особистості і формування в неї суб'єктивної готовності застоювати в критичних ситуаціях засвоєний нею протиправний варіант поведінки.

Чим вужчі зв'язки особи з оточуючим світом, чим більш обмежена її предметна діяльність, тим слабше буде діяти соціалізуючий механізм, і тим більш односторонньою буде особистість.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кримінальна психологія – галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

3.1. Поняття особистості злочинця та типологія злочинців

Злочинець – це особа, яка здійснила злочин і визнана винною в результаті судового розгляду.

Вивчення особистості злочинців і законослухняних громадян дозволяє спеціалістам зробити висновок про те, що злочинці гірше засвоїли вимоги правових і моральних норм, вони більше відчужені від суспільства і його соціальних цінностей, від малих груп – сім'ї, трудових чи навчальних колективів, у них погана соціальна адаптованість. Злочинці відрізняються від законослухняних людей не «злочинними рисами» їх психіки, а тими негативними рисами характеру, тою спрямованістю особистості, які склалися в умовах їх життя, навчання і діяльності. Для злочинця характерні агресивність в поведінці та імпульсивність в діях, відчуженість від суспільних цінностей і духовної культури, високий рівень тривожності і невпевненості в собі. Всі ці риси формуються в рамках індивідуального буття, а також біологічно зумовлених особливостей. Особистісні якості людини, які проявляються в злочинному діянні, свідчення її морально-психологічних недоліків (жорстокість, соціальний негативізм, жадібність тощо).

Отже, відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загальновизнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки.

У типології особистостей злочинців виділяють:

- загальний тип злочинця;
- особистість злочинця певної категорії;
- особистість злочинця певного виду.

Ці градації відносяться між собою як загальне, особливе й одиничне.

Типи, категорії, види злочинців:

1. За ціннісно-орієнтаційною деформацією особистості злочинця:

а) Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається несформованістю у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише б чинили вплив на його поведінку, але й утримували від можливої протиправної поведінки в складних, часом конфліктних ситуаціях.

б) Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який проявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, це люди, які неодноразово здійснювали злочини, та мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукування.

2. За психорегуляційною підставою – дефектами психічної саморегуляції особистості:

а) Випадковий тип особистості злочинця пов'язаний з дефектами психічної саморегуляції, який в свою чергу включає:

1-й вид – злочинна халатність, бездіяльність;

2-й вид – надмірна зарозумілість;

3-й вид – сильне душевне хвилювання, неправомірні дії інших осіб;

4-й вид – підвищена ситуативна дезадаптація.

Це особи, які здійснили злочин вперше в результаті випадкового збігу обставин, так як не змогли протистояти криміногенній ситуації через свій низький рівень самоконтролю. Здійснений злочин суперечить загальній поведінці даної особистості і є випадковим.

3. За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості злочинця:

а) Корислива категорія злочинців, які посягають на матеріальні блага суспільства і окремих громадян поділяється на види:

- корисливо-господарські злочинці (незаконне підприємництво, ухилення від сплати податків, фальсифікація товарів тощо);

- корисливо-службові злочинці (хабарництво, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман споживачів тощо);

- крадії, розкрадачі (корисливі посягання на чужу власність);

- шахраї (підробка документів, грошових знаків тощо);

- ненасильницькі вимагачі.

б) Корисливо-насильницька категорія злочинців характеризується поєднанням корисливих посягань з насиллям над особистістю:

- грабіжники;
- учасники розбійних нападів;
- насильницькі вимагачі (рекетири);
- вбивці з корисливою метою.

в) Насильницька категорія злочинців, які відрізняються агресивною, антигуманною спрямованістю до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей, ділиться на види:

- хулігани;
- злісні хулігани;
- особи, які посягають на честь і гідність особистості шляхом образи і наклепу;
- особи, які здійснюють агресивно-насильницькі дії проти особистості – вбивства, зґвалтування, нанесення важких тілесних ушкоджень тощо.

Теоретичні дослідження і кримінальна практика показують, що мотиваційна сфера особистості злочинця характеризується егоцентризмом, неприйняттям ним соціальних цінностей, стійким конфліктом з частиною представників навколишнього середовища, оправданням себе. В особистості злочинця переважає викривлена система цінностей, яка формується в процесі соціалізації, так як не є вродженою. Багато злочинів пов'язані із заздрістю, що є передумовою для розкрадань, грабіжництва і розбою.

Одним з найнебезпечніших різновидів викривлених потреб є потреба в алкоголі і наркотиках, які виступають каталізатором злочинних дій. Вивчення осіб, засуджених за вбивства, свідчать про те, що близько половини з них почали вживати спиртні напої і наркотики з раннього віку. Вони в кілька разів посилили прояв агресії і збільшили її вагу. Агресивні дії в основному проявлялися в погрозах, побиттях, образах і бійках, тобто були спрямовані проти особистості.

3.2. Психологія неповнолітніх злочинців

Напружена, нестійка соціальна і економічна обстановка, яка склалася в даний час в Україні, зумовлює ріст різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці дітей. Серед них особливу тривогу викликають не лише прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність неповнолітніх, але і їх цинізм, жорстокість, агресивність.

Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу дитини з дитинства у дорослий стан – у підлітковому віці.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано:

по-перше, з економічними і екологічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає в дітей почуття безнадійності і роздратування (додамо – при відсутності почуття особистої відповідальності).

по-друге, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, які ставлять до підлітків нові вимоги.

по-третє, з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (слід особливо відзначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації в засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах).

У підлітків бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загально-соціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Справа в тому, що підлітки, більше ніж інші вікові групи населення, страждають від нестабільної соціальної, економічної і моральної обстановки в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, – старі зруйновані, нові лише створюються. Підлітки не лише не знають, у що вірити, але й вважають, що більшість дорослих зазвичай говорять неправду, що зараз кожен живе для себе, старається якось викрутитися, обманути іншого.

Типовий стан агресії підлітка характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною безпорядковою активністю, у ряді випадків бажанням на когось чи навіть на чомусь «зірвати зло».

Агресивні дії неповнолітніх виступають в якості:

- засобу досягнення якої-небудь значимої для даного підлітка мети;
- способу психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби і забороненої діяльності;
- способу задоволення в самореалізації і самоутвердженні.

Агресивність в особистісних характеристиках неповнолітніх формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм станом в суспільстві.

Разом з тим на розвиток агресивності підлітків впливають і окремі природні особливості (наприклад, збуджуваність і сила емоцій), а також найближче оточення.

Суттєво й те, що агресія неповнолітніх виражається не лише в деструктивних формах поведінки (бійки, сварки, злі жарти і т.п.), але й в злочинах – бандитизм, вбивство, зґвалтування тощо.

Безумовно, не всі правопорушення неповнолітніх настільки злісні і трагічні. Багато правопорушень молодших школярів і підлітків здійснюються на ґрунті бешкетництва, неправильно зрозумілої романтики (наприклад, крадіжка яблук чи груш з чужого саду). Але разом з тим слід мати на увазі, що більше 50% злочинців-рецидивістів свій перший злочин здійснили в підлітковому віці.

У віці 11-15 років закладаються самосвідомість, самооцінка, які є важливими факторами в процесі особистісного самовизначення і саморегулювання. І будь-які несприятливі соціально-економічні умови, в яких знаходиться підліток, можуть привнести негативне в його моральну позицію, в його життєві цінності (важко втриматися, щоб не навести в якості прикладу негативний вплив на розвиток психіки дітей пияцтва їх батьків).

Для даного віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких частіше всього зустрічаються наступні:

- реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неувагою до його інтересів з боку дорослих. Дана реакція проявляється у втечах з дому, в браваді сп'янілого стану, а часом і в антисоціальних діях;
- реакція імітації по своїй суті є наслідуванням певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати і антисоціальний герой;
- реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній галузі успіхом в іншій (неуспіх в навчанні багато підлітків компенсують успіхами в бійках);
- реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма – заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);
- реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників в групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування над своєю територією;
- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін.).

Встановлено, що межі підліткового періоду приблизно співпадають з навчанням дітей в 5-8 класах загальноосвітньої школи і охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років (фактичний вступ у підлітковий вік може відбуватися на рік раніше або пізніше).

Особливе положення підліткового періоду в розвитку дитини зумовлене складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості – основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка

Дослідження показують, що особливості проявів підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя і розвитку підлітка, його суспільним становищем у світі дорослих людей і найближчим оточенням (референтні групи, сім'я та ін.). Дуже важливою умовою формування особистості «важкого» підлітка є негативне ставлення в сім'ї, алкоголізм батьків чи родичів, їх аморальна поведінка і т.п. (слід відзначити, що іноді викривлену моральну атмосферу навколо підлітка створюють і люблячі батьки, які надмірно турбують і плекають своє чадо).

Основні психологічні особливості підліткового віку – підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам та ін. Особистість «важкого підлітка» характеризується низьким рівнем соціалізації і відображає пробіли в його вихованні в сім'ї, школі, які (ці пробіли) заповнює особливе «виховне середовище» – вулиця, двір, вуличні групи з негативною спрямованістю. Обмеженість життєвого досвіду, знань, конфліктність у стосунках з дорослими, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників визначають особливості психіки неповнолітніх.

Спілкування зі своїми ровесниками – провідний тип діяльності в цьому віці. Саме у спілкуванні засвоюються норми соціальної поведінки, встановлюються відповідні взаємостосунки, розвивається почуття симпатії чи антипатії. Якщо потреба в спілкуванні реалізується не в сприятливих умовах, а в неформальних підліткових групах і вуличних компаніях, які в якості цінностей сповідують випивку, наркотики, хуліганство і т.п., то воно може стати для підлітка небезпечним криміналізуючим фактором.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що для неповнолітніх характерне здійснення злочинів у складі групи. Це пояснюється кількома причинами:

- беручи участь у групових діях, підлітки смілішають і нахабнішають (група з аморальними і протиправними позиціями перетворюється на «стадо»);

- здійснюючи правопорушення, члени групи всіляко «облагороднюють» їх мотиви, викривлено оцінюють поведінку потерпілого;

- у групі відбуваються схвалення здійснених дій і ігнорування власної відповідальності за протиправну поведінку;

- в емоційній сфері підлітків, які здійснили злочин в групі, послаблюється почуття сорому, чутливість до страждань інших людей.

З великої кількості опитаних неповнолітніх правопорушників сорок відсотків ні перед ким не відчували почуття сорому, а решта шістдесят відчували лише у зв'язку з покаранням, а не у зв'язку з аморальністю здійсненого антисоціального діяння. Як правило, кримінальну спрямованість групі надають раніше судимі дорослі чи люди юнацького віку, які зловживають алкоголем чи наркотиками і ведуть розгульне життя.

3.3. Психологія організованої злочинності та психологічні причини злочинної поведінки

Групові злочини, як показують дослідження, складають більше 20 відсотків всіх злочинів.

Суспільна небезпека організованої злочинності більш висока в порівнянні з індивідуальними злочинами, що зумовлюється кількома психологічними і соціально-психологічними факторами:

- здійснення злочину в умовах групи психологічно полегшується, відбивається вплив інших членів групи;

- організована злочинність відрізняється просторовим розмахом (нерідко охоплює цілі регіони, галузі господарства) і масштабом злочинного діяння (розкрадання в особливо крупних розмірах, контрабанда тощо);

- є можливість залучення в злочинну діяльність нових осіб, в тому числі державних службовців та неповнолітніх;

- чинить певний вплив на діяльність злочинної групи і психічне антисоціальне зараження.

Злочинна група має певну ієрархічну структуру (у більшості випадків структура виглядає як піраміда, на вершині якої знаходиться вождь) і досить високий рівень саморегуляції. **Вона відзначається системою своїх норм поведінки і міжособистісних відносин:**

- у злочинній групі існує жорстка система безумовного підкорення, при якій «нижчий» виконує розпорядження «вищого» в ієрархії;

- взаємовідносини засновані на егоїстичному розрахунку, на утвердженні переваги шляхом грубої фізичної сили;

- у злочинній групі відбувається поділ ролей і функцій, які виконуються кожним членом групи (вожак, касир – утримувач «общака», зв'язківці, рядові бойовики, охоронці та ін.);

- члени злочинної групи пов'язані круговою порукою, іноді скріпленою кров'ю (в багатьох бандах існує клятва мовчання як своєрідний «кодекс честі» бандита).

«Чим більш небезпечні дії злочинної групи, тим більш диференційовані ролі і функції кожного члена групи».

Психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. При цьому злочинна група створюється з метою здійснення не одного єдиного злочину, а для постійної і довготривалої злочинної діяльності. Юридична практика показує, що окремі злочинні групи займаються антисоціальною діяльністю на протязі кількох років. Іншими словами, злочин перетворюється на ремесло членів злочинної групи, що формує у них відповідну психологію, субкультуру.

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, – це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та її політичні, майнові та ін. права і т. п.) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

Кримінологічну суть злочинів складає їх мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин і умов.

Причинність злочинної поведінки – складний об'єкт для вивчення. Вона може бути всебічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: **соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології і біології.** Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі питання, як: чому здійснено злочин? Що привело чи заставило цю людину вибрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації?

Який психічний стан індивіда, його психічні властивості, що проявились в злочинній дії?

Відповіді на ці питання не можуть бути однозначними, бо злочин, як свідомо дія людини, завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукається і регулюється її індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин і відношенням індивіда до цих обставин.

Причини правопорушень:

Об'єктивними причинами правопорушень є протиріччя: в соціальних і економічних відносинах, низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення та ін.

Суб'єктивними причинами злочину виступають: соціальні позиції особистості, система цінностей і інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, психодинамічні особливості особи і тимчасові психічні стани.

В злочинній поведінці проявляється єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів людської життєдіяльності.

Сьогодні кримінологи вважають, що шукати пояснення злочинної поведінки особи слід не в фізіології і психіатрії, а в соціальній психології та в психологічних теоріях особистості. Більш того, більшість спеціалістів приходять до думки, що злочинець – це не якась особлива дефектна особистість, а одна з можливих ліній розвитку подій.

Причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких здійснюється формування особистості і реалізується її життєдіяльність.

Тому багато спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами (у тому числі і впливом літератури, ЗМІ), а з другого, – особистістю правопорушника. Так серед **факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, вказуються наступні:**

- надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції і т.п.;

- успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає по мірі успіху;
- ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається у потягу до гострих відчуттів;
- признання ризику «фатумом життя», що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.

Отже, причини злочину носять соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини являються умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

3.4. Психологічна структура злочинного діяння та психологічні наслідки здійсненого злочину

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння.

Основані елементи структури злочинного діяння:

- мотивація і мотиви злочинної дії; формування мети злочинної дії;
- прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії;
- спрямованість і зміст злочинного наміру;
- способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння;
- досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.

Будь-яка вольова, свідома дія характеризується передбаченням майбутнього результату – її мети.

Мета – як елемент злочинної дії виконує двояку функцію:

по-перше, її функція полягає в усвідомленні правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія;

по-друге, функція мети – поява бажання досягнути певного результату.

Мета дії є системоутворюючим фактором усіх структурних елементів дії, вона регулює свідомість вибору відповідних способів і засобів для її досягнення. Мета діяльності формується людиною, усвідомлюється нею як щось необхідне і можливе при певних умовах.

Відношення між результатом і метою можуть виступати у формі:

1. «Невиконання» мети (приготування до злочину і замах на здійснення злочину, коли мета злочину, наприклад, пограбування

квартири, не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця).

2. «Виконання» мети – злочинна (в результаті злочинного діяння) особа отримує те, на що вона розраховувала.

3. «Перевиконання» мети (результат дії перевищує передбачувану мету. Наприклад, навмисне завдання важких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті, хоча це не входило у плани діючої особи).

Із всіх елементів психологічної структури злочинного діяння найбільш повну інформацію про психологію злочинця дає суб'єктивна сторона, а в ній - характеристика мотивів злочину. У зв'язку з цим доцільно більш глибоко розкрити психологічну суть мотиваційної сфери особистості.

Під мотивацією поведінки розуміється множина спонукань людської діяльності, які визначають поведінку людини в цілому.

Мотивація, – це опосередкована процесом її відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світам. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності.(С.Л. Рубінштейн).

Мотивація злочинної поведінки може бути:

- **ситуативною**, як правило, нетривалою, звернутою в часі і просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка;

- **навмисною**, відносно тривалою, розподіленою у часі і просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона більш стійка.

Мотивація виконує наступні функції:

- причинно-відображальна (формується у взаємодії соціального середовища і особистості);

- спонукальна (штовхає людину до активності);

- смислоутворююча (має для індивіда особистісне значення);

- регулятивна (спрямовує дії людини у відповідності з актуальним бажанням);

- контролююча (виступає у якості еталонної складової у процесі співставлених індивідом бажаних і тих, що досягаються, результатів своїх дій).

Таким чином, **мотивація злочинної поведінки** може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стержень її походження, а з іншого, – як результативна взаємодія особистості правопорушника з соціальним криміногенним середовищем.

Більшість злочинних дій полімотивовані. Наприклад, підліток, здійснюючи пограбування, бажає не лише добути грошей на розваги, але й самоутвердитися в колі своїх ровесників. Організовані злочинці, здійснюючи корисливі діяння, прагнуть до влади над своїм оточенням. І тим не менш у злочинній поведінці завжди можна виявити домінуючий мотив.

Поведінка людини у певний момент часу мотивується не будь-якими чи всіма можливими її мотивами, а тим з найвищих мотивів в ієрархії (тобто з найсильніших), який за даних умов ближче всіх пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану чи, навпаки, досягнення якого поставлено під сумнів. Такий мотив активізується, стає дієвим. У даному випадку ми стикаємося з проблемою актуалізації мотиву, тобто з проблемою виділення ситуаційних умов, які призводять до такої актуалізації.

Часом домінуючий мотив має стійкий і тривалий характер. Так, на Івано-Франківщині відбулося вбивство на ґрунті помсти, до якого злочинець «йшов» тридцять років.

Особливості мотивів злочинної поведінки:

- їх відносна антисоціальність, яка проявляється у вузько особистісних спонуканнях, які протиставлені більш високим суспільним інтересам;
- переважання матеріальних і вітальних (природних) спонукань над духовними;
- домінування спонукань типу потягів, а не обов'язку;
- панування спонукань з найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами;
- низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

Юридична практика свідчить про те, що кожен злочин чинить певний психологічний вплив не лише на потерпілого чи очевидців, але й на особу, яка здійснила злочинне діяння. Цей вплив може бути різним в залежності від особливостей психологічної структури конкретної злочинної дії, а також в залежності від рівня сформованості і розвитку психічних процесів, властивостей особистості злочинця. Сам злочин, дія по підготовці і здійсненню залишають сліди у психіці особистості злочинця, вносять зміни в його свідомість і поведінку, призводять до інших психічних станів. Більш того, здійснений злочин викликає певні зміни в особистісних якостях злочинця: відбувається або закріплення антисоціальної спрямованості

особистості, або критична перебудова її інтересів, поглядів, потягів і бажань та ін.

Одна з особливостей психічної діяльності особи після здійснення злочину полягає в тому, що психічна напруга не спадає, а навпаки, посилюється.

Це зумовлено наступними факторами:

- сприйняття злочинцем самого результату злочинного діяння, яке завжди супроводжується сильним емоційним впливом;
- поява оціночних суджень про здійснені дії;
- страх перед покаранням і пониження рівня саморегуляції;
- збудження підвищеної нерішучості, негнучкості мислення та ін.

Іншими словами, здійснений злочин, постійна загроза викриття і покарання створюють злочинну домінанту в психіці злочинця.

Визначення свого ставлення до злочину, усвідомлення здійсненого можуть викликати у злочинця дії, спрямовані на приховання слідів злочину, на вироблення такої лінії поведінки, яка доводила б його непричетність до злочину.

У ряді випадків злочинець здійснює перестраховальні дії: приходить на місце події з метою маскування слідів злочину, проявляє підвищений інтерес до ходу розслідування і т.д.

Крім того, оцінка здійснених дій і сприйняття наслідків можуть змінити ставлення злочинця до мотивів здійсненого злочину, до його задуму.

Під впливом даного злочину людина починає розуміти, що вона занижувала соціальну цінність об'єктів чи обставин, які в результаті здійсненої нею злочинної дії постраждали, внаслідок чого у неї з'являється почуття провини. Усвідомлення своєї вини, причетності до матеріальної чи моральної шкоди, нанесеної окремій особі, групі осіб чи суспільству, може викликати у злочинця діяльність по наданню допомоги слідству і правосуддю, по відшкодуванню нанесених збитків.

Разом з тим у окремих злочинців після здійснення злочину може посилитися конфлікт з суспільством, протиставлення своєї особи соціальним вимогам. Щоб відволікти свою свідомість від вчиненого, такі злочинці у пошуку необхідних чи емоційних станів планують нові злочини.

Психічні зміни в особистості злочинця після здійснення злочинного діяння багато в чому визначаються психологічною структурою здійсненого злочину:

- чи був він свідомо планованим і підготованим чи ситуативним, імпульсивним;
- чи реалізувалася в ньому усвідомлена потреба, чи злочин був результатом дефекту соціальної ролі;
- який мотив із сукупності мотивів був домінуючим;
- які способи, засоби та знаряддя використовувались тощо.

Якщо закоренілим злочинцем здійснений ретельно спланований і підготований злочин, то емоційний вплив на нього результатів злочинного діяння досить низький. Це пояснюється тим, що в ході планування, підготовки злочину в людини виробляється певна здатність сприйняти і ті негативні емоції, які з'являються після здійснення злочину. Сила емоційного впливу набагато вища у тому випадку, якщо людина здійснює злочин вперше, чи при здійсненні злочину виникає необхідність у діях, які раніше не планувалися, настають наслідки, які не очікувались.

У рецидивістів усвідомлення протиправності своїх дій призводить до прагнення компенсувати негативне ставлення до себе з боку суспільства спробою навіювання оточуючим власної винятковості, яка дає їм право порушувати соціальні норми поведінки. Це породжує зовнішню браваду, свідомий негативізм по відношенню до оточення, посилене протиставлення себе іншим

Психічні стани, пов'язані з переживанням здійсненого злочину, призводять до того, що в поведінці злочинця і його діях проявляється загальмування розумових процесів, втрачається автоматизм у вироблених раніше робочих навиках, змінюється звична манера спілкування з оточуючими (з'являється дратівливість, замкнутість).

Однак може мати місце і підвищена активність людини після здійснення злочину, яка частіше за все виражається у непередуманості дій, метушливості, неадекватності реакції на ситуацію людям в діях і вчинках. Такий негативізм є результатом внутрішнього прагнення зняти психічне напруження, яке виникло після здійснення злочину, переключити свою увагу, думки і емоції на іншу діяльність.

Потреба в розрядці, викликана підвищеним психічним напруженням, реалізується у них шляхом посиленого прийняття алкоголю чи наркотиків, що знімає напруження і заглушає стан тривоги, схвилюваності.

Розглядаючи психологічні наслідки здійсненого злочину, необхідно зупинитися і на такому понятті як **правова відповідальність**.

Під **правовою відповідальністю** розуміється визначена законом міра обов'язкових вимог, які ставить держава до членів суспільства, тобто це примусовий спосіб впливу на поведінку тих людей, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства.

У тому випадку, якщо після здійснення злочину не настає юридична відповідальність – покарання, в особистості злочинця також відбуваються окремі психічні зміни. Зокрема, може з'явитися усвідомлення безкарності, зниження внутрішнього конфлікту як боротьби між «хочу» і «повинен» (у цій боротьбі перемогу отримує мотив «хочу», що спонукає особистість на нові злочини).

Зміни в психіці злочинця після здійсненого ним злочину повинні враховуватися психологом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у частини злочинців наявна психічна напруга призводить до того, що деякі деталі злочину зникають через пам'ять, а багато обставин він не може зразу пригадати), так і при розробці заходів по його перевихованню і виправленню.

РОЗДІЛ 4

ПСИХОЛОГІЯ ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ

4.1. Поняття жертви та її кримінально-психологічні різновиди

Суспільне небезпечне діяння – злочин – поєднує певну кількість осіб за загальною ознакою «причетність». Ці особи перебувають між собою в різноманітних зв'язках: правових, соціально-психологічних, сімейно-родинних, національно-етнічних тощо.

Одним із визначальних є зв'язок між особою, що вчинила злочин (злочинцем), та особою, що потерпіла від злочину (жертвою). Такий зв'язок найбільш виразно простежується у насильницьких, корисливо-насильницьких та окремих видах корисливих (шахрайство, обман або зловживання довірою тощо) злочинів.

У кримінально-психологічному аналізі жертви увага звертається на індивідуально-психологічні риси особистості, що створюють сприятливе криміногенне підґрунтя злочину, усвідомлюваність особистістю власної провокуючої поведінки, специфічне ставлення жертви до злочинця (співчуття, допомога у ситуаціях із заручником, викрадення тощо), намагання особи приписати собі статус жертви, психологічну реабілітацію і підтримку жертви та деякі інші.

Проблема особи, що потерпіла від злочину, сягає корінням звичаєвого права. Окремі її соціально-правові аспекти вивчалися Чезаре Беккарія, Георгом Клейнфелером, Гансом Шнайдером та ін.

Власне наукове «відкриття» жертви і визначення концептуальних засад вивчення цього феномена датується 1945-1948 рр. і пов'язується з іменем німецького криміналіста Ганса фон Гентінга. Емігрувавши перед другою світовою війною до США, він опублікував основоположну статтю «Злочинець і його жертва» (1948 р.), яку потім розгорнув у капітальну працю «Жертва як елемент навколишнього світу» (1962 р.).

Іншим поштовхом до наукового усвідомлення жертви, але в ширшому контексті (нещасний випадок, природна чи техногенна катастрофа, збройний конфлікт та ін.), стали події 1945 р., коли на два міста Японії – Хіросіму та Нагасакі було скинуто атомні бомби. Трагічна доля багатотисячних жертв – «хібакусі» (за японською термінологією) на багато років прикувала увагу японців і всього людства.

Зазначені події започаткували виникнення наукового вчення про жертву – віктимології (від лат. – жертва).

На сьогодні існують два основні погляди щодо наукового статусу віктимології:

1. Ініціатор першого, румунський дослідник Б. Мендельсон, вважає, що вона є самостійною, комплексною (біопсихосоціальною – за термінологією Б. Мендельсона) наукою, яка вивчає будь-яку жертву. Слід зазначити, що в рамках такого підходу сформувався новий напрямок вітчизняної психологічної науки – радіоекологічна психологія. Деякі вітчизняні фахівці (О. В. Киричук, С. І. Яковенко та ін.) надають їй статус окремої галузі сучасної психології.

2. Згідно з іншим поглядом, який поділяється багатьма вітчизняними юристами та психологами (О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. Є. Христенко та ін.), віктимологія є складовою частиною, напрямком кримінології та досліджує жертву злочину. Зрозуміло, що в рамках кримінально-психологічного підходу прийнятнішою уявляється саме така позиція.

Найбільш відомі правознавчі та психологічні традиції у віктимології склалися стосовно жертви агресії (насилля), а в її рамках – жертви сексуальної агресії. Інколи це провокує думку про те, що віктимологічному аналізу підлягає тільки жертва безпосередньої взаємодії зі злочинцем, результатом чого є фактичне ототожнення жертви з потерпілим.

Потерпіла особа завжди є жертвою, але не кожна жертва вважається потерпілою. Чинним законодавством потерпілим визнається фізична особа, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Цей статус особа отримує рішенням органу дізнання, слідства чи судом. Заява або згода особи не є обов'язковими для визнання її потерпілою.

Жертва – це особа (чи певна спільність осіб), якій злочином прямо або опосередковано заподіяно шкоду, незалежно від того, визнано її в офіційному порядку потерпілою чи такою вона вважає себе сама.

У наведеному визначенні підкреслимо такі суттєві аспекти:

- 1) індивідуальний і груповий характер жертви;
- 2) можливість опосередкованої шкоди;
- 3) можливість латентної жертви.

Отож, «потерпілий» є вужчим поняттям, а особа, яка визнана такою, виступає об'єктом вивчення судовою психологією як учасник розслідування злочину та судового розгляду. Поняття жертви є ширшим, а власник відповідного статусу являє собою об'єкт вивчення кримінальною психологією як причетний до вчинення злочину.

Спираючись на таке розуміння, кримінальна психологія насичує поняття жертви власне психологічним змістом.

Психологія жертви – це сукупність індивідуально-психологічних, соціально-психологічних ознак (якостей, характеристик), які підвищують ймовірність скоєння злочину проти особи.

Окремі віктимологи (К. Міядзава, К. Уед та ін.) вирізняють психологічні ознаки жертви у спеціальну віктимність на відміну від загальної, пов'язаної з соціально-демографічними характеристиками особи.

Науково актуальним і практично важливим є питання щодо різновидів жертви. Воно дозволяє диференціювати профілактичні та індивідуалізувати реабілітаційні заходи, розробити типові психологічні портрети жертв, здійснювати оперативно-службові дії щодо розшуку жертв, їх залучення до розслідування злочинів.

Основними кримінально-психологічними різновидами жертви злочину є такі:

1. За кількісною ознакою розрізняють:

- індивідуальну;
- групову (від 2 до 10 осіб);
- масову (кілька десятків та більше) жертву.

2. За кількістю злочинних посягань розрізняють:

- разову;
- епізодичну (два-три злочини);
- стійку (більше трьох злочинів, особливо однотипних) жертву.

3. За часом настання шкідливих наслідків розрізняють:

- безпосередню жертву (школа виявляється відразу після злочину);

- віддалену жертву (доведення до самогубства, зараження невиліковною хворобою, приховане заподіяння шкоди здоров'ю та ін.).

4. За правомірністю поведінки до і під час скоєння злочину розрізняють:

- правомірну жертву (не створює сприятливих умов для злочину);

- нейтральну жертву поводить себе пасивно — не чинить опору злочинцеві);

- неправомірну жертву (створює умови для злочину, активно реагує на дії злочинця з перевищенням меж крайньої необхідності під час оборони).

Наступні різновиди жертви пов'язані з соціально-психологічними поняттями статусу, позиції, ролі (рольової поведінки).

Нагадаймо, що статус являє собою сукупність різних вимог (прав, обов'язків, відповідальності), які покладаються на особу соціальною спільнотою з огляду на перебування її в цій спільноті і поведінку в ній.

Позиція полягає у внутрішньому, суб'єктивному ставленні особи до наданого їй статусу, яке характеризується повним, вибіркоким прийняттям або неприйняттям цього статусу та його власним тлумаченням.

Роль – це реалізація у поведінці статусу на підставі зайнятої до нього позиції. У ролі, крім вимог оточення та власної позиції, також проявляються суто особисті характеристики, наприклад, темперамент, мотивація, здібності тощо.

За офіційним визнанням та особливостями позиції розрізняють:

- **офіційно визнану жертву** (потерпілу особу);
- **латентну жертву** – особу, якій фактично заподіяно шкоду, але через певні обставини це офіційно не визнано. Серед таких обставин важливе значення мають позиційні характеристики: страх за власну безпеку та безпеку референтних осіб; побоювання осуду, сором; суб'єктивна оцінка шкоди як несуттєвої; усвідомлення власної провини, особливі (дружні, інтимні, матеріальної залежності тощо) стосунки зі злочинцем тощо. За окремими видами злочинів – грабіж чи розбій проти особи, що перебуває у безпорадному стані; вимагання, збування майна, здобутого злочинним способом, латентні жертви можуть складати до 50% потерпілих осіб;

- **уявну жертву** – особу, яка приписує собі статус жертви чи потерпілого через щиросердну помилку або свідомо обманним способом і намагається переконати в цьому референтне оточення та офіційні органи. В уявній жертві найбільш виразно проявляються особистісні характеристики, зокрема акцентуація характеру за істероїдним типом та особистості в цілому за демонстративним типом, а також мотивація. Типові мотиви уявної жертви є такими: отримати матеріальну вигоду; поставити іншу особу у психологічну залежність; привернути до себе увагу, викликати співчуття, жаль; прибрати «героїчний» імідж.

Нарешті, за загальною рольовою поведінкою розрізняють:

- **випадкову жертву** (внаслідок несприятливого збігу обставин, не пов'язаних із поведінкою особи);

- приховано провокаційну жертву;
- відверто провокаційну жертву.

Два останні різновиди пов'язані з тим, що жертва немовби виставляє себе мішенню для злочинних посягань внаслідок особистих якостей – соціально-демографічних, моральних чи з огляду на професію або рід занять.

Із різновидами жертви тісно пов'язане складніше питання – щодо її класифікації. Якщо в основу різновидів жертви покладається зазвичай одна ознака, то класифікація жертв будується на підставі кількох ознак, аналітично незалежних чи взаємопов'язаних.

Практичне значення класифікації полягає, в першу чергу, в тому, що вона дозволяє створювати закономірну, а не випадкову типологію жертви злочину. Це, відповідно, забезпечує максимальну ефективність профілактичних, оперативно-розшукових, реабілітаційних заходів щодо жертви.

Наукова класифікація жертв злочину повинна відповідати двом основним вимогам, а саме:

- 1) відображати зв'язок між діями злочинця та поведінкою жертви;
- 2) спиратися чи, принаймні, враховувати окремі аспекти такого зв'язку (статеві-біологічні, демографічні, соціальні, психологічні та ін.).

У віктимології тривалий час вельми популярною була класифікація Б. Мендельсона, в основу якої покладено міру вини злочинця та жертви. Згідно з нею всі жертви розподіляються на такі підмножини: повністю невинні жертви та абсолютно винні злочинці; жертви із незначною провиною та переважною виною злочинці; жертви із провиною, більшою, ніж у злочинців; жертви, повністю винні у злочині. В окрему підмножину вирізняються стимулюючі жертви – особи з психічними чи фізичними вадами, малолітні, особи похилого віку тощо.

Цікавою і продуктивною є класифікація, розроблена українським кримінологом Є. М. Моїсеєвим. Вона спирається на чотири ознаки — вікову, професійну, психологічну, патологічну, які в підсумку, на думку автора класифікації, обумовлюють характер зв'язку між жертвою та злочинцем.

У цій класифікації вирізняються:

- 1) **Випадкова жертва.** Це – особа, яка стає жертвою внаслідок збігу обставин. Зв'язок «злочинець – жертва» має ситуативний характер і не визначається їхнім бажанням чи їхньою волею;

2) **Жертва з незначним ступенем ризику.** Це – особа, яка стає жертвою внаслідок потрапляння у конкретну несприятливу ситуацію;

3) **Жертва з підвищеним ступенем ризику.** Це – особа, якій притаманна низка віктимних властивостей. Вони пов'язані з:

а) характером діяльності чи способом поведінки у громадських місцях (необережна жертва);

б) соціальним статусом, взаємостосунками зі злочинцем, можливою участю третіх осіб (умисна жертва);

4) **Жертва з дуже високим ступенем ризику.** Це – особа з поширеною та глибокою морально-соціальною деформацією. Остання полягає у девіантній правосвідомості, статевій нерозбірливості та розбещеності, схильності до вживання алкоголю, наркотиків тощо.

Якщо трансформувати зв'язок між злочинцем і жертвою у психологічну площину, то можна запропонувати класифікацію, яка спиратиметься, принаймні, на три аспекти такого зв'язку. Сам зв'язок набуває вигляду взаємостосунків, які описуються у показниках стабільності, емоційного забарвлення (модальності) і психологічного змісту.

Стабільність взаємостосунків злочинця та жертви має три градації: випадкові, ситуативні, стійкі.

Емоційне забарвлення має п'ять градацій (від позитивного до негативного): пристрасть, приязнь (симпатія), нейтральне, неприязнь, ворожнеча.

Психологічний зміст має п'ять градацій: випадкові взаємостосунки, знайомство, дружба, інтимно-сексуальні контакти, сімейно-родинні контакти.

Теоретичною основою наведеної класифікації є загально-віктимологічне положення про те, що неабиякий інтерес становить той злочин, для скоєння якого особливе значення мають взаємовідносини між потерпілим і злочинцем. Тому потрібна спеціальна класифікація потерпілих залежно від їхнього ставлення до злочинця.

Одним із практичних напрямків використання класифікацій жертв злочину є розроблення віктимологічної картки (профілю) особи. Така картка може містити різні групи характеристик (соціально-демографічні, суспільно-професійні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні) та їх віктимну вагу або коефіцієнт віктимності, а також загальну оцінку щодо рівня віктимності особистості.

4.2. Віктимна характеристика жертви злочину

Вже зазначалося, що окремі люди розрізняються за ймовірністю стати жертвою злочину. Така ймовірність може суттєво змінюватися у різні періоди біологічного, соціального, психологічного формування, розвитку, інволюції людини.

У найзагальнішому розумінні віктимність як імовірність залежить від самої жертви, ситуації злочину, особи злочинця.

Але віктимологія, насамперед, цікавиться характеристиками жертви, поділяючи їх на загальні та спеціальні. Ці характеристики відзначаються як віктимні, а їх сукупність, притаманна конкретній особі, групі чи спільності осіб, визначає підсумкову віктимність чи віктимогенність.

Необхідно підкреслити, що поділ віктимних характеристик на загальні та спеціальні є достатньо умовним, адже, наприклад, природну основу сексапільності жінки утворюють фізично-фізіологічні характеристики, а соціальну надбудову – психологічні характеристики і рольова поведінка. Крім того, окремі характеристики «задаються» особі від народження: стать, можливі фізичні чи психічні вади.

У загальній віктимній характеристиці особи можна вирізнити три групи характеристик:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) суспільно-професійні;
- 3) психологічні.

Третя група характеристик утворює психологію віктимності, яку розглянемо окремо. Зараз наведемо вже встановлені в дослідженнях характеристики, що належать до першої та другої груп.

Соціально-демографічні характеристики:

1. Стать. Стать особи як така і в поєднанні з іншими характеристиками, професією чи родом занять має високий коефіцієнт віктимності. Серед потерпілих чоловіки складають приблизно 52%, жінки – 48%. Але жінки виявляються жертвами злочинців-чоловіків у 2,5 рази частіше, ніж злочинців-жінок. Чоловіки потерпають від злочинців-чоловіків в 11 разів частіше, ніж від злочинців-жінок. Особи жіночої статі утримують абсолютне лідерство серед жертв сексуальних злочинів, а також торгівлі з метою сексуальної експлуатації чи використання у порнобізнесі.

2. Вік. Найбільш віктимною є вікова група у межах 20-49 років, підвищено віктимною є неповнолітні (близько 30% всіх потерпілих), які водночас мають найвищу латентність, високий рівень уявної жертви для таких злочинів, як незаконне позбавлення волі або

викрадення та захоплення заручників. Жертва є винятково неповнолітньою у таких злочинах, як розбещення, експлуатація праці, втягнення у злочинну діяльність. Найменша ймовірність стати жертвою в осіб похилого віку, які найчастіше потерпають від злочинів на побутовому ґрунті.

3. Освіта. За статистичними даними, рівень освіти суттєво впливає на віктимність особи з початковою та незакінченою середньою освітою. В цілому з підвищенням рівня освіти знижується загальна ймовірність стати об'єктом злочинних посягань.

4. Фізичний і фізіологічний стан. Особливості фізичного та фізіологічного стану слугують найвиразнішими зовнішніми індикаторами зниженої спроможності чинити опір. Фізичними індикаторами є загальна нерозвиненість, осанка, особливості ходи, послаблений під час і після хвороби стан, фізичні вади.

Серед фізіологічних станів, які найбільш суттєво віктимізують жертву самі по собі та в поєднанні з відповідним впливом на психіку, свідомість, розгальмованість потягів, виокремлюється сп'яніння (алкогольне, наркотичне, від інших одурманюючих речовин – галюциногенів, токсичних та ін.). Воно виконує подвійну функцію: знижувальну і провокаційну. По-перше, сп'яніння знижує спроможність до опору (сприйняття й оцінка ситуації, адекватність реакцій і дій, фізична безпорадність тощо). По-друге, свідомо або несвідомо підвищується рівень провокаційної поведінки. Стан сп'яніння жертви найчастіше простежується у злочинах проти статевої свободи та недоторканності, за грабежів, розбоїв, заподіяння тілесних ушкоджень під час сімейно-побутових конфліктів.

Суспільно-професійні характеристики.

1. Сімейно-родинні стосунки. У цілому сімейно-родинний чинник відіграє віктимогенну роль у злочинах на побутовому ґрунті, під час конфліктів, сварок. Кожний п'ятий вбивця – родич загиблого, у 60% випадків вбивств дітьми своїх батьків наявна стійка провокаційна поведінка жертви. Сімейно-родинний чинник найбільш тісно пов'язаний зі станом сп'яніння жертви (73% випадків) і спільним зі злочинцем вживанням алкоголю. Підвищена віктимність спостерігається у жінок, батьків відносно дітей, за значної різниці в освіті подружньої пари. Стійко зростає кількість вбивств чоловіків і коханців «на замовлення» від жінок. «Сімейно-родинна» жертва є високолатентною в корисливих злочинах із незначною шкодою, у випадках заподіяння легких чи середніх тілесних ушкоджень.

2. Характер проведення дозвілля. Проведення дозвілля у вечірній, нічний час у публічних місцях розваг (дискотеки, кав'ярні, бари), на концертних чи шоу-майданчиках, спортивних заходах у поєднанні з випадковими знайомствами та вживанням алкогольних напоїв виступає суттєвим віктимним чинником для жінок, неповнолітніх і молоді.

3. Статева поведінка. Ця загальна характеристика містить два конкретніші аспекти: надмірну сексапільність і статеву нерозбірливість.

Надмірна сексапільність полягає в демонстративному, гіперболізованому підкресленні власної сексуальної звабності, намаганні привернути до себе сексуальну увагу з боку інших осіб. Зовнішніми індикаторами надмірної сексапільності є манера поведінки та особливості оформлення зовнішності. Провокаційна манера сексуальної поведінки криє в собі словесні вирази і реакції, «відвертий» погляд, жести (маніпуляції з зачіскою, прогладжування, доторкування пальцем до губ та ін.), глибоке «грудне» дихання, часткову демонстрацію інтимних частин тіла. Провокаційне сексуальне оформлення зовнішності – це надмірний макіяж, численні прикраси-символи, відповідний одяг і відсутність окремих його елементів.

Якщо надмірна сексапільність притаманна жінкам-жертвам, то статеву нерозбірливість має переважно «чоловіче» забарвлення. Вона використовується як пусковий механізм корисливого злочину. Схема цього злочину виглядає так: випадкове знайомство – вживання (часто – додаткове для жертви) алкоголю – запрошення до інтимного продовження – замасковане для жертви вживання сильнодіючих фармакологічних речовин (клофелін тощо) із подальшою втратою свідомості. Жертва злочину на ґрунті статевої нерозбірливості є високолатентною.

4. Професія та рід занять. Віктимність професії в цілому визначається двома групами чинників, які мають самостійне значення, але в окремих випадках взаємопов'язані.

Перша група чинників зумовлюється змістом, організацією, умовами здійснення професійної діяльності, в яких об'єктивно міститься елемент небезпеки, загрози здоров'ю, життю чи власності.

Друга група чинників пов'язана з прямою чи прихованою можливістю отримання значних прибутків у вигляді грошей, речей і майна, нерухомості тощо.

До професій, віктимність яких зумовлена переважно першою групою чинників, належать окремі спеціальності правоохоронних

органів (спецпідрозділів, карного розшуку, служби з боротьби проти організованої злочинності та ін.); діяльність водіїв легкових таксомоторів, особливо тих, що працюють у вечірній і нічний час; дрібних приватних торгівців спиртним, тютюновими виробами, наркотичними медичними препаратами у вечірній та нічний час; осіб, зайнятих дрібним тіньовим бізнесом.

До професій, віктимність яких зумовлена здебільшого другою групою чинників, належить трудова діяльність, пов'язана з приватизаційною та банківсько-кредитною сферою; а також представників публічних, популярних спеціальностей – акторів, співаків, діячів шоу-бізнесу, спортсменів високої кваліфікації, особливо тих, які мають міжнародні контракти (футболістів, хокеїстів, тенісистів), представників середнього та великого бізнесу.

Щодо роду занять, то підвищено віктимними є колекціонери; особи, які надають сексуальні послуги членам організованих злочинних груп; ті, хто спеціалізується на певних виконавчих функціях.

Окрему віктимну групу утворюють особи без певного місця проживання («бомжі») та «непрофесійні» жебраки.

4.3. Психологія віктимності

Психологічні характеристики особи, які в підсумку зумовлюють психологію віктимності, складаються з:

- психофізіологічних (наприклад, швидкість і адекватність сенсомоторних реакцій, викривлене чи ілюзорне сприйняття злочинця);
- індивідуально-психологічних (емоційна неврівноваженість, понижений самоконтроль);
- соціально-психологічних (комунікабельність, конформність) якостей.

Такі якості найчастіше стають віктимними через нерозвиненість, акцентуовану чи патологічну форму розвитку і таким чином мають відповідний вплив на поведінку особи. Багато з них взаємопов'язані з соціально-професійними характеристиками. Це стосується, наприклад, підліткового віку, гіперсексуальності й акцентуації характеру, професії та схильності до ризику тощо.

Ці якості, як окремі, так і в сукупності, можуть обумовлювати провокаційну поведінку конкретної жертви.

Орієнтовне коло віктимних психологічних характеристик особи утворюють:

- психічні вади (розумова відсталість, психопатії, психози тощо);
- дефекти пізнавальних психічних процесів: сприйняття, пам'яті, мислення, а також неуважність;
- емоційна неврівноваженість;
- схильність до неконтрольованого вживання алкоголю, одурманюючих речовин і зловживання ними;
- необережність та відсутня чи понижена антиципація (спроможність передбачати кінцевий результат і наслідки своєї поведінки);
- понижена рефлексія (здатність до адекватного самосприйняття і самооцінки) та самоконтроль;
- схильність до невинновданого ризику та її крайня форма – авантюризм;
- характерологічні риси: довірливість, наївність, сварливість, задирливість;
- конформність (нездатність протистояти психологічному впливові з боку оточення);
- акцентуація характеру за істероїдним, нестійким типом та особистості в цілому за демонстративним і збудливим типом;
- розгальмованість органічних потягів і загальна аморальна спрямованість особистості.

Перелічені якості утворюють загальну психологічну базу віктимності особи.

Найбільш суттєвим незалежно від виду злочину у цій базі є схильність до неконтрольованого вживання та зловживання алкоголем, одурманюючими речовинами; понижена рефлексія і самоконтроль; схильність до невинновданого ризику; характерологічні риси (сварливість, задирливість, довірливість, наївність); розгальмованість органічних потягів і аморальна спрямованість особистості.

Одночасно психологічний портрет жертви має особливості залежно від виду злочинного посягання.

На сьогодні найбільш вивченою категорією жертв є жінки, що потерпіли від сексуальної агресії. Це пов'язано з фізіологічними, соціальними наслідками та глибокою і тривалою психологічною травмою. Остання може провокувати агресію, відмову від новонародженої дитини, умисне вбивство злочинця та помсту особам, які мають схожі зі злочинцем ознаки. За результатами опитувань, сексуальна агресія посідає друге за тяжкістю місце після вбивства.

4.4. Психологічні рекомендації потенційній та реальній жертві

Масштаби сучасної злочинності, її соціальні, майнові, психологічні наслідки обумовлюють необхідність застосування різноманітних заходів протидії цьому явищу, зокрема тих, які безпосередньо стосуються жертви. Такі заходи орієнтовані на фактичних і потенційних жертв.

Дослідження свідчать, що простим і водночас ефективним засобом зниження віктимного потенціалу є дотримання певних правил. У публікаціях містяться численні, різноманітні рекомендації з цього приводу. їх узагальнення та систематизація дозволяють вирізнити найбільш суттєві положення.

Рекомендації щодо зниження загальної віктимності.

Щонайперше намагайтесь уникати типових небезпечних ситуацій. Вони пов'язані з:

1. Часом доби й освітленням. Ймовірність стати жертвою зростає у вечірній та нічний час, за недостатнього чи відсутнього освітлення, різкого переходу з темряви на світло та навпаки (тимчасове засліплення).

2. Місцем вашого перебування. Потенційно небезпечними є **такі місця:** у будинках – вхід у під'їзд; ліфт, тамбур перед квартирою, закуток біля сміттєпроводу, вхід у підвал; біля будинків – арки, наскрізні переходи, наріжні місця; публічні місця – парки, сквери, пішохідні доріжки, територія біля барів, дискотек, підземні переходи.

3. Поведінкою інших осіб. Уникайте перебування наодинці, віч-на-віч із незнайомою особою, групою незнайомих осіб. Якщо ви опинились у подібній ситуації, то:

- оцініть і використайте можливість підійти, підбігти до когось, звернутись із запитанням чи проханням допомогти;

- не зближайтесь з потенційним злочинцем (злочинцями), зайдіть за природну перешкоду – декоративний паркан, дерево чи кущ, автомобіль, лаву тощо;

- будьте уважні, тримайте потенційного нападника (нападників) під постійним зоровим контролем: не повертайтеся спиною, не нахилийтесь, не відводьте погляд, не заплющуйте очей;

- збийте з пантелику потенційного злочинця (злочинців) запитанням чи проханням, наприклад, котра година; потримайте, будь ласка, мою сумку (парасольку; шляпку тощо), чи не знайдуться у вас сірники; ви йдете в гості у квартиру...; ми з вами бачилися у...;

- виберіть, що ви можете використати для активного самозахисту — зв'язку ключів, запальничку, парасольку, сумку, портфель та ін.;

- намагайтеся своєчасно розпізнати злочинні наміри, використовуючи для цього такі рекомендації.

Як розпізнати ймовірного злочинця.

Особи, що схильні до скоєння злочинів, поділяються на професіоналів і рецидивістів та початківців. Перша категорія ретельно маскує свою причетність до кримінального середовища, готування до конкретного злочину. Розпізнати представників цієї категорії можна завдяки оперативно-розшуковим заходам та професійно-психологічній підготовленості працівників міліції.

Початківці, особливо хулігани, грабіжники, гвалтівники, особи, що вчиняють розбій, здебільшого не вміють достовірно маскуватися, свідомо чи підсвідомо демонструють свою причетність до кримінального середовища та злочинні наміри. Найбільш виразно це простежується в особливостях зовнішності, мовної та немовної поведінки. Зверніть увагу на наявність татуювань на руках підозрілої особи. Зазвичай татуювання свідчить про судимість у вигляді позбавлення волі.

Про схильність до зґвалтування сигналізують: перстень на пальці, половина якого має темне тло, інша половина – біле, на якому зображено серце, орел, що шматує жінку.

Про схильність до хуліганських дій («бакланство» – на жаргоні правопорушників) сигналізує зображення ножа, частіше кинджала у поєднанні з іншими елементами.

Про загальну агресивну спрямованість особи свідчать зображення тигра, лева, змії, різних хижих птахів.

Якщо підозрілі особи спілкуються між собою чи звертаються до вас, слідкуйте за проявами кримінального жаргону. Так, зокрема, непристойне, брутальне ставлення до жінки виражається словами «кошелка», «мочалка», «подстилка», «шалашовка», намір зґвалтувати – «попарити шланг», «вкласти ваучер» тощо. Інколи жаргон застосовується з метою паралізувати волю жертви, спонукати її до сприяння злочину.

Про загальні агресивні наміри підозрілої особи свідчать такі елементи немовної поведінки: голова і тіло злегка нахилені вперед; руки сховано в кишені чи за спиною; загальний тонус м'язів напружений, намагання скоротити дистанцію і зайняти вигідну позицію (стати перед дверима, перегородити шлях, зайти за спину чи збоку жертви); очі примружені, погляд з-під лоба, м'язи обличчя напружені.

Особливості поведінки особи із агресивними намірами у стані алкогольного сп'яніння: почервоніння обличчя; глибоке, прискорене дихання із запахом алкоголю; голосна та прискорена мова; підвищене слиновиділення; рухи рвучкі, не повністю координовані; частково розстебнутий одяг (сорочка, плащ, куртка, поясний ремінь тощо).

Особливості поведінки особи з агресивними намірами у стані наркотичного сп'яніння: наркомани зі стажем виглядають старшими за віком, аніж є насправді, неуважні чи байдужі до своєї зовнішності: волосся сплутане чи кепсько зачесане; дефекти зубів; шкіра обличчя суха, ніздрювата, із жовтуватим відтінком. Різко звужені (до розміру сірникової голівки) чи занадто розширені зіниці очей, очі зволожені. Обличчя бліде, міміка невиразна. Загальний ейфорійний стан (пожвавлення, голосна і прискорена мова, балакучість, докучливість) різко змінюється на дратівливість, агресію. Агресивним проявам безпосередньо передують звертання із запитанням чи прохання.

Рекомендації жертві сексуального злочину.

Те, що з вами трапилося, безумовно, травма. Але не перебільшуйте її значення, на цій події ваше життя не закінчується. На жаль, сексуальні злочини були, є та будуть скоюватися.

Насамперед, прийдіть до тями, опануйте себе і заспокойтеся. Найпростіше це зробити таким чином: прийміть по можливості зручну позу (сядьте, обіпріться об щось) та розслабте м'язи, заплющити очі. Через відкритий рот, рахуючи про себе, 10-15 разів глибоко вдихніть і видихніть повітря.

Зосередьте зусилля на тому, щоб якомога швидше розшукати нападника (нападників). Виберіться у безпечне місце, повідомте про подію міліцію, викличте «швидку допомогу». Зателефонуйте людині, яка може негайно прибути вам на допомогу (подруга, чоловік, рідні). Якщо ви не в змозі зробити це самі, зверніться по допомогу до оточення.

Ретельно пригадайте все, що ви запам'ятали про нападника (нападників): скільки їх було, у що були одягнені, чи мали особливості зовнішності й особливі прикмети, як зверталися один до одного, що казали про подальші наміри. Не давайте волю розчаруванню, якщо ви знали нападника (нападників) раніше. Подумайте, хто, крім вас, міг бачити його (їх) до, під час чи після нападу.

Дуже важливою є медична експертиза, тому до її проведення не знищуйте пошкодженого одягу та білизни, не змивайте слідів нападу.

Цілком ймовірно, що у вас можуть виникнути такі стани: сором, приниження, безпомічність, провина за ймовірну ганьбу собі та рідним,

розчарування та зневіра в людях тощо. Не залишайтеся наодинці зі своїми переживаннями, розкажіть про те, що трапилося, людині, якій ви довіряєте. Зверніться по допомогу до фахівців (у лікарню, за телефоном довіри, до кризового центру і т. ін.).

Не намагайтеся перед усіма виправдовуватися. Знайте, вам немає чого соромитися, вас нема за що піддавати осудові. Знайдіть можливість отримати відпустку, виїхати на деякий час в іншу місцевість.

РОЗДІЛ 5

ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

5.1. Психологія допиту потерпілого

Одна з центральних фігур попереднього слідства і розгляду справи в суді – потерпілий.

Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті повністю, якщо до уваги не береться особистість потерпілого. Річ у тім, що його поведінка, яка відноситься до об'єктивних ознак складу злочину, може впливати на обвинуваченого, а іноді (необхідна оборона і застосування при цьому сили і певних засобів) і виключає її.

Формування показань потерпілих має свої особливості, пов'язані з їхніми специфічними переживаннями, які викликані здійсненими стосовно них злочинними наслідками. Психічні переживання потерпілих, зокрема в тих випадках, коли злочинне діяння тією чи іншою мірою загрожує життю, здоров'ю і гідності особистості, характеризуються емоційною глибиною, підвищеною гостротою. Потерпілі, які є об'єктом злочинного посягання, сприймають картину скоєного злочину, відчуваючи на собі його безпосередній вплив. Тому в них при переробці і збереженні відбитої в момент злочину інформації досить часто роль емоційних проявів, переживань, пов'язаних із фізичними, психічними і соціально-побутовими наслідками злочину, більш значна.

Найхарактернішою реакцією потерпілих на ситуацію нападу є стан страху. Як емоційне відображення небезпеки страх зумовлений невір'ям у свої сили, відсутністю інформації про сприятливий вихід із ситуації, що склалася. Залежно від характеру загрози інтенсивність і специфіка переживання страху варіюється в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, переляк, жах). У стані страху потерпілі часто, перебільшуючи небезпеку, викривлено сприймають події, відбиваючи їх у пам'яті в гіпертрофованому вигляді (жертва перебільшує кількість нападників, їхні сили, використовувані підручні та інші засоби тощо). В умовах боротьби потерпілі нерідко погано чи викривлено запам'ятовують прикмети злочинця, не запам'ятовують послідовність і окремі моменти події. Якщо злочинців кілька, то потерпілі часто не запам'ятовують кожного з них і не можуть згадати, хто першим скоїв ті чи інші насильницькі дії.

Саме тому при допиті потерпілих і оцінці отриманих від них свідчень слідчий повинен мати на увазі, що страх, біль, фізичні страждання, збудження і напруження, а у випадках скоєння

сексуального злочину, крім того, і особистісні, інтимні переживання, становлять сукупність різних, але взаємопов'язаних між собою емоцій, що ускладнюють психологічний стан потерпілих.

У процесі допиту потерпілого слідчого цікавлять деталі злочину. Тому першочергово при допиті потерпілого треба з'ясувати:

- обставини, які передували злочину, взаємини потерпілого зі злочинцем. Слід мати на увазі, що 75-80 % злочинів проти особистості скоюють особи, які пов'язані з потерпілим родинними, службовими, інтимними та іншими близькими стосунками;

- обставини скоєння злочину (час, місце, обстановка, послідовність і характер дій злочинця, характерні ознаки його зовнішності, особливі прикмети та ін.);

- наслідки злочину.

У ході допиту слідчий насамперед має з'ясувати умови, в яких потерпілий сприймав подію злочину, чи його психічний стан в момент посягання і після нього.

Неабияке значення мають і психічні стани, які виникали у потерпілого до злочину, до них можна віднести:

1. Стани як результат психічної безпорадності потерпілих:

- душевна хвороба;
- непритомний стан;
- малолітній вік;

2. Фізичної безпорадності:

- через хворобу;
- фізичні вади;
- похилий вік тощо.

Безпорадність потерпілого може бути наслідком алкогольного сп'яніння чи прийому наркотиків. Попередній до злочину психічний стан потерпілого, здатний у певний час посилювати викривлення в показаннях у справі, викликає додаткові негативні фактори на сприйняття і відбиття багатьох деталей злочину (це особливо притаманне для потерпілих, які знаходилися до злочину в стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного «кайфу»).

При проведенні опитування і оцінці фактів, про які повідомляє потерпілий, слід враховувати те, що під час злочину поле свідомості потерпілого різко звужується, логіка мислення і в цілому розумовий процес знаходяться в пригніченому стані. Суттєво й те, що увага потерпілого лише в окремих випадках концентрується на деталях події,

бо думка його нав'язливо повертається до страхів, болю і побоювань, пов'язаних із діями злочинців.

Спеціалісти в сфері юридичної психології справедливо зазначають, що під впливом емоційного напруження потерпілі на перших допитах мало що згадують про обставини, які передували злочину. Буває, що зразу ж після посягання в результаті так званого проактивного гальмування потерпілі не можуть згадати подальші події.

Водночас, допитуючи потерпілого, слідчий повинен виявити всі важливі обставини його взаємодії зі злочинцем до скоєння злочину і після нього. Тільки так можна зрозуміти мотиви злочину і механізм його скоєння. Від потерпілого слідчому потрібна інформація про те, де, коли, яким чином, якими знаряддями і засобами скоєно злочин, хто його скоїв і хто до нього причетний.

Усе це пояснює, чому на повторних допитах показання потерпілих виявляються, як правило, повнішими, ніж на початку розслідування кримінальної справи. Іноді процес переробки сприйнятої інформації про злочин може тривати у потерпілих і кілька місяців після проведення з їхньою участю слідчих дій. Тому в складних ситуаціях, щоб відновити всі суттєві обставини злочину, знайти не виявлені на першому допиті факти і деталі, можливо проведення кількох допитів.

Під час допиту потерпілого багато що значить аналіз способу його життя, особистісних якостей, стереотипів поведінки, соціальних зв'язків, комунікативних особливостей.

Практика слідчої діяльності показує, що нерідко сама поведінка потерпілого сприяє скоєнню злочину ним безпосередньо, провокує його (така поведінка в юридичній психології називається віктимною). Віктимність є значущим фактором в аналізі взаємодії злочинця і потерпілого, в оцінці правдивості показань останнього.

Слід ретельно перевіряти показання потерпілого, в яких трапляються такі найхарактерніші помилки:

- перебільшення уявлення про деякі моменти пережитої події (наприклад, про кількість злочинців і предмети, які вони використовували);
- узагальнення, особливо на початковому етапі пояснень і показань щодо дій злочинців («усі тримали», «усі били», «усі гвалтували» і т. п.);
- провали пам'яті, пропуски при описі деяких важливих елементів події;
- помилковість щодо послідовності при відтворенні окремих деталей і дій учасників злочину;

- помилки у визначенні тривалості тієї чи іншої події;
- додавання і наділення описуваних подій, дій і предметів надуманими і невластивими їм ознаками, рисами;
- помилкові висловлювання і помилкове розуміння сказаного в процесі мовного спілкування слідчого і потерпілого.

Перераховані види помилок, як правило, відносять не до всіх показань потерпілого, а до якихось окремих фактичних обставин, моментів, деталей. Вони зазвичай поєднуються з точними деталями повідомлення, змішуються з ними, що ускладнює завдання слідчого.

Під час допиту потерпілих необхідно враховувати можливість суперечливих бажань, побоювань і т. п. Наприклад, непорядна поведінка потерпілого у зв'язку з подіями злочину може викликати в нього прагнення «перекрутити» інформацію (описаний вище приклад зі слідчої практики відповідає цьому випадку). Іноді потерпілий уникає показань, пов'язаних з інтимною стороною життя, що призводить як до неусвідомленого, так і усвідомленого викривлення окремих аспектів події, що розслідується.

Необ'єктивність показань потерпілого може мати й інші причини. Оскільки потерпілому завдається безпосередня шкода діями злочинців, то він часом прагне помститися їм за завдані страждання, біль, образи і т. п. Деякі потерпілі відчують бажання отримати максимальну моральну компенсацію в разі засудження правопорушника. При цьому потерпілий може переслідувати і корисливі цілі, перебільшуючи розміри завданої йому шкоди (блискучий приклад тому – показання Шпака в кінокомедії «Іван Васильович міняє професію»), хоче приховати свою непорядну поведінку і т. п. Крім того, необ'єктивність показань потерпілого може пояснюватися також соромливістю, зніяковілістю, незручністю розповіді про дії злочинця чи свої власні в момент скоєння злочину. Такі ситуації виникають найчастіше при допиті потерпілих у справах про сексуальні злочини.

Одним із факторів, які впливають на показання потерпілого, може виявитися навмисне чи ненавмисне навіювання. Здебільшого це характерне для неповнолітніх потерпілих, але навіюванню можуть бути піддані і дорослі. Для того щоб уникнути шкідливої дії навіювання, на допиті передбачені певні процесуальні міри, зокрема заборонені навідні запитання, які можуть підказати потерпілому бажану відповідь.

Показання потерпілого залежать від багатьох суб'єктивних і об'єктивних факторів. Знання слідчим психологічних закономірностей процесу формування показань та їх особливостей у потерпілого, ви-

вчення мотивації і психічних властивостей, станів, процесів потерпілого допомагає вибрати найдоцільніші тактичні прийоми для отримання потрібних відомостей.

Важливу роль при цьому відіграє поведінка самого слідчого. Неуважність, грубість, підозрілість слідчого гостро переживається потерпілим, що посилює його емоційно-негативний стан. Тому завдання слідчого – максимально заспокоїти потерпілого, запевнити його в тому, що злочин буде ретельно й об'єктивно розслідуваний, своїм спокоєм, тактовністю допомогти потерпілому зняти метушливість у думках і рухах, багатослів'я, акцент на несуттєве тощо.

5.2. Психологія допиту підозрюваного та обвинуваченого

Теоретичні дослідження і практика слідчої діяльності переконливо підтверджують, що притягнення особи як підозрюваного чи обвинуваченого пов'язане з різкою зміною в його житті, зі зрушеннями у психіці, які посилюються в умовах ізоляції. Прагнучи ухилитися від відповідальності та приховати свою участь у злочині, винний намагається приховати від оточуючих пов'язані з цим переживання. Така тенденція значною мірою дезорганізує його психічні процеси. Адже підозрюваний і обвинувачений зовсім не обов'язково можуть бути злочинцями. Тому притягнення до кримінальної відповідальності невинної особи призводить до ще серйозніших психічних наслідків. Нещастя, що несподівано звалилося на неї, породжує неадекватні вчинки, які можуть сприйматися і пояснюватися малодосвідченими слідчими як «докази поведінки». Прагнучи покласти кінець болісному стану, невинний може застосувати навіть самообмову.

Допит підозрюваного. Одна з характерних особливостей допиту підозрюваного – обмеженість інформації і дефіцит часу на його підготовку. Відсутність достатніх викривальних доказів зобов'язує слідчого у процесі допиту підозрюваного використовувати багатоваріативну тактику. Водночас допит підозрюваного зразу після його затримання чи арешту має і позитивний бік, адже підозрювана особа не встигає детально продумати, всебічно обґрунтувати неправдиву версію; як правило, її показання містять явні суперечності.

Основне завдання при допиті підозрюваного полягає в тому, щоб отримати відомості, які дають змогу перевірити його причетність до злочину, що розслідується. Тому необхідно виділяти такі обставини, які можуть бути відомі лише особі, яка скоїла злочин. І якщо

підозрюваний мовчить про факти, які вже виявлені слідством, то це повинно насторожити слідчого.

Для підозрюваного на попередньому слідстві характерні психологічні стани тривоги, невизначеності, неможливості правильного передбачення ситуації, що склалася.

Тактичні і психологічні прийоми допиту підозрюваного

Попередня стадія допиту	Стадія вільної розповіді	Запитально-відповідна стадія допиту
Тактичні і психологічні прийоми		
1) бесіда; 2) зняття емоційного і смислового бар'єра; 3) зменшення психічного напруження; 4) прояв розуміння; 5) зацікавлене вислуховування; 6) тактовність у поведінці.	1) нагадування; 2) деталізація; 3) уточнення; 4) припинення брехні; 5) порівняння	1) фактор несподіваності; 2) тимчасове маскування мети допиту; 3) приховання обізнаності слідчого; 4) створення у підозрюваного уявлення про те, що слідчий «все знає», та ін.
Мета і використання вказаних прийомів		
а) вивчення особистості підозрюваного; б) встановлення з ним психологічного контакту; в) визначення його ставлення до предмета допиту; г) вибір тактики допиту.	а) отримання нових доказових фактів; б) надання допомоги підозрюваному у відновленні в пам'яті призабутого.	а) деталізація і конкретизація показань, які отримуються; в) представлення наявних доказів; г) викриття брехні.

Складним є питання про пред'явлення підозрюваному доказів. Річ у тім, що поспішне і невміле пред'явлення доказів зменшує їхню викривальну спрямованість, дає можливість підозрюваному висунути неправдиві пояснення. Тому слідчий повинен передбачити всі нюанси, які можуть знизити викривальну силу доказів, по можливості попередньо нейтралізувати контраргументи допитуваної особи. Докази слід пред'являти з урахуванням їхнього взаємозв'язку, при цьому психологічний вплив на підозрюваного в міру пред'явлення доказів повинен зростати.

Якщо скоєно груповий злочин, то при індивідуальному допиті підозрюваних слідчому доцільно використати соціально-психологічні

особливості міжособистісної взаємодії людей в злочинних групах. До них відносяться різноспрямовані інтереси членів групи, суперництво, антагонізм, егоцентризм, прагнення «урвати собі шматок побільше від спільного пирога» і т. п. У ході допиту окремі члени групи намагаються зменшити свою роль у скоєнні злочину, перекладаючи вину на інших.

Велику роль у процесі допиту відіграє правильна адекватна інтерпретація невербальних сигналів (міміка, жести, поза та ін.), які розкривають емоційно-вольовий стан підозрюваного. Зовнішні ознаки прояву страху, неспокою, задоволення, брехні тощо не мають доказового значення. Але ці сигнали можуть дати слідчому орієнтовну інформацію. Наприклад, уникання зорового контакту, потирання долонь, прикриття рота долонею тощо повинні спонукати слідчого до більш ретельного аналізу причин такої поведінки.

Сильним психологічним станом, який формує мотиви поведінки підозрюваного, є страх позбавитися волі, звичного способу життя, «перспективи» опинитися серед злочинців. Такий стан особливо притаманний особам, які вперше скоїли злочин і притягнені до кримінальної відповідальності. В такій ситуації підозрюваний думає, що уникнути затримання, арешту, вироку, пов'язаного з позбавленням волі, можна лише, заперечуючи свою вину, брехливими показаннями. Такий психологічний стан формує позицію підозрюваного, яку слідчому необхідно подолати. Для цього треба пояснити підозрюваному, що доказування вини мало в чому залежить від його визнання, а вирішальною мірою визначається сукупністю доказів довести йому, що щиросердне каяття, а також активне сприяння розкриттю злочину є для суду обставиною, яка пом'якшує відповідальність.

Вище зазначалося, що під впливом домінант дії злочинця носять захисний характер. Але саме ці дії і вчинки повинні привертати увагу слідчого, бо дають підставу для припущення про причетність підозрюваного до скоєного злочину (такі дії мають назву «докази поведінки»).

Можна виділити найпоширеніші докази поведінки злочинця:

- створення обманного алібі;
- немотивований і несподіваний від'їзд;
- спроба спрямувати слідство на обманний шлях;
- вияв підвищеної зацікавленості до процесу розслідування злочину;

- розповсюдження вигаданих чуток про особистість злочинця і мотиви його дій;
- спроби переговорити, підкупити потерпілих, свідків;
- демонстративність поведінки, яка покликана переконати оточуючих у повній непричетності до злочину, заперечення навіть точно встановлених фактів («не бачив», «не чув» і т. п.);
- зміна звичних стереотипів після скоєння злочину;
- обізнаність щодо таких деталей, про які міг знати лише винний;
- повернення, часом неодноразове, на місце події тощо.

У різних слідчих ситуаціях докази поведінки виявляються по-різному.

Що стосується обманного – алібі, то детальний допит підозрюваного допомагає виявити, наскільки його твердження істинні. Наприклад, підозрюваний каже, що в цей час «був у театрі», але на запитання про назву і зміст вистави, виконавців ролей відповісти не може. Окрім того, певні деталі висловлених ним «казок» також демонструють фальшивість алібі – в психології відомо, що деталі другорядних обставин люди зазвичай забувають. Разом з тим, не слід поспішати з викриттям усіх суперечностей і неправдивих тверджень підозрюваного, бо це може насторожити його, підвищити самоконтроль за мовою і зовнішніми ознаками поведінки, а також відмовитися давати показання.

Психологічно найскладнішою ситуацією допиту підозрюваного є його відмова давати показання. Мотиви закритості при допиті різні:

- страх перед покаранням;
- побоювання помсти співучасників;
- сором за скоєне, докори сумління;
- бажання приховати інтимні подробиці;
- антипатія до слідчого;
- самоствердження тощо.

Які б не були мотиви відмови давати показання, завдання слідчого — пояснити підозрюваному, що такою поведінкою він позбавляється можливості самозахисту, і як наслідок – можливості з'ясувати пом'якшуючі його відповідальність обставини.

У слідчій практиці трапляються випадки самообмовлення підозрюваного. Які причини і цілі самообмовлення? Це може бути пов'язано з винятковим психічним перенапруженням у результаті довготривалих допитів, з грубими порушеннями прав особистості (згадаємо часи сталінських репресій, коли багато підозрюваних не витримували

катувань за стінами Луб'янки і зовсім невинні брали вину на себе, щоб скоріше покінчити зі свавіллям і насиллям щодо своєї особистості), з тактичними прорахунками слідчого, з бажанням приховати інший, більш тяжкий злочин.

Слідчий може зробити припущення, що підозрюваний обмовляє себе, якщо він часто і наполегливо переконує його в «чесності» зізнання, дає завчені показання, нездатний повідомити факти, що повинні бути відомі тому, хто скоїв злочин.

З метою викриття самообмови використовуються:

- детальний повторний допит;
- перевірка показань на місці події;
- очна ставка;
- слідчий експеримент тощо.

Допит обвинуваченого. Цілком обґрунтовано вважається, що обвинувачений є найбільш поінформованим і найбільш психологічно складним джерелом доказів. Правдивість його показань певною мірою можна стимулювати шляхом роз'яснення значення щиросердного зізнання, яке слугуватиме як обставина, що пом'якшує відповідальність за скоєний злочин. Важливо зазначити: акцент повинен робитися не на визнанні вини, а на каятті і сприянні слідству в розслідуванні злочину.

Якщо обвинувачений визнає свою вину, то завдання слідчого – отримати вичерпні показання щодо всіх обставин, які він вважає суттєвими для розслідування справи. Важливо при цьому виявити ті обставини, достовірність яких може бути перевірена, а також з'ясувати причини, які призвели обвинуваченого до злочину, основні соціально-демографічні дані про його особистість і відомості про співників.

Допит обвинуваченого проводиться за всіма пунктами пред'явленого обвинувачення.

У зв'язку з цим на початку допиту обвинуваченому пояснюються:

- суть пред'явленого обвинувачення;
- санкції відповідної норми Кримінального кодексу;
- його право на захист.

На цій же стадії допиту слідчому необхідно вжити заходів, які полегшили б обвинуваченому вибір правильної лінії поведінки (наприклад, пояснити, що обманна позиція може нашкодити йому і його близьким, що від його правдивості в показаннях залежить доля невинних людей тощо).

Під час допиту обвинуваченого слідчий обов'язково повинен враховувати можливі зміни його показань, тому всі суттєві деталі фіксуються. Ці зміни можуть виникнути через прагнення обвинуваченого зменшити свою вину, убезпечити від відповідальності близьких, через розуміння ним того, що проти деяких доказів можна придумати спростування тощо.

Позиція закритості обвинуваченого, яка досить часто трапляється на початковій стадії допиту, не повинна переростати в конфлікт між ним і слідчим. Досвідчений юрист не конфліктує з обвинуваченим, а викриває його, використовуючи наявні докази, прийоми правомірного психічного впливу, ефективну тактику розслідування злочину.

Ставлення обвинуваченого до скоєного злочину, пред'явленого обвинувачення і можливого покарання залежить від мотивів, якими він керується в ході розслідування кримінальної справи. Тому одне із завдань слідчого в процесі допиту – вивчення і аналіз мотивів, які сформувалися в обвинуваченого упродовж його життя.

У психологічному аспекті відмінності в становищі обвинуваченого і підозрюваного менш суттєві, ніж в процесуальному, тому при допиті обвинуваченого можна використати розглянуті вище тактичні психологічні прийоми і засоби впливу.

5.3. Психологія допиту свідків

Показання свідків відіграють велику роль у діяльності слідчих і суддів, захисників і адвокатів, прокурорів та інспекторів. Вони сприяють установленню обставин підготовки і скоєння злочину, виявленню осіб, які скоїли злочин, мотивів їхніх злочинних дій, визначенню соціально-психологічних даних, які характеризують особистість обвинуваченого (потерпілого), інших очевидців події.

У психологічному плані показання свідків – це відтворення раніше сформованих вражень, актуалізовані образи подій, що сталися. При цьому дуже суттєво, наскільки правильним, адекватним є процес сприйняття в цього свідка, які особливості збереження і реконструкції сформованих образів в його пам'яті.

У зв'язку з цим юридичному працівникові слід орієнтуватися на закономірності функціонування пам'яті:

- найміцніше в пам'яті утримується те, що викликає підвищену реакцію людини (крики, спалах світла, постріли тощо);
- найсильніше зберігається початок або кінець якогось процесу чи дії («закон краю»);

- найкраще запам'ятовується незакінчена, перервана дія («ефект Зейчарнік»);
- процес забування найбільш інтенсивний протягом перших трьох - п'яти діб після сприйняття події.

Показання свідків поділяються на:

- прямі, ґрунтовані на безпосередньому сприйнятті суттєвих для справи обставин (таких свідків називають очевидцями);
- непрямі, що ґрунтуються на повідомленнях інших осіб.

Реконструкція образів відбувається під дією таких впливів. Наприклад, обговорення подій, навіювання, що виникають під впливом чуток або повідомлень засобів масової інформації, можуть викликати деформації в показаннях за рахунок реконструкції (зміни) раніше сформованих вражень і образів.

При цьому змістом показань свідків можуть бути як відомості про фактичні дані (вони мають доказову силу), так і оціночні судження.

Досвід показує, що в усіх випадках допиту повинна передувати бесіда слідчого зі свідком. Її основна мета – зняти у свідка психічне напруження, усунути можливу недовіру, викликати в нього готовність дати правдиві свідчення.

Після невимушеної короткої бесіди і пояснення свідку, у зв'язку з чим він викликаний на допит, слідчий вислуховує його вільну розповідь. Причому слідчий повинен виявляти повагу і довіру до показань свідка, з його боку недопустимі глузування, неухважність, поспіх, грубість і т. п. Отримуючи опис будь-яких деталей, він може поцікавитися, чим викликана така підвищена увага до цих обставин. Вислуховуючи свідка, юрист може зробити деякі висновки про розвиненість чи нерозвиненість у людини окремих видів пам'яті, про схильність до навіювання, про вибірковість його уваги тощо.

Окрім повідомленого свідком, у нього в пам'яті може бути і багато іншого, нерідко дуже суттєвого для слідчого. Це пояснюється тим, що свідок не дає точне відображення побаченого, а розповідає про свої враження, про те, що, на його думку, важливо і потрібно розповісти юристові. Він може ненавмисно не розповісти слідчому про ключові деталі, вважаючи їх неважливими, дещо забути з того, що хотів розповісти (особливо якщо його перебивають). Є й інформація, що не дуже запам'яталася, яка може бути «витягнута з глибин» пам'яті лише за допомогою певних механізмів упізнання. Оживити пам'ять і виявити все, що збереглося в ній, можливо постановкою певних запитань, виїздом на місце злочину, опитуванням на місці злочину, відтворенням обстановки свідком і порівнянням з тим, що залишилося.

Тому після закінчення вільної розповіді, слідчий формує додаткові, уточнювальні, контрольні запитання. Те, що згадує свідок, значною мірою залежить від формулювання запитань слідчим. Вони повинні стосуватися суті справи, бути вибудовані в логічний ланцюжок, співвіднесений із загальною логікою розслідування. За формою запитання мають бути образно нейтральними, тобто в них не повинно бути образів, які можуть включатися у відповідь. Якщо запитання пов'язане з відповіддю, несприятливою для свідка, його доцільно ставити на завершальній стадії допиту. Формулюючи запитання і вислуховуючи відповіді, слідчому необхідно уважно стежити за своєю інтонацією, контролювати міміку і жести, адже все це може справляти навіювальний вплив на свідка.

Іноді свідку може бути надана психологічна допомога у пред'явленні схем, зображень, макетів, пропозиції графічно показати об'єкт, карту огляду та ін. Активізації репродуктивної¹ і розповідної діяльності свідка допомагають такі прийоми, як пропозиція описати подію у хронологічному порядку, нагадувальні запитання.

У ході допиту слідчий повинен відокремлювати факти, які описані впевнено, від тих, що повідомляються з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів свідка, а також умови сприйняття ним цього факту.

Будь-яке повідомлення свідка вимагає ретельного аналізу тих факторів, які могли вплинути на його зміст. Насамперед те, що вказано в повідомленнях свідка, багато в чому залежить від об'єкта і предмета сприйняття (наприклад, матеріального об'єкта і людини чи групи людей), фону спостереження, погодних умов, освітленості тощо. Наприклад, більшість насильницьких злочинів (вбивства, зґвалтування, розбійні напади тощо) скоюється в темну частину доби, при поганій видимості. У цих умовах, безсумнівно, відбиваються індивідуальні особливості свідка – ступінь його адаптації до темряви, зміни у сприйнятті кольору, форми, розмірів предметів, відстаней тощо. Слідчий повинен враховувати й ту позицію, яку займав свідок під час події: місце, відстань до об'єкта сприйняття, об'єкти між ними, кут зору і т. п. Існує закономірна залежність сприйняття від життєвого досвіду, статі, віку, рівня інтелекту, особливості професії та ін. Так, чоловіки в середньому краще запам'ятовують місцевість, дорогу, події, а жінки – обстановку, людей, їхній одяг, психічний стан. Для слідчого сказане означає: характер сприйняття події, виражений у показаннях свідка з певною своєрідністю.

Фактори, що впливають на показання свідків:

1. Фізичні умови сприйняття події:

- поле огляду;
- освітленість;
- місцезнаходження; погода тощо.

2. Психофізичні особливості

3. Суб'єктивно-психологічні фактори сприйняття

4. Індивідуальний тип пам'яті і якості інтелекту:

- провідний аналізатор;
- ступінь запам'ятовування;
- спрямованість сприйняття тощо.

5. Психічний стан індивіда при сприйнятті події

6. Психічний стан індивіда в під час допиту

Похибки та помилки в показаннях свідків (неповнота і зайве, неточності та ін.) – звичайне, а не виняткове явище. Помилковість у повідомленні стосується найчастіше не свідчень у цілому, а певних їх фрагментів. Це можуть бути помилки в мовній комунікації (неправильне розуміння смислу слів, термінів, помилкова їхня інтерпретація), викривлення форми, розміру і структури описаного об'єкта, часу проходження подій та ін. Зокрема, при розслідуванні злочинів часто виникає необхідність, допитуючи свідка, встановити точний час сприйнятої ним події. Швидкоплинні події (автотранспортні пригоди, нещасні випадки в результаті порушення техніки безпеки, імпульсивні насильницькі дії і т. п.) вимагають допиту по можливості більшої кількості свідків, ретельного зіставлення їх свідчень. Для активізації спогадів про час події доцільно як точку відліку вибрати якусь пам'ятну для свідка подію, час якої відомий, а потім попросити свідка відтворити послідовність його дій, їхню тривалість до чергового моменту, який цікавить слідчого.

У ході з'ясування зовнішнього образу розшукуваної особи як психологічна допомога свідку можуть бути використані фотографії різних осіб, малюнки, графічні зображення обличчя. Слід враховувати, що краще запам'ятовуються такі ознаки людського обличчя, як вираз очей, їхній колір, зачіска, а найбільш стійкими пізнавальними ознаками є риси обличчя, силует тіла, характерний вираз обличчя (похмурий, веселий, нахабний, сором'язливий, злий, добрий тощо), а також хода, жести, елементи одягу.

Найскладнішим психологічним завданням допиту свідка є встановлення достовірності його свідчень.

Психологічні прийоми, які можна використовувати для перевірки:

1. Детальний допит щодо обставин, значення яких слідчому відоме. При цьому непрямі свідчення можуть мати таку ж суттєву вагу, як і прямі докази.

2. Виявлення суперечностей у словах, виразах і невербальних зовнішніх проявах. Коли свідок каже неправду, то зазвичай він втрачає холонокровність, очі починають бігати, змінюється міміка, поза тощо. Помітивши ці деталі, слідчий може сказати про це свідку, показавши, що наявна достовірна ознака фальші.

Мотиви обманних показань свідка, як свідчить практика можуть бути наступними:

- родинні обов'язки, неправильно зрозуміле почуття дружби;
- особиста зацікавленість свідка (заздрість, ненависть, мстивість, користь тощо);
- почуття співчуття до обвинуваченого чи потерпілого;
- погрози з боку зацікавлених осіб тощо.

Із слідчої практики відомо, що здебільшого неправдиві показання дають свідки, пов'язані з обвинуваченими і потерпілими. Часто це родичі або знайомі обвинуваченого. При цьому неправдиві показання можуть мати або обвинувальну, або виправдувальну спрямованість залежно від описаних вище мотивів давання явно неправдивих свідчень.

В юридичній практиці доводиться мати справу зі свідками, які перебувають у момент скоєння злочину у стані алкогольного сп'яніння, через що вони погано орієнтуються в події, що сталася. Тому такі свідки можуть відстоювати те, чого в дійсності не бачили, допускати довільні, зовсім не обґрунтовані твердження. У розповіді вони змішують ознаки об'єктів, демонструють явні провали в пам'яті, виникає ймовірність обмови. Ці та інші особливості свідчень в стані алкогольного сп'яніння необхідно враховувати слідчому.

5.4. Психологічні особливості допиту неповнолітніх

Збільшення агресивних тенденцій в підлітковому середовищі відбиває одну з найгостріших соціальних проблем суспільства, де останніми роками зросла молодіжна злочинність, зокрема підлітків. Почастішали випадки групових бійок, які носять жорстокий характер, збільшилася кількість злочинів неповнолітніх проти особистості, які тягнуть за собою тяжкі тілесні ушкодження. Проблема агресивності

підлітків, яка стосується всього суспільства в цілому, викликає глибоке хвилювання як педагогів, батьків, так і юридичних працівників.

Слідчий має знати, що формування чуттєвих уявлень у підлітків відзначається наочно-образною спрямованістю і недостатньою розвиненістю узагальнень за суттєвими ознаками. У них менший обсяг сприйняття і довготривалої пам'яті, ніж у дорослих, частіше за все неточне відображення просторових якостей об'єктів (величина, віддаленість, кольорові відтінки та ін.). Для підлітків характерні також складність словесного оформлення події через низьке сформування понятійної сфери і небагатого словникового запасу. Разом з тим, психіці підлітків притаманні й позитивні якості, що сприяють установленню істини, а саме: підвищена орієнтувальна діяльність, загострена увага до окремих деталей події, безпосередність, щирість.

Знання психологічних особливостей підлітків дає можливість юридичним працівникам цілеспрямовано вирішувати завдання розслідування злочинів, у тому числі проведення допиту.

П'ять етапів допиту неповнолітнього (виділених В. Васильєвим) :

1. **Початковий етап**, коли слідчий в усній формі отримує від підлітка його анкетні дані (вік, в якій школі і в якому класі вчиться, в яких умовах живе, з ким товаришує тощо).

Основне завдання цього етапу – діагностика особистості допитуваного. Багато відомостей про підлітка слідчий може отримати заздалегідь із бесід з батьками, від інспектора дитячої кімнати міліції, дільничного інспектора;

2. **Другий етап**, на якому встановлюється психологічний контакт. Темою бесіди тут, як правило, є навчання підлітка, його захоплення, інтереси і т. д. На цьому етапі виробляється загальна лінія поведінки обох співрозмовників, визначаються такі параметри спілкування, як ритм, темп, невербальні засоби і тощо;

3. **Третій етап** – головна частина допиту, завданням якої є отримання від допитуваного необхідної інформації по справі;

4. **Четвертий етап** – слідчий зіставляє отриману від підлітка інформацію з наявною і у запитально-відповідній формі намагається усунути суперечності, неточності, неясності тощо;

5. **П'ятий, останній етап допиту** – слідчий записує в протокол отриману інформацію (при цьому зберігаються лексичні особливості мови неповнолітнього), представляє її в письмовому вигляді допитуваному, який, підтвердивши правильність записаного в протокол, його підписує.

Вивчаючи особистість неповнолітнього, слідчий повинен передусім встановити його позитивні якості, час змінення його

поведінки в гірший бік, з'ясувати причини, які сприяли цим змінам, та ін. Це дозволить слідчому сформувати правильне уявлення про людину, обрати правильну тактику допиту і належні заходи психологічного впливу на підлітка.

Успішність допиту неповнолітнього багато в чому залежить від вибору місця і обстановки його проведення. Практика показує, що допит неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) доцільно проводити в кабінеті слідчого. Суворість і офіційність зустрічі підкреслює важливість і значущість розслідування.

За часом допит підлітка має тривати не більше однієї години, **допит дітей молодшого шкільного віку** до 30 хвилин, а **дітей дошкільного віку** – не більше 20 хвилин. При допиті неповнолітнього, який не досяг 14 років, присутність педагога обов'язкова (він може дати необхідну слідчому консультацію щодо встановлення психологічного контакту з підлітком, формулювання запитань і т. п.

Позитивний вплив на свідчення підлітка справляє спокійна, безконфліктна обстановка допиту. Неповнолітньому допитуваному спочатку слід пояснити, з якого приводу проводиться допит, які його обов'язки і права. Після встановлення психологічного контакту, слідчий спонукає підлітка до вільної розповіді, в ході якої, як правило, його не перебивають і не підказують її напрям. Потім за допомогою запитань уточнюються і перевіряються окремі деталі подій, їх послідовність. Для активізації відповідей на запитання слідчого підлітку необхідно надавати мнемонічну допомогу – нагадування послідовності розвитку подій, пред'явлення речових доказів, допит у різних планах, ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб, допит на місці події тощо.

Враховуючи психічні особливості підліткового віку, в ході допиту необхідно дотримуватися таких педагогічних вимог:

- не акцентувати увагу підлітка на тих обставинах, які можуть завдати шкоди його вихованню;
- припиняти нецензурні вислови і кримінальний жаргон;
- не допускати цинічних оцінок, проявів розв'язності і вульгарності.

Водночас мовна діяльність самого слідчого повинна бути коректною, ввічливою з проявом поваги до особистості неповнолітнього, без підлецування і панібратства.

При розслідуванні групових злочинів важливо з'ясувати організатора, «вожака» злочинного угруповання і його дійсну роль.

Як правило, організаторами злочинних угруповань неповнолітніх є раніше судимі дорослі чи юнаки, які вже притягалися до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Вони мають більший життєвий досвід, фізично сильніші за інших і саме цим привертають і підкоряють своїй волі нестійких і таких, що відчують певні життєві труднощі, підлітків із негативною орієнтацією. Досить часто неповнолітні намагаються приховати справжніх організаторів таких угруповань через різні мотиви: страх, поради близьких, почуття фальшивої дружби і т. д. В такому разі слідчий, впливаючи на психіку підлітка, може використовувати також такі допустимі прийоми, як демонстрація своєї обізнаності, розвінчання «вожака», пред'явлення доказів та ін.

Психологічно складним є допит дітей дошкільного (від 3 до 6 років) і молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років).

Підготовка і проведення допиту цієї категорії неповнолітніх обов'язково вимагає врахування наступних вікових особливостей:

- діти в такому віці дуже піддаються навіюванню дорослих;
- у них розвинута схильність до уяви;
- діти відчують труднощі в установленні причинно-наслідкових зв'язків явищ й інтерпретації значення дій малознайомих людей;
- пам'ять у такому віці відзначається мимовільним і слабким розвитком спрямованості на відмінні особливості об'єктів;
- діти сприймають зовнішній образ людини зазвичай не точно (погано запам'ятовують риси обличчя, зміщують поняття «молодий» і «старий» тощо).

У ході підготовки до допиту дітей дошкільного і молодшого шкільного віку слідчому бажано використати консультації педагога і психолога. Залучення дитини до спілкування має відбуватися поступово: спочатку дати їй можливість освоїтися з місцем проведення допиту, потім провести орієнтовну бесіду на доступній дитині мові, а згодом перейти до діалогу. Складність запитань необхідно нарощувати поступово, надаючи мнемонічну допомогу допитуваному. Багато слідчих спонукають дитину повторювати запитання вголос, що можна вважати виправданим прийомом.

Знання психологічних особливостей підлітків, дітей дошкільного і молодшого шкільного віку забезпечує індивідуальний підхід до кожної особистості під час підготовки і проведення допиту, що підвищує його ефективність.

РОЗДІЛ 6

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

6.1. Психологічна характеристика судової діяльності при розгляді кримінальних справ

Психологія розгляду кримінальної справи в суді вивчає закономірності, пов'язані з психічною діяльністю всіх осіб, які беруть участь у розгляді справи – прокурора, адвоката, судді й інших.

Види діяльності учасників судового процесу:

1. **Соціальна** – охоплює політичний аспект у роботі юристів як організаторів боротьби зі злочинністю. Пов'язана зі здійсненням ними особливих владних повноважень.

2. **Пізнавальна (пошукова)** – полягає в збиранні вихідної інформації, необхідної для вирішення фахових завдань, а також вивчення її. Значущість її в діяльності прокурора, адвоката, судді різна.

3. **Конструктивна (реконструктивна)** – аналізує всю зібрану інформацію по справі і синтезує її в динамічному процесі пошуку і встановлення істини. Остаточна мета конструктивної (реконструктивної) діяльності судді, прокурора, адвоката – винесення справедливого і законного вироку підсудному.

4. **Комунікативна** – має на меті одержати необхідну інформацію для розкриття злочину шляхом спілкування з людьми (мається на увазі насамперед допит у суді підсудного, свідків, потерпілих, а також спілкування між прокурором і адвокатом, адвокатом і суддею і т. д.). Комунікативна сторона діяльності нерозривно пов'язана з використанням усного мовлення.

5. **Організаторська** – виявляється, по-перше, в самоорганізованості і, по-друге, у здатності організовувати соціальну взаємодію з іншими учасниками судового процесу.

6. **Засвідчувальна** – являє собою приведення всієї здобутої до судового розгляду й в ході суду інформації в спеціальні, передбачені законом, форми: протокол, вирок, постанови, ухвали. Засвідчувальний вид діяльності юридичного працівника здійснюється виключно у письмовому вигляді.

У кожному із зазначених видів юридичної діяльності реалізуються відповідні особистісні якості, що мають забезпечувати успішність у роботі судді, прокурора, адвоката. Кожний вид юридичної діяльності потребує визначених теоретичних знань, практичних навичок і умінь.

Специфіка **пізнавальної** діяльності в суді зумовлена насамперед тим, що на основі матеріалів попереднього розслідування суд одержує готову модель події, що піддається дослідженню. Наявність у матеріалах попереднього слідства версії події, безумовно, полегшить суду пізнання фактів, явищ, обставин справи. Водночас версія сприймається судом тільки як ймовірна істина, що обов'язково повинна перевірятися і старанно досліджуватися.

Відомий спеціаліст у царині судової психології А. Дулов відзначає: «Пізнавальна діяльність органів слідства полегшує роботу суду і водночас ні в якій мірі не знижує важливості, відповідальності суду щодо пізнання досліджуваних обставин. Судове дослідження обставин справи є **самостійним найважливішим елементом здійснення правосуддя**, проводиться з повним дотриманням принципів гласності, усності, безпосередності судового розгляду.

Те ж саме варто сказати і про пошуковий елемент пізнавальної діяльності. Хоча ця частина роботи і повинна бути виконана на попередньому слідстві, суд не позбавляється права і навіть зобов'язаний згідно із процесуальним законом «...у необхідних випадках зажадати нові документи, викликати раніше не допитаних свідків і т. д.»

У чому ж конкретно виявляється пізнавальна діяльність у суді?

1. По-перше, для суду важливо вивчити в усіх деталях матеріали кримінальної справи й оцінити всі її обставини. Варто підкреслити: обсяг інформації, що використовує суд, як правило, набагато менший загального обсягу інформації, зібраної в процесі проведення попереднього слідства з кримінальної справи. Це пояснюється тим, що під час пошукової діяльності на попередньому розслідуванні збирається будь-яка інформація, що стосується кримінальної справи, при цьому стосовно окремих фактів і деталей пізніше може бути встановлена їхня незіставленість до аналізованої події.

2. По-друге, процес пізнання в суді включає не тільки вивчення матеріалів кримінальної справи, а й висування інших можливих версій пояснення фактів, що з тієї чи іншої причини не враховувалися слідчим у ході попереднього слідства.

Практика переконливо свідчить, що суд може встановити істину лише тоді, коли версія попереднього слідства піддана сумніву, перевірена на достовірність і надійність. Невиконання цих вимог призводить до помилкового судового рішення. **Ось один із прикладів.**

3. По-третє, пізнавальна діяльність у суді містить у собі зіставлення моделі події і конкретної норми закону.

Слідчий у матеріалах попереднього розслідування дає вказівки на визначену норму кримінального закону, за якою, на його думку, варто кваліфікувати розслідуваний злочин. Судді ж зобов'язані старанно перевірити правильність зробленого слідчим зіставлення моделі події і норми закону. На перше місце тут виходить їхня активна розумова діяльність, як-от: глибокий аналіз злочину, уявне відтворення фактів і обставин, їхнє порівняння з різноманітними нормами закону і т. д. Ця розумова діяльність ускладнюється необхідністю одночасно вивчати не тільки доказові факти, а й їхні джерела.

4. По-четверте, процес пізнання в суді припускає також вивчення особистості підсудного, потерпілих, свідків та інших осіб.

Складність безпосереднього вивчення особистості в суді пов'язана з тим, що найчастіше підсудний (в окремих випадках потерпілий і свідок), приховуючи свої справжні психічні властивості, намагається «подати себе» перед судом у вигідному світлі, змінює манери поведінки і т. п.

Необхідно зазначити, що на пізнавальну діяльність суду впливають різноманітні зовнішні умови:

а) **громадська думка**, що формується до слухання справи і стає відомою суддям. Вона може впливати на хід ведення судового процесу і винесення вироку. Якщо громадська думка формувалася на основі помилкової або перекрученої інформації і має яскраве емоційне забарвлення, то це може призвести до серйозних судових помилок. Неабияка роль преси й інших засобів масової інформації у формуванні неправильної громадської думки (маються на увазі випадки, коли в гонитві за сенсацією журналісти виносять твердження про винність або невинність тієї або іншої особи до розгляду кримінальної справи в суді). Щоб сформована громадська думка не завдавала шкоди інтересам правосуддя, судді повинні дуже обережно ставитися до неї і не піддаватися її тиску. Відомий юрист А. Коні (1844-1927) підкреслював: «Суддя повинен бути вище цього у здійсненні свого високого завдання, заснованого не на тимчасових враженнях, а на вічних і незмінних основах правосуддя»¹.

Певним чином вплинути на хід судового розгляду може факт поширення різнопланових пліток або неофіційної інформації про заангажованість судді, підозра його в хабарництві (що може використовуватись із метою незаконного впливу на поведінку судді);

б) поведінка осіб, які знаходяться в залі. Якщо в ході розгляду справи між учасниками виникають гострі конфлікти, а в залі – напружена атмосфера, як бомба сповільненої дії, то, безумовно, пізнавальна діяльність суду ускладнена, і увага суду буде спрямована на зняття конфліктних ситуацій. У разі спокійної обстановки можлива кропітка і вдумлива робота з вивчення й оцінки доказового матеріалу, одержуваного в процесі судового розгляду.

Далі переходимо до конструктивної діяльності.

Конструктивна діяльність є головним видом судової діяльності і пов'язана з прийняттям рішень щодо спірних питань і винесенням вироку.

Психологічні і соціально-психологічні умови, які сприяють успішному здійсненню конструктивної діяльності судом:

- колегіальне ухвалення рішення;
- забезпечення невторчання в діяльність судді до ухвалення рішення;
- законодавче гарантування свободи особистого переконання судді, що лежить в основі прийнятого рішення;
- вимога безперервності розгляду справи.

Дія психологічних і соціально-психологічних явищ більшою мірою виявляється в колегіальності ухвалення рішення. Колегіальний початок при здійсненні правосуддя відповідає закономірностям соціальної психології, що обумовлюють ефективність діяльності соціальних груп, враховують її роль у групі, соціальну перцепцію (сприйняття) і розуміння людьми один одного та ін. Вирішенню складних завдань щодо розгляду кримінальних справ сприяє взаємодія при ухваленні рішення групою осіб.

Відповідно до соціально-психологічних закономірностей у ході спільного вироблення рішення:

- а) підвищується ефективність мислення кожного з членів групи;
- б) пом'якшується крайність показників психічних процесів усіх членів групи;
- в) підвищується об'єктивність доказів.

У судовій практиці трапляються випадки, коли ухвалення рішення і винесення вироку здійснюється одностайно, але така одностайність є результатом тиску думки більшості в суддівській колегії на власне переконання окремого члена суду. Такий вияв конформізму нерідко знижує позитивне значення колегіальності. Тому кожен член суду повинен піддавати свої висновки в справі

внутрішньому самоконтролю, щоб перевірити, чи не робляться ці висновки під впливом більшості.

Структура конструктивної діяльності суду:

1. Виявлення і ретельна перевірка всіх фактів, які належать до кримінальної справи.

2. Заслуховування думки всіх учасників судового розгляду справи:

- з приводу сукупності фактів;
- з приводу передбачуваного рішення.

3. Прийняття конструктивного рішення кожним із членів колегії суддів або суддею.

4. Колективне обговорення всіх виявлених фактів.

5. Прийняття рішення у справі, винесення вироку.

6. Забезпечення, перевірка виконання відповідними органами ухваленого судом вироку.

Конструктивна діяльність суду може бути ефективною тільки в тому разі, якщо особи, які її здійснюють, розуміють виняткову відповідальність за свої дії, за всі наслідки прийнятих рішень, мають високорозвинену правосвідомість, наділені позитивними моральними якостями і дотримуються високих моральних цінностей.

Наступний елемент це комунікативна діяльність.

Комунікативна діяльність юриста, полягає в одержанні необхідної інформації за допомогою спілкування.

Комунікативній діяльності суду властиві певні психологічні особливості:

1. **Безконфліктний характер** це якщо інтереси конкретної особи, яка бере участь у справі, збігаються з цілями і спрямованістю діяльності суду, то стосунки між судом і цією особою мають безконфліктний характер.

2. **Конфліктний характер** це коли інтереси окремих осіб, які беруть участь у судовому розгляді, можуть не збігатися з цілями і завданням суду в установленні об'єктивної істини і розкритті злочину. У цьому разі поведінка цих осіб протидіє діяльності суду щодо виявлення істини (наприклад, давання помилкових показань, відмова від давання показань і т. д.).

Тому одним із серйозних елементів комунікативної діяльності суду є психологічний вплив на них тими засобами і прийомами, що не суперечать закону.

Спеціалісти виділяють чотири види відносин, що виникають

у комунікативній діяльності суду:

1. Відносини «по вертикалі» – стосунки суддів із державним обвинувачем, захисником, підсудним, свідками, експертами, а також із присутніми в залі судового засідання громадянами;

2. Відносини «по горизонталі» – стосунки між суддею і народними засідателями, між державними обвинувачем і захисником, між свідками, потерпілими, експертами, між присутніми в залі громадянами;

3. Відносини між підсудними (якщо розглядається справа, скоєна групою осіб або організованою групою);

4. Відносини із судовою аудиторією як із визначеною групою людей. Основне завдання в цьому випадку – перетворення цієї групи людей в аудиторію з єдиною психологічною спрямованістю.

Психологічні засоби ефективного впливу на підсудного:

1. Використання окремих фактів із життя підсудного, які мали для нього важливе значення.

2. Спростування розрахунку підсудного на безкарність.

3. Використання позитивних рис особистості підсудного.

4. Спростування помилкових уявлень підсудного про причини, що призвели його до кримінальної відповідальності.

5. Переконавання підсудного в щиросердному каятті у скоєнні злочину.

6. Залучення до розгляду справи осіб, які є авторитетом для підсудного (родичів, знайомих, керівників різного рангу та ін.).

7. Використання громадської думки (трудового, навчального, спортивного та інших колективів).

8. Переконавання підсудного в об'єктивності і справедливості суду.

9. Дотримання вимог матеріального і процесуального законодавства в процесі судового розгляду.

Значущою є **виховна** діяльність суду. Річ у тім, що здійснення правосуддя не обмежується притягненням до кримінальної відповідальності тих осіб, які скоїли злочин, і визначенням їм відповідного покарання.

Одне із завдань правосуддя – виправлення і перевиховання злочинців, виховання кожного громадянина в дусі суворого дотримання законів і моральних норм поведінки.

Виховна роль правосуддя виявляється насамперед у специфічній формі діяльності суду – повному, об'єктивному розгляді в судовому засіданні всіх обставин справи. **Про не виконанням судом виховного ефекту можна судити з такого прикладу:**

Значний виховний вплив має оголошення вироку. Покарання, яке

виноситься судом, повинно бути справедливим і відповідати вимогам закону про зіставлення покарання тяжкості скоєного злочину й індивідуально-психологічних особливостей особистості підсудного. При цьому варто звертати увагу і на формулювання вироку: він повинен бути чітким і ясним, конкретним і дохідливим для всіх присутніх у залі судового засідання.

6.2. Психологія судді

Головну роль у здійсненні функцій правосуддя відіграє особистість судді, його професійна майстерність, моральні якості.

Як організатор судового процесу суддя повинен володіти :

1. Цілеспрямованістю.
2. Організаторськими здібностями.
3. Наполегливістю.
4. Високим рівнем само організованості.
5. Критичним ставленням до результатів попереднього розслідування.
6. Умінням управляти своєю і чужою емоційною сферою.

Професійна спрямованість судді містить у собі такі елементи:

1. Усвідомлення свого професійного обов'язку. Почуття обов'язку передбачає турботу про професійну честь, про постійне удосконалення своєї професійної майстерності, прагненням виховувати своєю діяльністю шанобливе ставлення до закону, правосуддя. Професійний обов'язок судді поєднується з високими етичними вимогами, серед яких важливе місце займає суддівська совість.

2. Рівень професійної правосвідомості. Особливість прояву правосвідомості в судді полягає в тому, що власні висновки в справі він співвідносить зі своєю правосвідомістю. У кожному конкретному випадку суддя визначає, чи відповідає його особиста правова оцінка фактів і подій кримінальної справи і рішення, яке ухвалюється, вимогам закону;

3. Творчий підхід до здійснення суддівських функцій. Незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів завжди присутній елемент творчості, оригінальності, неповторності;

4. Нетерпимість до порушення вимог законності. Цей елемент професійної спрямованості судді означає, що у своїй роботі він прагне сформулювати такий зміст знань про обставини розглядуваної справи, який вірогідний й отриманий відповідно до вимог закону. Крім того, нетерпимість до порушення вимог законності свідчить про суворе виконання всіх процесуальних норм, про відсутність формалізму і

поверховості щодо вивчення кримінальної справи, її розгляду і щодо ухвалення рішення в справі.

Українськими важливими якостями судді є чесність, справедливість, принциповість, неупередженість стосовно справи і людей.

Саме ці якості судді сприяють повноті, об'єктивності і різнобічності вивчення обставин кримінальної справи, прийняттю законного рішення і винесенню обґрунтованого вироку. Неприпустимо виникнення в судді такого психологічного феномена, як упереджене ставлення до підсудного або потерпілого.

Специфічність діяльності судді вимагає від нього вияву вольових якостей.

Вольові якості: рішучість, упевненість, самостійність, сміливість.

Складно перебороти сумніви і коливання, здійснити конструктивну діяльність і прийняти рішення, якщо суддя не має вольових якостей. Слід мати на увазі і такі фактори в діяльності судді, як дефіцит часу, робота в умовах інформаційних «перешкод». Усе це ще раз підкреслює значущість формування і розвитку в судді зазначених вольових якостей.

Розгляд кримінальної справи вимагає від судді і певних психофізіологічних якостей.

Психофізіологічні якості – висока працездатність, швидкість орієнтування в ситуації, емоційна стабільність, розвинені властивості уваги (стійкість, розподіл і переключення уваги) та ін.

Суддя є головним організатором спілкування в ході судового процесу, чий комунікативні навички й уміння багато в чому визначають його ефективність. Створення доброго емоційного настрою в залі судового засідання (мається на увазі насамперед ділового настрою!) сприяє успішному розгляду кримінальної справи. Уміння зняти нервову напругу у деяких учасників судового процесу, прояв шанобливого ставлення до кожного з них, організація судового допиту, такт і чуйність, уміння слухати – усе це безпосередньо впливає на роботу суду і пов'язано з комунікативними якостями судді.

Найчастіше діяльність суду здійснюється в складних, напружених умовах, які часом переходять у конфлікт. І це не випадково, оскільки судовий процес, по суті, відтворює драматичні і трагічні події дійсності, що викликає у зацікавлених осіб ненависть, злість, агресивність і т. п. Тому витримка судді, його толерантність, спокій, а також необхідна вимогливість як особи, наділеної владою, є дуже істотними і необхідними його особистісними властивостями. Аналізуючи комунікативні якості судді, необхідно відзначити і його уміння активно

впливати на підсудних, потерпілих, свідків, які дають помилкові показання. Воно виявляється в тому, що суддя вміє підказати як себе вести, розкрити суперечливість у показаннях, довести невинуватість відмови тієї або іншої особи від давання правдивих показань про скоєння злочину.

Оскільки головним інструментом обвинувачення є усна мова, то для досягнення ефективності психологічного впливу на інших людей судді потрібна висока мовна культура. У виступі судді усі думки повинні бути пов'язані між собою так, щоб одна думка містила в собі зачатки іншої, і водночас усе в його промові має бути підпорядковано одній головній думці. Багато дослідників судового красномовства відзначають: у промові судді не повинно бути надмірної підвищеної жестикуляції, дратівливості, грубості, глузування, зайвої повчальності. Суддя має пам'ятати про те, що одним простим словом можна іноді висловити всю суть справи, що краса звуку окремих слів і виразів має велике значення в його промові.

6.3. Психологічні особливості судового допиту

Порядок допиту підсудних у суді:

Головуючий пропонує підсудному дати показання з приводу пред'явленого обвинувачення і відомих йому обставин справи.

Після того як підсудний закінчить виклад своїх показань у вигляді вільної розповіді, його допитують прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільні позивач і відповідач, їхні законні представники, захисник, громадський захисник.

Підсудному мають право ставити запитання й інші підсудні.

Потім його допитують суддя та народні засідателі.

Суддя може ставити запитання в будь-який момент судового розгляду.

Розрізняють такі різновиди судового допиту :

1. Основний – звичайний, перехресний, шаховий.
2. Додатковий.
3. Повторний.

У ході **звичайного** допиту суд та інші учасники судового процесу з'ясовують обставини справи, які їх цікавлять, при допиті підсудного, потерпілого, свідка, експерта. Звичайний допит припускає розповідь допитуваного у довільній формі; відразу ж можуть ставити запитання суд, прокурор, захисник без будь-якої черговості з будь-яких обставин справи.

Перехресний допит припускає, що сторони, які беруть участь у справі, можуть по черзі ставити запитання допитуваному з тієї самої

обставини, для того щоб уточнити, розширити і перевірити його показання. «Перехресний допит із більшим успіхом, ніж звичайний, дає змогу розкрити суперечності в показаннях, виявити в них промахи, уточнити деталі і викрити допитуваного в даванні неправдивих показань. Він виявляється ефективним в усіх випадках, коли в показаннях допитуваного є внутрішні суперечності, неточності, коли виникають сумніви в повноті, правдивості і правильності показань».

Сутність **шахового** допиту полягає в тому, що при допиті особи водночас пропонуються запитання іншим особам щодо тих обставин і фактів, про які йдеться в цей момент. Мета шахового допиту — підтвердити або спростувати показаннями інших осіб відомості, отримані в ході основного допиту конкретної особи. Наприклад, допитуючи підсудного, водночас ставлять запитання потерпілому, свідкам тощо.

Отже, шаховий допит відрізняється від перехресного за такими ознаками:

- при шаховому допиті допитує один із учасників судового процесу, а при перехресному допит проводять багато осіб;
- при шаховому допиті та сама обставина з'ясовується одним допитувачем у різних осіб, а при перехресному кілька допитувачів установлюють ту саму обставину в однієї особи.

Додатковий допит полягає у тому, що суд і учасники судового процесу з'ясовують ті факти й обставини справи, що були з різних причин упущені в ході основного допиту, або уточнюють факти, із приводу котрих інші свідки, що потерпіли, підсудні дали інакші показання, ніж особа, яка підлягає додатковому допиту. Застосування додаткового допиту найбільш ефективно, коли підсудний заперечує свою провину або потерпілий (свідок) дає суперечливі показання.

Повторний допит проводиться тоді, коли після основного допиту виникають сумніви у правильності отриманих показів.

Судовою психологією і криміналістикою на основі узагальнення судової практики розроблені тактичні прийоми допиту, серед них найефективнішими є:

- **зіставлення** – застосовується для усунення суперечностей, що містяться в показаннях. Зміст прийому – зіставлення суперечливих частин показань (суперечливих показань у цілому) з іншими доказами, що не узгоджуються з ними;
- **деталізація (конкретизація)** – постановка запитань, що дають змогу розділити (розчленувати) загальні і недостатньо конкретні показання на окремі факти і більш глибоко їх вивчити;
- **уточнення** – постановка запитань із метою з'ясування дета-

лей аналізованого епізоду події (час учинення визначених дій, їхньої послідовності, місця і т. д.);

- **контроль** – постановка запитань, які прямо не стосуються теми допиту, але дають можливість одержати контрольні відомості для перевірки правильності показань. Контроль дозволяє оцінити достовірність показань у цілому;

- **нагадування** – постановка запитань, що допомагають допитуваному пригадати окремі факти або деталі події. Прийом варто використовувати з урахуванням того, що нагадування про окремі моменти події і постановка навідних запитань — два принципово різних підходи;

- **наочність** – використання в ході допиту різноманітних наочних приладів (планів, схем, ілюстрацій, фотознімків, предметів тощо), щоб викликати у допитуваного асоціативні уявлення.

Як правило, зазначені тактичні прийоми судового допиту застосовуються в певному поєднанні.

Розглянемо докладніше психологічні особливості допиту підсудного, потерпілого і свідків.

Допит підсудного.

За своєю суттю допит підсудного – один із засобів установлення судом обставин розглядуваної кримінальної справи. При цьому для суду важливо не повторення показань, які дав підсудний на попередньому розслідуванні (вони можуть бути правдивими або неправдивими), а важливо, щоб він на суді дав правильні показання, які відповідають обставинам справи.

Досить часто в ході допиту в суддів виникає сумнів, що підсудний говорить правду. В такому разі вони не тільки можуть, а й повинні справити на нього необхідний психологічний вплив з метою одержання об'єктивних показань.

Ефективність допиту залежить від багатьох умов, серед них найбільш істотними, на наш погляд, є такі:

1. **Установлення психологічного контакту між судом і підсудним.** Це нелегка задача, оскільки складна сама обстановка судового розгляду. Сувороб'єктивність, без будь-якої упередженості, із з'ясуванням обставин як проти підсудного, так і на його користь, тактовна поведінка самих суддів, правильне вирішення судом заявлених клопотань (у тому числі підсудним) – усе це створює сприятливу психологічну обстановку;

2. **Індивідуальний підхід до підсудного.** Варто одержати з матеріалів справи такі відомості про риси характеру підсудного, його

навички, схильності, інтереси, використання яких сприяло б одержанню точних і правдивих показань;

3. Взаємини між прокурором і захисником. Неприпустимі у стосунках між ними грубість, нетактовність, роздратування, неетичні заяви і репліки;

4. Характер і тон запитань підсудному. Часом суддя або інший учасник процесу, формулюючи запитання, показує своє негативне ставлення до підсудного і його показань, демонструє зневагу до нього. Така поведінка ускладнює допит, підсудний замикається і часом відмовляється від давання показань. Запитання повинні формулюватися чітко, стисло, зрозуміло й в коректному тоні.

З психологічного погляду цілком зрозуміло, що тактичні прийоми й особливості допиту підсудного залежать від його поведінки на суді, обраної ним позиції.

Психологічні особливості допиту

Підсудного, який визнав себе винним	Підсудного, який не визнав себе винним	Підсудного, який на попередньому слідстві визнавав себе винним, а в суді провини заперечує
<i>Мета</i> – повне, всебічне й об'єктивне з'ясування всіх обставин справи. Характерні риси допиту – деталізація показань, одержання максимуму фактичних даних	<i>Мета</i> – з'ясування і зіставлення окремих фактів у показаннях для одержання висновку про винність або невинність підсудного	<i>Мета</i> – з'ясувати причину зміни показань (бажання уникнути відповідальності, пом'якшити свою провини, обмовити кого-небудь, отримання показань незаконним способом чи шляхом примусу, насильства та ін.) і довести винність або невинність підсудного
<i>Тактичні прийоми Допиту</i> – конкретизація, зіставлення, уточнення, контроль. <i>Очікуваний результат</i> – одержання інформації про мотиви злочину, коло учасників, умови формування злочинного заміру, психологію підсудного	<i>Тактичні прийоми допиту</i> – деталізація, зіставлення, уточнення, контроль, наочність. <i>Характерні риси Допиту</i> – постановка несподіваних запитань і запитань «здалеку», апеляція до позитивних якостей підсудного. <i>Істотна деталь</i> – зіставляти показання тільки з достовірними доказами	<i>Тактичні прийоми допиту</i> – деталізація, зіставлення, контроль, нагадування, наочність, уточнення. <i>Характерні риси допиту</i> – пред'явлення доказів, що узгоджуються з показаннями на попередньому слідстві, проведення за необхідності очної ставки, використання кінознімання або магнітного запису попереднього розслідування, а також висновки судово-медичної, криміналістичної експертизи

Допит потерпілих і свідків.

Одна з особливостей пов'язана з дією фактора часу – потерпілі і свідки дають показання в суді через досить тривалий проміжок часу після показань на попередньому розслідуванні. У зв'язку з цим виявляється така властивість людської пам'яті, як забування.

Щоб не припуститися неточностей і неповноти в показаннях, суд і учасники судового процесу повинні справляти на потерпілих і свідків психологічний вплив, мета якого – спонукати їх пригадати ті факти, обставини і їх деталі, що мають значення для кримінальної справи.

Необхідно ставити запитання так, щоб кожне наступне було логічним продовженням попереднього. Крім того, на показання свідків і потерпілих певний психологічний вплив справляє реакція людей, які присутні у залі судового засідання. Реакція залу може змінити психічний стан допитуваного, що часом викликає додаткові труднощі в пригадуванні і відтворенні фактів.

Краще використання психологічних якостей потерпілих і свідків можливо тоді, коли дотримуються такі умови судового розгляду справи:

- у залі панує спокійна, ділова обстановка;
- суд виявляє коректність, об'єктивність при розгляді кримінальної справи;
- головуючий й інші судді шанобливо ставляться до прав усіх учасників процесу;
- вживається рішучих заходів щодо наведення порядку в залі суду та ін.

У ході допиту свідків і потерпілих у суді важливо встановити, чи є суперечність між показаннями, даними ними на попередньому розслідуванні й у суді. Наявність розбіжностей пояснюється багатьма причинами:

- свідок на попередньому розслідуванні давав неправдиві показання, а в суді вирішив розповісти правду;
- свідок у суді дає неправдиві показання, а раніше говорив правду;
- показання потерпілого або свідка неточно зафіксовані слідчим;
- потерпілий або свідок за час, що минув з моменту допиту його слідчим, забув окремі деталі події;
- потерпілий або свідок піддався тиску родичів підсудного, інших людей або засобів масової інформації;

- у процесі судового допиту відбулося пожвавлення спогадів і вгасання гальмування, що було під час допитів на попередньому розслідуванні;

- свідок, потерпілий отримав нову інформацію й у зв'язку з цим доповнює і уточнює свої показання.

Для усунення суперечностей у показаннях необхідно чіткими і конкретними запитаннями допомогти свідкам і потерпілим пригадати ті факти та їх деталі, що цікавлять суд і учасників судового процесу. У таких випадках доцільно:

- формулювати такі запитання, що розчленовують подію на окремі частини (згадавши якийсь факт, людина за асоціацією може пригадати й інші);

- ставити запитання, пов'язані з якимись подіями в житті допитуваного;

- пред'являти речові докази, за допомогою яких можна пригадати або уточнити обставини, які цікавлять суд;

- давати для прослуховування магнітофонний запис їхніх показань та ін.

Судова практика свідчить, що найскладнішим є допит неповнолітніх і малолітніх потерпілих і свідків. Одна з причин полягає в тому, що ці особи легко піддаються навіюванню, не завжди здатні адекватно сприйняти і правильно пояснити окремі факти. У зв'язку з цим при допиті неповнолітніх і малолітніх потерпілих і свідків їм потрібно ставити запитання особливо чітко і ясно, використовуючи уточнювальні, детальні і контрольні запитання. Допит неповнолітнього свідка повинен проводитися за участю педагога, його батьків, опікунів.

6.4. Психологія судових суперечок і винесення вироку

Формування особистого переконання суддів у справі відбувається в процесі з'ясування кожним із них усіх фактів і обставин, їх осмислення й оцінки, виявлення між ними певних зв'язків і закономірностей. Значну роль у формуванні особистого переконання суддів по розглядуваній справі відіграють промови прокурора і захисника. Певною мірою своїми виступами і прокурор, і захисник справляють психологічний вплив на суд, щоб домогтися бажаного для них вироку.

Прокурор у своїй промові підтримує правильність висунутого підсудному обвинувачення або у встановленому законом порядку відмовляється від обвинувачення, аналізує підсумок судового слідства з погляду державного обвинувачення. Захисник, виступаючи після

прокурора, у своїй промові висловлює суду свою думку щодо значення перевірених і досліджуваних у процесі судового слідства доказів із позиції захисту. Він наводить докази, що спростовують обвинувачення, пред'явлені підсудному, викладає факти й обставини, що пом'якшують його провину, висловлює свою думку з приводу запропонованого прокурором покарання, вступає з ним у полеміку, а також висловлює свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання.

Цілком очевидно, що позиції обвинувачення і захисту різні. І прокурор, і захисник прагнуть переконати суд у правильності своїх позицій. Кожен із них дає ретельний аналіз не тільки тих доказів, які підтверджують висновки, що викладаються промовцем, а й тих, що використовує протилежна сторона в спростуванні.

Судді здійснюють складну розумову діяльність: «Уважно вислуховуючи виголошені промови, судді подумки слідом за ораторами критично простежують пройдений у процесі судового слідства шлях пошуку істини. Осмислюючи факти, їх пояснення, висновки прокурора і захисника, вони мимоволі порівнюють їх із власними висновками, стосовно правдивості яких у них склався відповідний ступінь упевненості.

Збіг висновків промовця з особистими висновками суддів сприяє формуванню в останніх ще більшої впевненості в їхній правильності.

Розбіжність же у висновках змушує суддів критично оцінити ту сукупність доказів, що наводиться на їхнє підтвердження. При цьому судді зосереджують увагу і на тих знаннях, що формують їхнє власне переконання. Це приводить до того, що суперечності між висновками у промовах прокурора і захисника, з одного боку, і сформованими у свідомості суддів – з другого, спонукають останніх до перевірки обґрунтованості одних і других. Подібним чином судді поступають і в разі наявності суперечностей у висновках прокурора і захисника. Така розумова діяльність суддів на цьому етапі судового розгляду дає їм змогу пройти ще раз процес переконання в істинності або хибності висновків, що сформувалися».

Слід зауважити: ступінь впливу прокурора і захисника на формування особистого переконання суддів залежить не тільки від якості їхніх промов, а й від наявності у суддів свого власного переконання. І чим більш завершеним є суддівське переконання, сформоване в ході з'ясування ним фактів і обставин справи, їхнього

осмислення й оцінки, тим важче воно піддається зміні під впливом виступів прокурора і захисника.

Методи впливу прокурором та захисником на суддів:

- логічний доказ служить засобом обґрунтування запропонованих висновків;
- емоційний вплив припускає безпосередній вплив на почуття суддів.

Заключна стадія судового розгляду – винесення вироку.

Загальна процедура ухвалення рішення (винесення вироку) така:

- головуєчий ставить запитання в тій послідовності, в якій вони викладені щодо вимог кримінально-процесуального законодавства;
- вислухавши думки суддів (ніхто з них не має права утримуватися від відповіді), головуєчий висловлює своє власне переконання з питання, що вирішується;
- якщо особисті думки кожного із суддів за змістом збігаються, то колективна думка формується в процесі їх виявлення;
- якщо думки суддів розділяються, то організовується обговорення питання, що вирішується, і тих обставин кримінальної справи, які впливають на його розв'язання.

За наявності розбіжностей у думках з'ясовуються ті докази, на підставі яких у суддів формувалися особисті переконання. Після обговорення спірних обставин приймається колективне рішення простою більшістю голосів.

Залежно від характеру прийнятого рішення (осудження підсудного, виправдання його або спрямування справи на додаткове розслідування) складається відповідно обвинувальний або виправдувальний вирок, або визначення суду.

Судді в ході обговорення доходять висновку не тільки про винність підсудного, а й визначають йому міру покарання, базуючись при цьому на встановлених нормах закону. Суттєво, що питання про міру покарання вирішується, в тому числі, і на підставі різнобічного вивчення особистості підсудного.

Слід зазначити, що в окремих випадках суд відчуває реальну складність винесення вироку через недосконалість законодавчих норм.

Справедливе покарання є найважливішим фактором у підвищенні його запобіжного значення. Справедливість – соціально-моральна категорія, що припускає суворе дотримання моральних і правових норм.

Недотримання цієї вимоги в оцінці вчинків завжди викликає почуття незадоволеності. «Ніщо, – відзначав славетний філософ І. Кант, – не обурює нас більше, ніж несправедливість; все інше зло, яке доводиться нам терпіти, ніщо в порівнянні з нею». Стосовно розглядуваної проблеми справедливість означає, що будь-яке порушення кримінального закону повинно одержати належне покарання, яке відповідало б характеру і ступеню суспільної небезпеки. Додамо, що справедливість при призначенні покарання припускає також урахування принципів законності, рівності громадян, гуманності.

РОЗДІЛ 7

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА І ЗАХИСНИКА (АДВОКАТА)

7.1. Психологія прокурорської діяльності

Діяльність прокурора дуже різноманітна. Вона пов'язана як із роботою державних органів і посадових осіб, так і з охороною законних інтересів і прав громадян. Обвинувальна діяльність прокурора повинна поєднуватися з усіма іншими його обов'язками.

Прокурор не стоїть над судом, а покликаний сприяти його успішній роботі.

Головне завдання прокурора в обвинувальній промові на суді – кваліфікований аналіз доказів.

Він повинен переконати інших учасників судового розгляду в *доброякісності* та достовірності цих доказів. У разі заперечення підсудним своєї вини обов'язок прокурора розглянути детально докази, які він наводить, зіставити їх з іншими доказами, показати їхню неспроможність, проаналізувати експертні висновки. Якщо ж дані слідства не підтверджують обвинувачення, пред'явлені підсудному, прокурор зобов'язаний відмовитися від підтримки обвинувачення.

Кваліфікуючи злочин, прокурор має розкрити зміст відповідної статті Кримінального кодексу, обґрунтувати правильність її застосування, розкрити об'єктивні та суб'єктивні сторони відповідного складу злочину.

При призначенні покарання він повинен враховувати особистісні особливості підсудного (ціннісні орієнтації, мотиваційну сферу, стиль його поведінки, основні риси характеру та ін.).

Справедливо вважають: при характеристиці особистості підсудного розкривається особистість самого прокурора, його ставлення до людей, розуміння їхніх проблем, рівень його професійної та психологічної підготовки. У своїй діяльності прокурор в суді завжди повинен дотримуватися правила: покарання може досягти мети тільки тоді, коли воно законне, справедливе і суворо індивідуалізоване.

Психологічний аспект цього правила такий:

- від надмірно суворого покарання може постраждати особистість;
- від надмірно м'якого покарання зникає віра в правосуддя.

Судова практика показує, що найбільш складна частина обвинувальної промови прокурора – характеристика особистості

підсудного. Досить часто спостерігається тенденція надмірного «згущення барв» аж до неприпустимого приниження людської гідності.

Доречно згадати у зв'язку з цим вислів А. Коні: «...Стриманість у слові, обдуманість і справедливість у висновках і поряд з осудом доведеного злочину – ставлення до підсудного без черстої однобічності і без образи в ньому почуття людської гідності».

Тільки об'єктивний аналіз державним обвинувачем як позитивних, так і негативних якостей особистості підсудного може сприяти винесенню справедливого вироку.

Значне місце в обвинувальних промовах прокурора приділяється викладу фактичних даних. На жаль, деякі прокурори замість кваліфікованого аналізу доказів обмежуються переказом матеріалів справи. Оповідальний характер викладу фактичних обставин справи замість аналітичного різко знижує дієвість виступу прокурора в суді і може служити одним із критеріїв його професійної непридатності.

До речі, далеко не всі кримінальні справи вимагають обов'язкового викладу фактичних обставин у промові прокурора.

Можна виділити ситуації, коли виникає така необхідність:

- прокурор наполягає на зміні обсягу поданого обвинувачення;
- прокурор вимагає зміни кваліфікації складу злочину;
- між прокурором і захистом з'являється незгода з фактичних обставин справи.

Найбільш ретельно прокурор повинен досліджувати виправдувальні версії, що висувують у судовому розгляді захисник і підсудний. Така ж ретельність і скрупульозність в аналізі доказів повинні бути у випадках, коли обвинувачення засноване на побічних доказах. Річ у тім, що взаємозв'язок цих доказів опосередкований якимись проміжними обставинами і «не лежить на поверхні». Завдання прокурора в цій ситуації – зробити ці зв'язки очевидними.

Психологічно складним елементом прокурорської діяльності в суді є його полеміка із захистом. У своїх висловлюваннях, репліках прокурор не повинен бути голослівним і необ'єктивним. Вияв поваги до адвоката, громадського захисника є нормою його поведінки в полеміці з ними.

Для досягнення успіху у своїй діяльності прокурор повинен мати певні якості. Розглянемо їх, виходячи з особливостей професіограми прокурора.

1. Пізнавальна (пошукова) діяльність прокурора вимагає розвитку всіх процесів. Оскільки прокурорська діяльність відноситься до категорії складної інтелектуально-практичної діяльності, оскільки вона припускає наявність у прокурора таких якостей його психіки, як спостережливість, допитливість, стійкість уваги, уміння сконцентрувати її на важливій для цього тимчасового періоду діяльності і т. д. Цього потребують, з одного боку, жорсткі рамки закону, що регламентує діяльність державного обвинувача, з другого – характер кримінальних справ, що розглядаються (убивства, бандитизм та ін.), а також соціальна атмосфера, в якій відбувається його діяльність.

2. Пізнавальна (пошукова) діяльність прокурора має особливе значення при веденні допитів у залі судового засідання членів злочинного угруповання. Тут у всій повноті виявляються його спостережливість, орієнтування в ситуації тощо.

3. Комунікативна сторона – одна з найважливіших професійних сторін у діяльності прокурора. Спілкування займає в роботі державного обвинувача одне з головних місць і пов'язане з установленням істини у кримінальній справі. У процесі судового розгляду прокурор спілкується з адвокатами, експертами, підсудними, потерпілими, свідками і до кожного з них повинен знайти відповідний підхід, манеру поведінки. У зв'язку з цим слід особливо підкреслити необхідність оволодіння прокурором мистецтвом промови.

Як відзначав А.Коні, «слово – одне з найбільших знарядь людини. Безсиле саме по собі – воно стає могутнім, коли сказане вміло, щиро і вчасно. Воно здатне захоплювати собою того, хто говорить і засліпити його навколишнім блиском. Тому моральний обов'язок судового оратора — поводитися обережно і помірковано з цією зброєю і робити своє слово лише слугою глибокого переконання, не піддаючись спокусі гарної форми...».

Обвинувальна промова прокурора, її майстерність є теж одним із критеріїв його професійної підготовки.

Судова практика показує, що завдяки високому розвитку комунікативних навичок і умінь прокурор під час діалогу з підсудним викликає його на відвертість, формує в нього прагнення очиститися від неправди і дати правдиві показання. У створенні такого психічного стану підсудного виявляються майстерність постановки запитань, ведення діалогу, звертання до емоційної сфери підсудного та ін.

4. Конструктивна сторона прокурорської діяльності вимагає від прокурора доброї оперативної і довготривалої пам'яті, схильності до аналітичного мислення й уяви, таких якостей його розуму, як:

- глибина (здатність проникнути в сутність фактів, передбачати результати вчинків і явищ);
- широта (можливість охопити одночасно велике коло питань і фактів);
- швидкість (уміння швидко оцінювати обстановку і приймати грамотні рішення); критичність (здатність зважувати факти, відшукувати помилки та ін.);
- гнучкість (здібність до аналізу явищ із різноманітних поглядів, варіювання засобів дій тощо).

Значущими для організаційної сторони діяльності прокурора є його організаторські здібності в роботі з людьми і вольові якості. Що стосується організаторських здібностей в роботі з людьми, то вони виявляються в процесі консультацій з різними спеціалістами, наприклад, криміналістами, психологами, педагогами, медиками та ін.

5. Організаторські здібності виражаються й в навичках організації своєї роботи:

- уміння вчасно вивчити матеріали попереднього розслідування;
- зробити кваліфікований аналіз, одержати додаткову інформацію;
- підготувати відповідні матеріали для виступу в суді тощо.

6. Засвідчувальна сторона діяльності прокурора пов'язана з використанням промови в письмовій формі при оформленні передбачених законом постанов.

Уміння передати в письмовій формі свою думку для нього так само важливо, як і уміння виражати її вголос.

Отже, прокурор, виступаючи в суді у кримінальній справі, обвинувачує від імені держави, що вимагає від нього виняткової скрупульозності аналізу доказів, бездоганно зроблених висновків і високої мовної майстерності. Розглянуті сторони прокурорської діяльності в його обвинувальній промові виступають у комплексі, але кожна вирішує при цьому свої завдання. І чим більш гармонійна професійна структура особистості прокурора, тим вище рівень компетентності, навичок і умінь, професіоналізму в цілому в його діяльності державного обвинувача.

7.2. Психологічні особливості діяльності адвоката

Діяльність захисника в кримінальному судочинстві спрямована на :

1. Спростування обвинувачення (підозри).

2. На пошук обставин, які виправдовують або пом'якшують провину.

Відповідно до Кримінально-процесуального законодавства України участь захисника при провадженні дізнання, попереднього слідства і в розгляді кримінальних справ у суді є обов'язковою, крім випадків відмови підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від захисника у встановленому законом порядку.

Відмова від захисника не може бути прийнята:

- у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у скоєнні злочину до вісімнадцяти років;
- у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі та ін.) не можуть самі реалізувати своє право на захист;
- у справах осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство;
- при провадженні справи про застосування примусових заходів медичного характеру.

Захист у кримінальних справах – один із найбільш складних і важливих інститутів захисту прав та інтересів громадян. Окрім професіоналізму, він вимагає високої принциповості, самовіддачі, мужності, а часом і сміливості.

Структурні компоненти діяльності адвоката щодо здійснення правосуддя:

1. Пізнавальний.
2. Комунікативний.
3. Конструктивний.
4. Організаторський.
5. Засвідчувальний.
6. Виховний.

1. Пізнавальний компонент діяльності адвоката спрямований на розв'язання складного завдання – встановлення істини з метою виправдання особи, яка притягається до відповідальності, або пом'якшення її покарання. Успішне вирішення цього завдання потребує пошуку необхідних доказів, з'ясування тих обставин справи, що можуть представити обвинуваченого з позитивного боку.

Уміння знаходити серед багатьох фактів такі, що спростовують обвинувачення або дають можливість пом'якшити відповідальність, передбачає глибину розуму, спостережливість, проникливість, самостійність і гнучкість мислення, міцну пам'ять. У пізнавальному компоненті діяльності адвоката виявляються також його активність і критичність, в основі яких лежить точна й об'єктивна оцінка наявних фактів.

2. Комунікативний компонент у діяльності адвоката дає змогу глибше вивчити психологічні причини скоєння злочину, дати повнішу характеристику особистості обвинувачуваного, правильно будувати стосунки з іншими учасниками кримінального процесу, уникнути деструктивних конфліктних ситуацій.

Уміння спілкуватися з людьми в роботі адвоката означає:

- уміння будувати стосунки з підзахисним;
- уміння підтримувати ділові стосунки з прокурором, слідчим, суддею та іншими учасниками судового процесу;
- уміння встановлювати психологічний контакт із зазначеними особами (найперше з підзахисним);
- уміння надавати підзахисному психологічну допомогу;
- уміння вибирати визначену стратегію поведінки в конструктивному конфлікті з прокурором, виходячи з реального стану.

Комунікативність як якість особистості адвоката допомагає йому правильно сприймати й оцінювати людей, успішно налагоджувати стосунки з учасниками судового розгляду, привертати їх до себе, психологічно грамотно «читати» реакцію на висловлювані думки тощо.

Що стосується спілкування адвоката з підзахисним, то важливою умовою його успішності є їхня психологічна сумісність.

Виникненню сумісності у стосунках між адвокатом і підзахисним сприяють такі професійні й особистісні якості захисника:

- професійні навички й уміння захисника, обумовлені його теоретичними знаннями і практичним досвідом;
- правильне розуміння захисником свого процесуального статусу;
- загальна культура адвоката, його тактовність, толерантність, емоційна стійкість;
- уміння поєднати захист законних інтересів обвинуваченого з інтересами правосуддя;

- розвинена атракція (уміння привернути підзахисного до себе) та ін.

Процес спілкування між захисником і підзахисним має ряд психологічних труднощів, що обумовлені головним чином психічним станом обвинуваченого.

Звичайний психічний стан більшості обвинувачуваних – стреси (особливо висока нервово-психічна напруженість у невинних підслідних). Основний стресор – загроза особистому благополуччю людини і його близьких (загроза стосується не тільки фізичного існування, а й соціального статусу особистості, її престижу, життєвих планів, соціальних цінностей тощо). **Іншим негативним станом, що виникає в обвинувачених, є фрустрація – крайня дезорганізованість свідомості і діяльності людини внаслідок обмеження життєво важливих потреб, переживання безвихідності.** Остання виникає під впливом у перспективі позбавлення волі (обмеження інформації і можливості спілкуватися з рідними, близькими та ін.).

У цих складних ситуаціях процес спілкування захисника і підзахисного супроводжується скутістю, психологічною напруженістю. Встановити психологічний контакт із підзахисним – не така проста справа. Вона вимагає від адвоката і терпіння, і наполегливості, і розвинених комунікативних умінь. Для подолання психологічного бар'єра в спілкуванні захисника і підзахисного можна використовувати ряд рекомендацій, які довели свою дієвість на практиці.

З метою подолання негативного стану підзахисного адвокату доцільно спробувати довести йому, що без душевної рівноваги неможливо домогтися позитивного результату, а також затамувати особисті образи і перебороти агресивність в його поведінці. Від адвоката потребуються такі комунікативні навички й уміння в спілкуванні з підзахисним і його родичами, які б викликали з їхнього боку абсолютну довіру до нього.

3. Велику роль у діяльності адвоката відіграє організаторський компонент. Річ у тім, що захист як процес не має суворої нормативної регуляції. Тому підготовка до судового процесу, планування захисту, використання певних прийомів і методів – усе це залежить від організаторських умінь адвоката.

4. Конструктивний компонент діяльності адвоката включає насамперед ухвалення рішення про обрання тієї або іншої стратегії

і тактики захисту з урахуванням обставин справи і поведінки обвинувачуваного.

Характеристика різноманітних тактичних варіантів захисту підсудного:

Оборонна тактика захисту	Нейтральна тактика захисту	Наступальна тактика захисту
1. Прийняття захистом версії слідства цілком, без будь-яких поправок. 2. Спостереження адвоката за діяльністю слідчого. 3. Фіксування помилок у роботі слідчого. 4. Використання слабких місць (помилок) попереднього розслідування для захисту підсудного.	1. Пропозиція про співпрацю зі слідчим, що виходить від захисника. 2. Психологічне вивчення логічності слідчого.	1. Прихований виклик на всі пропозиції слідчого про контакт. 2. Нав'язування слідчому конфліктної ситуації. 3. Організація контрвипадів на дії слідчого. 4. Захоплення ініціативи при проведенні ряду слідчих дій. 5. Нав'язування трудомістких слідчих дій із метою захисту. 6. Постійний і системний аналіз усіх дій слідчого. 7. Формування системи пропозицій, які руйнують обвинувальну концепцію слідчого.

Вибір тактики захисту багато в чому визначається її стратегією, що може бути:

а) аналітичною (пошук доказів для виправдання підзахисного або пом'якшення

його провини);

б) побудованою на системі психологічних пасток для слідчого

Природно, до конструктивного компонента відносяться розумові операції у співвіднесенні ситуації злочину до змісту кримінальних і кримінально-процесуальних норм. Цей компонент діяльності адвоката виявляється і при визначенні структури захисної промови на суді.

Професія адвоката – одна з найшанованіших у суспільстві. Бути адвокатом – це складне, тонке мистецтво, що відрізняє його від усіх інших юридичних спеціальностей. Крім професійних знань, навичок і умінь, адвокату необхідно мати покликання, бути мужньою і обов'язково порядною людиною.

7.3. Психологічні аспекти відносин адвоката і прокурора в суді

Захист – це функція, протилежна функції кримінального переслідування, що у кримінальному процесі виступає в двох формах: підозра у скоєнні злочину й обвинувачення.

Участь захисника в кримінальному судочинстві – необхідна умова реалізації принципу змагання, що за своїм змістом має психологічний характер.

Принцип змагання означає надання обом сторонам (обвинуваченню і захисту) можливості найповніше обґрунтувати свої позиції, надати всіх необхідних доказів і запобігти вірогідним зловживанням своїми правами якоюсь однією стороною.

Протиставлення доказів обвинувачення і захисту при виробництві у кримінальній справі дає змогу уникнути обвинувального ухилу, сприяє справедливому вирішенню справи.

Сказане визначає різноманітні процесуальні функції прокурора і захисника. Проте незважаючи на протилежні позиції між ними можливі й обов'язкові нормальні ділові взаємини.

Загальна мета діяльності для прокурора і захисника – надавати допомогу у здійсненні правосуддя, в установленні істини в справі.

Стосунки, що складаються між адвокатом – захисником і прокурором –державним обвинувачем, повинні будуватися на дотриманні кожним із них наданих прав і обов'язків, на розумінні завдань суду.

Спілкування між прокурором і захисником у суді відбувається як:

- контакт ситуаційно-діловий, що здійснюється для вирішення конкретного завдання судового розгляду;
- контакт статусно-рольовий, який відзначає соціальну роль осіб, які спілкуються. Це не спілкування двох друзів, які розмовляють у комфортній обстановці, а взаємодія людей, котрі займають протилежні позиції у тій самій справі;

- контакт пізнавально-оціночний. У судовому розгляді прокурор і захисник подають судові свої докази, розкривають причини скоєння злочину, дають психологічну характеристику підсудному і т. п. Висловлення одного з них сприймається іншим, оцінюється і, виходячи з цього, будується відповідне висловлення;

- контакт міжособистісний – спілкуються особистості, які певним чином ставляться один до одного, відчують симпатії або антипатії, намагаються вплинути один на одного і т. д.

Отже, спілкування між прокурором – державним обвинувачем і адвокатом – захисником у суді має складний, різнобічний характер і є психологічно насиченим актом. Щоб спілкування між ними було посправжньому діловим, розумним і сприяло виконанню завдань правосуддя, слід дотримуватися певних психологічних правил.

Психологічні правила спілкування між прокурором – державним обвинувачем та адвокатом-захисником:

1. Постійна підтримка внутрішньої установки на встановлення істини і реалізації принципу соціальної справедливості.

Для прокурора (так само як і для захисника) не може бути «бажаних» висловлень певного змісту, що задовольняють його тільки тому, що вони збігаються з його припущеннями і версією. «Бажаним» у спілкуванні між державним обвинувачем і захисником у ході судового розгляду повинно бути тільки одне: кожен із них виявляє чесне ставлення до доказів і виключає недобросовісність у відстоюванні своєї позиції. Тому і реакція, скажімо, прокурора на слова захисника, його думка і погляд мають бути діловими. У ході судових суперечок потрібно розбиратися з проблемою, її причинами, а не переходити «на особистості», відкрито висловлюючи неповагу, а часом і зневагу до учасників судового розгляду.

2. Відмова від демонстрації своєї переваги.

Не можна виявляти упередженість стосовно, наприклад, молодого прокурора, якщо об'єктивно він ще не має достатнього досвіду, а захисник і за віком старший від нього, і набагато перевершує державного обвинувача в стажі роботи.

Демонстрація переваги одного із них завжди помічається суддями, громадянами, які знаходяться в залі засідань і, як правило, сприймається ними негативно.

3. Правило передбачливості в спілкуванні між прокурором і захисником у суді має враховувати наслідки сказаного ним і поведінки.

Мається на увазі неприпустимість відповідей на заперечення, зауваження, репліки одного з них у грубій, недоброзичливій формі, характер постановки запитань один одному, до підсудного і свідків. В. Васильєв наводить приклади, коли прокурор виявляє своє зневажливе ставлення до сказаного захисником, виявляє бажання підкреслити свою владу, захистити честь мундира, втрачаючи при цьому свою гідність в очах суду й інших учасників судового розгляду¹.

Це правило можна висловити так: «Не нашкодь!», тобто не нашкодь своїми висловлюваннями і поведінкою діловим відносинам, підтримуй спокійну психологічну атмосферу судового розгляду навіть тоді, коли далеко не все йде за продуманим планом. Тому у процесі спілкування прокурора і захисника кожний із них повинен думати не тільки про те, що сказати один одному, але й як сказати. Недоброзичливий, іноді навіть ворожий тон може серйозно зашкодити спілкуванню і зіпсувати стосунки між людьми.

4. Правило поваги до співрозмовника і до того, що і як він говорить.

У процесі діалогу прокурора і захисника кожному з них варто чітко виражати – позою, мімікою, поглядом – готовність сприйняти висловлення, об'єктивно в них розібратися. Неприпустимо під час формулювання запитання захиснику, щоб останній у цей час дивився на годинник, демонстрував посмішку (або посмішку залу) і показував, що опонент йому набрид. Завдання учасників судового розгляду – слухати, вивчати, розуміти, оцінювати.

5. Правило стримування емоцій безпосередньо впливає на стосунки між прокурором і захисником у суді.

Зайва емоційність і нестриманість може розпалити атмосферу не тільки між зазначеними особами, а й у залі судового засідання в цілому. Емоційна нестійкість може перерости в образи, крики, що знижує дієвість доказів сторін і ускладнює вирішення спірного питання по кримінальній справі.

Правило активного вислуховування також обумовлює стосунки між захисником і прокурором. Невміння слухати іншого – дуже поширене явище, що різко знижує ефективність ділового спілкування. Слухаючи опонента, необхідно прагнути до розуміння того, що він хоче або не хоче сказати. Активне вислуховування реалізується за допомогою прихильності до того, хто говорить, реагування мімікою, жестами, поглядом на зміст промови того, хто говорить, резюмування короткими фразами типу: «Я вас зрозумів так... Правильно?», «Виходить, ви підтверджуєте... Так?» тощо. Слухати мовчки, не

перебиваючи опонента – це і визначена тактика, і вияв увічливості, психолого-педагогічного такту.

6. Правило вивчення опонента й врахування у спілкуванні його індивідуально-психологічних особливостей.

Це правило дає можливість прокурору і захиснику гнучкіше вести діалог, брати участь у судових суперечках. Спостереження за поведінкою і промовою, наприклад прокурора, дає змогу захисникові хоча б приблизно оцінити його темперамент і окремі риси характеру, що добре використовувати під час спілкування. Якщо помічені психологічні особливості людини не відповідають наміченому сценарію спілкування з ним і поставленим цілям, слід внести відповідні корективи в процес взаємодії. Успіх у вивченні іншої людини залежить від його особистої підготовленості до психологічного спостереження.

7. Підпорядкування спілкування між прокурором та адвокатом по вирішенню завдань правового виховання.

Кримінальне судочинство поряд із зміцненням законності і правопорядку, попередженням і викорінюванням злочинів, охороною інтересів суспільства і прав їхніх громадян повинно сприяти вихованню останніх у дусі неухильного дотримання Конституції України, законів, норм і правил поведінки.

Отже, відносини між прокурором – державним обвинувачем і адвокатом – захисником у суді при розгляді кримінальної справи будуються на суворому розумінні ними покладених на них завдань, наданих кожному з них прав і на дотриманні норм службової етики і психолого-педагогічної тактовності.

Судова етика в діяльності прокурора й адвоката (захисника)

Етика – наука, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність як форма суспільної свідомості, як одна з найважливіших сторін життєдіяльності людини.

Етика забезпечує моральний характер тих взаємовідносин між людьми, які впливають насамперед із їхньої професійної діяльності.

Юрист із професійними знаннями, навичками й уміннями повинен мати морально-вольові якості, додержуватися у своїй діяльності певних принципів і правил поведінки. Етика змушує юриста аналізувати свої вчинки, брати на себе відповідальність за них, оцінювати власні дії.

Якісна характеристика етичного розвитку особистості юриста виявляється в її моральній культурі, а саме:

- культурі моральної свідомості, що виражається в знанні моральних вимог суспільства, у спроможності людини свідомо обґрунтовувати цілі і засоби діяльності;

- культурі моральних почуттів, яка припускає багатство емоційної сфери особистості, здатність до співчуття, співпереживання;

- культурі поведінки, котра характеризує здатність особистості до вибору форм і засобів поведінки в різних ситуаціях.

Від юридичних працівників етика потребує непідкупності, вірності духу і букві Закону, дотримання рівності всіх перед Законом. Одним із гуманних принципів права є презумпція невинності – вимога вважати обвинуваченого невинним доти, доки провина його не доведена судом.

Судова етика як наука про моральні принципи судочинства покликана сприяти моральному вихованню суспільства і посадових осіб, які здійснюють правосуддя. Не викликає сумніву твердження про те, що моральні принципи, які визначають стосунки учасників судочинства, є суттєвою гарантією суб'єктивних прав особистості. Це пояснюється тим, що судочинство стосується честі і гідності людини.

Не випадково в працях прогресивних юристів минулого звертається велика увага на моральні позиції прокурора й адвоката.

Етичні вимоги щодо проведення судового процесу:

1. Судовий процес, який проходить в умовах гласності, вимагає від прокурора – державного обвинувача стриманості, коректного і ввічливого ставлення до кожного, хто постає перед судом і дає показання.

2. Судовий процес не повинен перетворювати судові суперечки в цькування підсудного, збуджувати в нього неприязні почуття, перебільшувати важливість доказів.

3. Виконуючи свій обов'язок перед суспільством, прокурор повинен дотримуватися суворої моральної дисципліни, виявляти однакову турботу про інтереси суспільства і людську гідність.

Уміння прокурора вести себе на судовому процесі, його загальна і професійна культура визначають виховний вплив суду. Обов'язок честі і гідності прокурора усією своєю поведінкою виявляти повагу до суду як до органу правосуддя і до всіх учасників судового розгляду.

Особливу складність етичного характеру представляє випадок, коли підсудний визнає свою провину перед захисником, але рішуче відмовляється від скоєного в суді.

Уміння поєднати в захисті інтереси суспільства і підзахисного, не протиставляючи їх, – важка задача адвоката, яка потребує високої професійної майстерності і моральної культури.

Одним із елементів культури прокурора й адвоката є їх зовнішній вигляд. «Варто вдягатися просто і пристойно. У костюмі не повинно бути нічого вигадливого і крикливого (різкі кольори, незвичайний фасон). Брудний, неохайний костюм справляє неприємне враження. Це важливо пам'ятати, бо психологічний вплив на тих, що зібралися в залі, починається ще до промови, із моменту появи перед публікою».

Це стосується одягу і суддів, і народних засідателів, і секретаря судового засідання, інших учасників судового процесу.

РОЗДІЛ 8

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

8.1. Загальна характеристика психологічних засобів мови юриста

Основний інструмент мовної діяльності юридичного працівника слово. Слово – велика сила, але треба зауважити, що воно союзник, який завжди готовий стати зрадником.

Мова юриста повинна відрізнятися насамперед багатством словникового запасу і словникової чистоти.

Якщо в нього бідний словниковий запас, то його промова складається з примітивних і шаблонних слів, йому важко в потрібний момент підібрати саме те слово. Як наслідок, болісні пошуки найбільш підходящих слів є причиною багатослівності, непотрібних повторів, що знижує дієвість мови юриста, а часом викликає роздратування в тих, хто його слухає. Треба завжди пам'ятати: справжню цінність представляють ті висловлення, в яких «найглибші думки зливаються з найпростішими словами».

Мета мови судового оратора – найбільш переконливо висвітлити суть справи, відповісти на запитання, яке цікавить людину, так, щоб воно було зрозуміле будь-кому з присутніх у залі судового засідання.

Тому необхідно прагнути того, щоб кожне слово було доступним для слухачів. Право взагалі, і мова юриста зокрема, відрізняється достатком спеціальних термінів, виразів, тонкощами словесних зворотів, які часто невідомі і не цілком зрозумілі багатьом пересічним громадянам, присутнім на суді. Коли на них обрушуються такі спеціальні терміни і поняття, безумовно, відомі юристам, як превенція, презумпція, промультгація, віндикація і т. п., вони не тільки дивуються «вченості» мови юриста, а й внутрішньо обурюються. Цілком природно, що виключити з юридичної лексики такі терміни і поняття не можна, але користуватися ними потрібно з урахуванням особливостей адресата і конкретної обстановки.

Правильність мови – це дотримання норм сучасної рідної мови.

Ненормативне, помилкове вживання окремих слів, словосполучень і цілих фраз характерне, як правило, для просторіччя. Тому виступ, що містить багато ненормативних варіантів, сприймається як такий, що має примітивне забарвлення, а той, хто

виступає, як оратор, що не володіє мистецтвом впливати на думки і почуття інших людей.

На жаль, ще часто трапляються промови юристів, у котрих думки оформлені дуже недбало, неохайно. Неправильно вжите слово, помилково побудована фраза викликають у слухачів іронічні зауваження, а часом і здивування: «Як же так може виражати свої думки юридичний працівник?»

Приклади помилок в промові юриста:

- «Можна вважати, що цей факт більш-менш установлений» (факт мав місце, тобто був або є, або відсутній);
- «Стара судимість обвинуваченого є його негативним мінусом» (але мінус ніколи в природі й у суспільстві не мав позитивного значення);
- «Більша половина шляху нами пройдена» (а хіба половина може бути більшою?);
- «Як я сказав вище...» (помилка, яка зустрічається дуже часто у мові: слова «вище» і «нижче» вживаються в письмовій мові, а в усній необхідно використовувати слова «раніше» і «пізніше») і т. д.

Словникова чистота мови знижується й в тому разі, коли видозмінюються і руйнуються стійкі словосполучення.

Наприклад:

Говорять

це не грає значення

він виконує роль...

уражати інтереси партнерів...

він привласнив левову частину прибутку...

якість продукції бажає багато кращого не тільки..., а також.....

як..., а також...

Треба говорити

це не має значення...

він відіграє роль...

ущемляти інтереси партнерів...

він привласнив левову частку прибутку...

якість продукції залишає бажати багато кращого

не тільки ... , але і ...

як..., так і...

Погане враження справляє мова судді, прокурора, захисника, якщо в ній присутні «заплатки» або, як їх ще називають, слова-паразити. Це такі вставні слова, як «от», «значить», «так би мовити», «ну»,

«взагалі», «розумієте» та ін. Трапляються в їхніх виступах звороти, що теж засмічують мову. Наприклад: «Кажучи відверто...», «Чесно говорячи, я скажу...», «У деякому роді...», «М'яко висловлюючись, варто зауважити...» та ін.

Обов'язкова умова словникової чистоти мови – правильна вимова і наголос. Усна мова, як відомо, має звукову форму, і один із її показників – правильний наголос у слові.

У юридичній практиці достатньо часто можна почути: фено'мен (треба феноме'н), а'лкоголь (треба алкого'ль) та ін.

Дехто вважає неправильний наголос у словах дрібницею. З цим не можна погодитися з багатьох причин:

- помилки в наголосах знижують увагу слухача (він починає чекати чергової помилки промовця, зміст же промови залишається поза його увагою);
- помилки в наголосах часом не дають змоги правильно «впізнати» слово на слух. Адже наголос створює «фізіономію слова» (порівняйте: за́мок і замо́к, му́ка і мука́, хло́пок і хлопóк і ін.);
- помилки в наголосах часто сприймаються слухачами як прояв низької культури оратора, що підриває його авторитет.

Дрібниць у мові судді, прокурора, адвоката не буває. У зв'язку з цим варто завжди пам'ятати слова К. Чуковського: «Виховання мови є завжди виховання думки».

Серйозні вимоги до мови юриста пред'являє логіка як наука про закони і форми мислення.

Коли юрист не дружить із логікою, то висунута ним система аргументів може виявитися недієспроможною.

Вимоги логіки, які необхідно в обов'язковому порядку враховувати юристові при підготовці і проголошенні промови в суді:

1. По-перше, чітка структура промови. Навіть нетривала (5-7 хв.) промова має містити вступ, основну частину і висновок. За рахунок вступу вирішується проблема встановлення контакту з аудиторією, викликається інтерес і привертається увага (як до змісту промови, так і до особистості юридичного працівника). В основній частині розкривається суть оцінних суджень, доказів, пропозицій і т. п. У стислому висновку підбивається результат і мотивується діяльність учасників судового засідання.

2. По-друге, домогтися логічності промови означає забезпечити стрункість і послідовність у викладі своїх думок.

Стрункість – це взаємозв'язок між елементами інформації, яка повідомляється, а послідовність – визначений порядок викладу змісту промови, коли кожна наступна думка пов'язана з попередньою, коли новий факт спирається на вже відоме. Стрункість промови сама собою може викликати позитивну реакцію – задоволення, замилювання. Вона спроможна захопити слухачів. І, навпаки, плутаність, безсистемність викладу справедливо викликають негативні емоції, досаду, невдоволення.

3. По-третє, у промові юрист повинен обов'язково дотримуватися основних законів логіки:

- **закон тотожності** потребує певності і точності в міркуванні, він не допускає розпливчастості, неконкретності висловлення. Якщо учасники судового розгляду вкладають різний зміст в ті або інші поняття, терміни, фрагменти промови, спотворюється процес сприйняття змісту промови. Відсутність тотожності в сприйнятті словесної інформації призводить до того, що вплив промови буде малоефективним, а часом і просто марним;

- **закон суперечності** підтверджує, що два судження, з яких в одному стверджується щось про подію (предмет), а в іншому те ж саме заперечується щодо цієї ж події (предмета), не можуть бути одночасно правдивими. Цей закон вимагає, щоб у міркуванні юриста не допускалися відповіді і «так», і «ні» у розмові про те саме питання, у той самий час, у тому самому змісті;

- **закон суперечності** виражає одну з основних властивостей логічного мислення – несуперечливість, послідовність міркувань. Його використання допомагає виявляти й усувати суперечності у своїх і чужих висловлюваннях, виробляти критичне ставлення до неточностей, непослідовності в думках і вчинках;

- **закон виключеного третього** говорить, що коли є два суперечливих одне одному судження про ту саму подію (предмет), то одне і тільки одне з цих тверджень обов'язково є істинним: ніякого третього судження бути не може (третього не дано). Цей закон близький до закону несуперечності, але на відміну від нього належить до суперечних висловлень (суперечні висловлення заперечують одне одного, між ними немає середнього, третього). У цьому разі міркування ведеться за формулою: «або-або»;

- **закон достатньої підстави** формулюється в такий спосіб: усяка думка визнається істинною, якщо вона має достатню підставу. Це означає, що коли юрист щось підтверджує, в чомусь переконує людей,

то він не повинен робити це голосливно; треба доказувати й обґрунтовувати істинність своїх висловлень.

Висловлюючи основні умови правильного мислення, логічні закони виявляються в будь-якому міркуванні і безпосередньо впливають на якість мови юридичного працівника.

Судова мова повинна відрізнятися **виразністю**, що покликана підвищити дієвість її сприйняття.

Поняття «виразність мови» достатньо широке і містить у собі:

- **емоційну виразність** (експресивність), прояви почуттів. Слово юриста несе не тільки думки, а й почуття, що виступають в єдності. Слово, яке вимовляється безсторонньо і байдуже, втрачає свій вплив;
- **лексичну промовистість** – використання образних слів і словосполучень, словесних зворотів, яскраво сформульованих виразів, застосування прислів'їв і приказок тощо;
- **фонетичну промовистість** – чітку і ясну вимову, зміну гучності і ритму. Інтонація збагачує зміст слова, забезпечує краще його сприйняття. Промова на одній ноті стомлива не тільки для слухачів, а й для того, хто говорить (працюють ті самі м'язи мовного апарату). Зміна гучності і ритму посилюють промову, але не можна переходити на крик, бо як говорить східна мудрість: «Якщо ти кричиш, значить ти не правий і слабкий». Загальна порада, по А. Коні, така: «Говорити слід голосно, ясно, чітко, не монотонно, по можливості виразно і просто. Тон промови можна підвищувати або знижувати залежно від змісту і значення даної фрази і навіть окремих слів».

Важливі складові судової промови – стислість і жвавість.

Захоплення викликають адвокати і прокурори, судді й експерти, які вміють сказати жваво і стисло. Навпаки, утомлює слухати водянисті промови, багатослівні виступи.

Говорити стисло – велике мистецтво, і воно не приходить само собою. Треба навчитися скорочувати тексти, на яких будується усний виступ, відсівати зайве, непотрібне. Хорошу допомогу оратору надає кількаразове повторення тих або інших місць майбутнього виступу, щоразу в усе більш стислому вигляді. Необхідна наполеглива робота над кожною фразою, «щоб словам було тісно, а думкам простору».

Говорячи про лаконізм, слід зазначити: утруднює сприйняття промови лексична надмірність, використання плеоназмів – виразів, які містять зайві слова. Наприклад:

- «головна суть» (але суть – це саме найголовніше, суттєве);

- «устаткування, що марно простоює»(а може устаткування простоювати корисно?);
- «передчувати заздалегідь» (але передчувати – це заздалегідь відчувати те, що відбудеться);
- «невикористані резерви» (резерви – це те, що не використано).

Зайве слово, багатослівність у судовій промові свідчать не тільки про недбалість промови юриста, а й вказують також на нечіткість його думок, непевність уявлень про предмет висловлення.

Іноді суддя, прокурор, адвокат, експерт у суді читають заздалегідь написаний текст. Така промова погано сприймається присутніми. Психологи встановили, що за півгодинне читання з листа сприймається тільки 17 % інформації. Інакше кажучи, через недбалість юриста в перші півгодини, коли увага в слухачів найактивніша, втрачається 83 % інформації. І це не може не позначитися на розумінні інформації.

Виступ із листа не привчає самого юридичного працівника думати і міркувати. **Найцінніше в усному виступі – міркування вголос.**

Нарешті, **судова промова залежить і від тембру, гучності, тону.** Загальновизнано, що хрипкий, глухий голос спотворює сприйняття навіть сильних за змістом слів, а баритон або бас завжди пестять слух. Голос має бути достатньо гучним, щоб слова були добре чути в будь-якому кінці залу судового засідання. Справедлива також думка, що тихі промови сприймаються багатьма як боязкі, як прояв непевності самого юриста.

Впливає на сприйняття й ефективність судової промови і її темп. Коли юрист говорить занадто швидко, то він стомлює слухачів через їхню напружену увагу за промовою. При цьому можливі випадки, коли деякі промовці «ковтають» закінчення слів і навіть речень, що утруднює розуміння мови. Повільний темп навіює нудьгу і найчастіше сприймається байдуже, а якщо такий темп поєднується з невиразністю промови, то різко знижується активність слухачів, вони відвертаються і починають думати про своє (при цьому внутрішньо висловлюючи невдоволення тим, хто говорить).

Виділені загальні вимоги до судової промови зовсім не означають дотримуватись у виступах якогось штампа. Цінність промови судді, прокурора, адвоката визначається її індивідуальністю, вираженою у визначених особливостях, у наявності так званої «родзинки». Розвиваючи свою промову, збагачуючи її і постійно коригуючи, юридичний пра-

цівник може зробити її грамотною, логічною, виразною, лаконічною і живою, що забезпечить більш високу дієвість його усних виступів.

8.2. Психотехніка судової промови

Слово «техніка» походить від грецького *techné* – мистецтво, майстерність.

У сучасній психології в зв'язку з цим говорять про психотехніку, психотехнологію – науково обґрунтовані психологічні засоби і прийоми при виконанні певних дій і діяльності в цілому.

Психотехніка мови – це такі деталі, тонкощі в мовній діяльності людини, що відрізняють справжнього майстра від дилетанта.

Готуючи себе до юридичної діяльності, не можна ставитися зневажливо до вирішення питання «як говорити?» Помиляються ті молоді юристи, яким здається це простим і не таким, що заслуговує на увагу. Наприклад, 30 % опитаних потерпілих, свідків і підозрюваних, із якими працівники органів прокуратури, слідства, міліції не змогли встановити контакт, до числа причин цього віднесли, в тому числі, низьку культуру промови юридичних працівників, невміння володіти мовою, мімікою, жестами тощо.

Основні психологічні правила, прийоми і вимоги обов'язкові до застосування в судовій промові юриста:

1. Забезпечення змістовно-сислової і композиційної цілісності промови.

Головне в промові юридичного працівника – її зміст, який повинен відрізнятися глибиною, багатством аргументів і доказів, чіткою адресністю. Думки – головна гідність і окраса мови юриста.

Забезпечити змістовно-сислову і композиційну цілісність промови можна тоді, коли юрист при її підготовці спирається на такі елементи психотехніки:

а) правило всебічного урахування факторів при відборі змісту. Вибирати зміст для свого виступу необхідно завжди продумано, обґрунтовано, виважено, щоб він відповідав специфіці конкретної юридичної ситуації і приніс прокурору, адвокату, слідчому, інспектору митного органу, нотаріусу і будь-кому іншому успіх;

б) правило пріоритетності мети промови. Основна мета промови юриста – юридичний, правоохоронний результат, пов'язаний із розв'язуванням ним завданням. Наприклад, мета судової промови — допомогти суду і всім учасникам судового розгляду повніше і глибше усвідомити матеріали справи, зробити з них правильні, на думку промовця, висновки;

в) правило змістовного і смислового опрацювання промови.

Вибір змісту промови можна вважати правильним, якщо він строго підпорядковується меті і наміченим психологічним завданням (серед завдань можуть бути такі: досягнення порозуміння і прагнення до встановлення істини, зняття можливих психологічних бар'єрів у спілкуванні, правомірний психологічний вплив на окрему людину або на аудиторію та ін.);

г) правило структурного опрацювання змісту промови.

Загальна структура судової промови задається процесуальними вимогами і містить у собі фактичні обставини справи, аналіз і оцінку доказів, юридичну оцінку – кваліфікацію злочину, характеристики особистості підсудного, а за необхідності й інших учасників процесу, питання, пов'язані із застосуванням покарання тощо;

г) правило доказовості визначає одну з важливих відмінностей судової промови і вимагає насичувати зміст промови конкретними фактами, обставинами, документами, положеннями закону і т. п. Для прокурора й адвоката найістотнішим є висвітлення фактичної сторони справи і формулювання висновку, що випливає з доказів;

д) правило психологічного аналізу. Правильне розв'язання кримінальної справи, визначення найдоцільніших форм і засобів правового впливу на винного неможливе без глибокого і різнобічного вивчення особистості підсудного;

е) правило спільних думок, під якими розуміються визнані, доведені твердження. Вони явні, не викликають заперечень, у зв'язку з чим їхнє використання посилює зміст промови, його доказовість і аргументованість.

2. Психотехніка переконання, доведення і спростування заперечень є важливим елементом судової промови. Судовий розгляд проходить у змагальній формі, у напруженій обстановці, що відзначається протистоянням, протиборством, суперечкою. Доказувати, переконувати, обґрунтовувати, спростовувати доводиться і прокурору, і захиснику, і експерту-психологу, і судді. Їм доводиться домагатися глибокого й осмисленого розуміння своєї позиції слухачів, визнання своєї правоти, прийняття судом рішення, яке відповідає суті доказуваного однією із сторін процесу. Варто особливо зазначити: переконувати, впливати на почуття, спонукати до прийняття своєї думки доводиться не просто слухачів, а юристів – людей, схильних до самотійних суджень. Причому такі ситуації для прокурора і захисника – не виняток, а норма.

Стверджуючи, переконуючи опонента й інших учасників судового процесу, юристу необхідно враховувати такі правила:

а) правило обґрунтованої повноти висловлень. Недостатня повнота у висвітленні питання, доведенні дають опоненту привід говорити «про недогляди» юриста, «про недооцінку» ним чогось, домагаючись при цьому кращої позиції;

б) правило «опуклої» подачі головного. Це правило має на меті довести до свідомості опонента головне, суть доказів, домогтися того, щоб почув навіть той, хто не хоче слухати і розуміти. Досягається це інтонацією, повторенням, роздільним і чітким проголошенням слів і фраз, уповільненим темпом, деталізацією, прямим звертанням уваги слухача на головні елементи формулювань або доказів (часто використовуються такі звороти: «таким чином, перше..., друге ...»; «із того, що я тільки що виклав, випливає...» тощо;

в) правило фундаментальності припускає звертання в процесі доказу до положення тієї або іншої науки. Наприклад, доречно і вагомо звучать аргументи, що базуються на дослідженнях криміналістики, кримінології, психології, педагогіки та інших наук, на встановлених закономірностях тієї або іншої наукової дисципліни.;

г) правило відтворення подій і дій. Застосування цього правила сприяє доказовій силі фактів. Перехід від словесного розгляду подій і дій до їхнього відтворення дає можливість усунути окремі неточності й суперечності в показаннях потерпілого, підсудного, свідків, що підвищує доказовість висновків юриста;

г) правило апеляції до розуму, логіки і досвіду. Практика показує, що багато людей не сприймають положення правових документів, які нерідко написані складною для розуміння мовою. Тому при побудові доказів доцільно звертатися до логіки міркувань, розуму, справедливості й до особистого досвіду людини.

Досить часто в ході судового розгляду сторони висувають заперечення з приводу висловлень, доказів іншої сторони. У таких випадках необхідно спростовувати заперечення.

Ефективність спростовування заперечень багато в чому визначається успішністю використання юристом таких психологічних правил:

а) правило недопущення втрати ініціативи. Почуваючи силу доказів опонента і своєї нездатності хоч щось заперечити по суті, деякі юристи намагаються відвести розмову вбік, перевести її в таке русло, де вони можуть відчуті себе сильнішими і вагомо заперечувати;

б) правило озвучування розбіжностей. Щоб можна було конкретно і чітко розглянути суть розбіжностей, необхідно їх уточнити і сформулювати;

в) правило визнання права того, хто суперечить, на свою думку. Це правило розраховане на попередження надмірної емоційності того, хто суперечить, і переходить у розмові на крик;

г) правило використання суперечностей опонента. Уважний і з доброю пам'яттю юрист обов'язково помітить суперечність в опонента (вони майже завжди бувають у людини, що хвилюється або щось приховує). Професіонал використовує ці суперечності для посилення своєї позиції, а також для того, щоб викликати розгубленість в опонента;

г) правило пастки. Іноді добре «упіймати на слові» фальшиву і вивертку людину, забезпечити її самовикриття. Ось приклад із практики проведення судового розгляду: свідок заперечив своє знайомство з підсудним. Раптом прокурор ставить запитання: «Скажіть, з якого приводу у Вас була сутичка з ним улітку?» Свідок задумався: «Ні, ніякої сутички в мене з ним не було». «Пригадайте краще... Літо, кафе...». Свідок знову думає і відповідає: «Ні, у нас усе було нормально»;

д) правило часткової згоди із запереченнями опонента. Цінність його в дійсному прагненні юриста зрозуміти й оцінити заперечення опонента, які можуть наблизити до істини. Психологічна доцільність цього правила в тому, що воно демонструє опоненту справедливе ставлення до його заперечень, а це, у свою чергу, зобов'язує останнього погоджуватися хоча б у чомусь з іншою стороною, із її спростуваннями. Доречно використовувати прийом «так, але...». Виявляється, що «так» – це те, що здається правильним, якщо не враховувати інших суттєвих обставин. Виходить, що «так» – це більше, ніж «але», і тільки підтверджує слабкість заперечень;

е) правило «Я на Вашому місці». Воно теж досить часто використовується в судовій практиці і нерідко сприяє успіху в діяльності юриста. Зміст правила: з одного боку, продемонструвати опоненту, що його положення зрозуміло, а з другого – показати, до яких висновків треба дійти, якщо міркувати чесно. Це дає змогу виявляти лукавство опонента, фальшивість його міркувань і заперечень;

є) правило контрзапитань належать до поширених прийомів у судовій практиці. Чим чіткіше контрзапитання, чим точніше вони

«б'ють» по слабкостях заперечень опонента, тим вони дієвіші і тим більше сприяють торжеству своїх доказів;

ж) правило перефразування, утрирування, доведення до абсурду.

Неправдиві заперечення і відпирання опонента відповідно до цього правила переказуються юристом у перебільшеній формі. У цьому випадку стає очевидною слабкість позиції опонента. Іноді це може бути ланцюжок міркувань, в яких усе більше і більше виявляється хибність заперечень тощо.

3. Психотехніка використання немовних засобів у судовій промові – істотний елемент її дієвості.

Ефективність привселюдного виступу визначається не тільки за допомогою слова, а й невербальних засобів, що посилюють думку того, хто говорить.

Серед правил використання немовних засобів стисло розглянемо такі:

а) правило пози зобов'язує зайняти ту позу, що відповідає наміченому впливу.

Поза може бути владною, рішучою, шанобливою, загрозливою, такою, що запрошує до спільного пошуку істини та ін.;

б) правило жесту говорить про доцільність у необхідних випадках супроводжувати промову відповідним жестом («січний» рух руки, рух перед грудьми стиснутої в кулак кистю, «удар» кулаком або долонею по повітрю, рух витягнутої вперед долонею, що сигналізує «Почекайте!» тощо);

в) правило міміки, яка впливає, супроводжує мовне висловлення зміною виразу особи (виразу доброзичливості, щирості, сумніву, іронічності, строгості, незгоди, непримиренності та ін.). Міміка може ствердити, підсилити зміст слів і фраз, але ж вона може і послабити і навіть додати їм іншого змісту;

г) правило незмінного самовладання. На будь-якого слухача завжди справляє сильне враження самовладання того, хто говорить, що виявляється у мовній формі, відповідних жестах, позі, міміці. Спокійна поза, помірні жести, відкрита міміка – свідчення сили, впевненості і гідності прокурора, захисника.

Отже, оволодіння психотехнікою судової промови необхідно юридичному працівникові для того, щоб мовні і немовні засоби, а також поведінка людини перетворилися на справді психологічні засоби і прийоми його професійної діяльності. Всі елементи психотехніки ви-

користовуються для розв'язання поставлених перед ним професійних завдань.

8.3. Психологічні особливості промови судді, прокурора та адвоката в суді

Обвинувальна промова прокурора покликана відповідати певним соціальним сподіванням і спиратися на систему незаперечних доказів.

Структурно промова державного обвинувача складається з таких частин:

- вступна частина;
- виклад фактичних обставин злочину;
- аналіз і оцінка зібраних у справі доказів;
- обґрунтування кваліфікації злочину;
- характеристика особистості підсудного і потерпілого;
- пропозиції про міру покарання;
- питання відшкодування заподіяного злочином збитку;
- аналіз причин і умов, що сприяли скоєнню злочину. Пропозиції щодо їх усунення;
- висновок.

В обвинувальній промові прокурора виявляються його компетентність, комунікативні навички й уміння, мовна культура, етика поведінки та багато чого іншого.

Основним елементом промови прокурора є аналіз події злочину, що повинен бути спрямований на доказ того, що подія злочину мала місце й у скоєнні його винен підсудний.

Вся доказова база повинна забезпечити правильність висунутого обвинувачення. При цьому ні очевидність справи, ні визнання провини підсудним не знімає з прокурора обов'язку доведення обвинувачення. На основі сукупності доказів державний обвинувач повинен сформулювати у судді та інших учасників процесу внутрішнє переконання в обґрунтованості і законності обвинувачення.

Основні групи судових доказів:

Група 1: підтверджувальні або спростовуючі подію злочину.

Група 2: підтверджувальні або спростовуючі конкретний склад злочину.

Група 3: підтверджувальні або спростовуючі окремі епізоди звинувачення.

Група 4: особисті характеристики підсудного й потерпілого.

Як показує судова практика, найменше прокурору вдаються особистісні характеристики підсудного і потерпілого. Частіш за все в характеристиці виражається однобічність в оцінці особистісних якостей, схематизм і казенщина, повчання і зарозумілість, а також неповнота.

Особистісні докази у формі особистісних характеристик мають відповідати вимозі повноти й охоплювати всі основні соціально значущі якості особистості

Психологічна характеристика особистості:

1. Спрямованість особистості.
2. Темперамент особистості.
3. Характер особистості.
4. Поведінка особистості.
5. Соціальні адаптації особистості.

У своїй промові прокурор при проголошенні психологічних характеристик повинен тактовно ставитися до особистості і потерпілого, і підсудного, утримуватися від упереджених думок. Він може аналізувати ті якості особистості підсудного, що обумовили злочин і виявилися в його скоєнні. При цьому неприпустимі занадто широкі особистісні узагальнення, необхідні «стриманість у слові, обдуманість і справедливість у висновках і поряд з осудом доведеного злочину – ставлення до підсудного без черстої однобокості і без образи в ньому почуття людської гідності».

Неприпустимі у промові прокурора глузування стосовно інших учасників судового розгляду, знущальний тон, зловтішання з приводу горя і нещастя підсудного, його близьких. Стель судової промови прокурора повинен відповідати її призначенню – здійснювати обвинувачення від імені держави.

Захисна промова адвоката складається з таких частин:

- вступ;
- аналіз фактичних обставин справи;
- аналіз особистісних властивостей підзахисного;
- аналіз мотивів скоєння злочину підзахисним;
- аналіз норм законодавства;
- висновок.

Промові адвоката на суді протипоказана багатослівність. Є дуже місткий, правильний, такий, що виражає суть адвокатської промови вислів древніх: «Мовчи або говори те, що цінніше за мовчання».

Протипоказані адвокату-захиснику і виправдання злочину, бо захист інтересів підсудного зовсім не означає зняття з нього відповідаль-

ності за скоєний злочин. «...Можна прощати підсудним їхню провину, але ніколи не варто залишати в руках того, що вони виною придбали; можна помилувати підсудних, але ніколи не варто помилувати їх більше тих, кому вони заподіяли шкоду Якщо ви прийшли судити про факт, то ви його повинні назвати білим, якщо він білий; але якщо ж факт не чистий, то повинні сказати, що він не чистий, і нехай підсудні знають, що їм потрібно вмиватися і вмиватися», – такі поради захиснику дає А.Ф.Коні.

У захисній промові необхідно уникати типових помилок:

а) деякі адвокати «спочатку накидаються на прокурора і слідство, стверджуючи, що нічого, анічогісінько не встановлено: ні самого злочину, ні подробиць його. Прокурор вибудував картковий будиночок; торкніться його злегка, ледве-ледве, і він розлетиться. Але сам захисник карткового будиночка не торкав і, як він розсипається, не показував... На закінчення просить суд перейнятися почуттям жалю до підсудного, не забувати його віку або його сім'ю, або ще чогось і зробити пом'якшення Навіть самі жалісливі слухачі переконуються, що на користь підсудного нічого сказати не можна»;

б) не забувати, що захиснику варто сперечатися з доказами провини підзахисного, а не з прокурором;

в) не захоплюватися «викопуванням» із промови прокурора дрібних огріхів у виразах із тим, щоб потім побудувати на них свою промову, проявляючи дотепність та іронію;

г) неприпустимо обвинувачувати всіх (слідчого – у непрофесіоналізмі, прокурора – у недобросовісності, експерта – у некомпетентності, суддю – в упередженості, свідків – у заляканості і т. п.);

д) «немає гіршого прийому захисту, як несправедливі причіпки і нападки на потерпілих. Здебільшого вони говорять правду...»;

ж) не захоплюватися самовихвалянням.

Промова захисника, як і прокурора, має бути конкретною. Розпливчасті, що не мають стосунку до справи міркування адвоката не викликають інтересу з боку суддів і не можуть принести користі для формування їх справжнього переконання.

Психологічна особливість судової промови адвоката-захисника полягає в тому, що вона виголошується після виступу прокурора. Під враженням його промови аудиторія одержала вже цілком визначену установку, в неї виник певний психічний стан, сформувалася визначена оцінна позиція. Промова адвоката – захисника повинна бути настільки

переконливою, аргументованою й емоційною, щоб можна було зламати сформовану соціально-психологічну установку в суддів й інших учасників процесу.

У промові захисника також найскладнішим є аналіз особистісних властивостей підзахисного і мотивів його злочину. «Закон вимагає, – писав А. Коні, – щоб пом'якшення було засновано на обставинах справи. Але з усіх обставин справи, звичайно, найголовніше – сам підсудний. Тому, якщо в його житті, в його особистості, навіть у слабостях його характеру, що впливають із його темпераменту і його фізичної природи, ви знайдете підставу для пом'якшення – ви можете до суворого голосу осуду приєднати голос милосердя».

Даючи розгорнуту характеристику, захисник торкається в промові способу життя підсудного до скоєння злочину, позитивних моментів його біографії, таких особливостей його поведінки під час і після скоєння злочину, що можуть позначитися на пом'якшенні його відповідальності.

Характеристика підсудного повинна бути докладною, об'єктивною і відповідати етичним вимогам.

На закінчення відзначимо таку особливість судових промов прокурора і захисника, як неоднорідність аудиторії. Головна частина її – склад суду. Водночас промова і прокурора, і захисника адресується опоненту в судовій суперечці і публіці, яка знаходиться в залі суду. І нехай публіка не має правомочності в рішенні кримінальної справи, але її подих оратор постійно відчуває за своєю спиною, її реакція впливає на загальну атмосферу судового засідання. Слід рахуватися з тим, що всі слухачі відрізняються за своєю правовою кваліфікацією, життєвим і правовим досвідом, ставленням до справи і її учасників. Серед них юристи-професіонали і дилетанти, люди, які прагнуть безстороннього розгляду справи і пристрасні, часом вороже налаштовані до промовця. Все це потрібно не тільки враховувати, а й будувати свою промову таким чином, щоб змінити ситуацію у відповідному для встановлення істини напрямі.

Судова трибуна – місце сильного морального і правового впливу.

РОЗДІЛ 9

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСУЛЬТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ І СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

9.1. Психологічна консультація в кримінальному процесі

Важливою і невід’ємною формою використання спеціальних психологічних знань має бути залучення психологів для надання консультацій з питань, які є їхньою компетенцією. У законі ця форма використання спеціальних знань не обумовлена, але аналіз практики дізнання і слідства свідчить про можливість її застосування.

Консультант – це обізнана особа, яка не має чітко визначеного процесуального статусу (як експерт або спеціаліст), але застосовує спеціальні знання для роз’яснення процесуальним особам, в тому числі адвокату, значущих для справи фактів і обставин з позицій наукової чи практичної діяльності, в якій він є професіоналом.

Психологічна консультація може проводитися на всіх етапах процесу розкриття і розслідування злочинів, вона стосується:

- змісту заяви і повідомлення;
- особи заявника;
- мотивів поведінки;
- психологічних особливостей скоєння злочину;
- особистості злочинця.

Можливе її використання при підготовці до проведення огляду місця події. Вона є важливим джерелом інформації для слідчого, органу дізнання, адвоката щодо аналізу поведінки особистості як злочинця, так і потерпілого, іншої процесуальної особи і служить виробленню її внутрішньої позиції (переконавання).

Поряд з іншими у кримінальному процесі можуть застосовуватись у формі консультації і психологічні знання. На нашу думку, виходячи з абстрактно-функціональної єдності спеціальних знань, зміст психологічних знань, які застосовуються експертом, спеціалістом або консультантом, не залежить від форми. Він повинен бути психологічним за суттю, базуватись на новітніх досягненнях психологічної теорії і практики. Це знання не тільки загальної психології, а й різних її галузей (педагогічної, медичної, юридичної тощо).

Психологічна консультація може бути:

1. Процесуальна.

2. Непроцесуальна.

Непроцесуальна – надається учасникам процесуальної діяльності (слідчим, адвокатам, позивачам та ін.) і зводиться до роз'яснення положень психологічної науки і практики; вона може випереджати призначення психологічної експертизи і полягати у наданні допомоги зацікавленій особі у формулюванні запитань для психолога-експерта, визначенні предмета експертного дослідження тощо.

Процесуальна психологічна консультація можлива, на нашу думку, на всіх стадіях процесу (попереднього розслідування, судового розгляду кримінальної справи, поновлення кримінальної справи, поновлення кримінальної справи у зв'язку із заново відкритими обставинами). У цьому разі вона повинна мати офіційний характер, надаватися в письмовій формі на письмову вимогу органу дізнання, слідчого, адвоката, суду.

Для процесуальної консультації надається необхідна інформація – матеріали кримінальної справи, наглядового або адвокатського провадження, документи, висновки експертиз.

Консультація психолога може знадобитися при підготовці до участі в окремих слідчих діях:

- допиту;
- ставки віч-на-віч;
- пред'явлення для упізнання;
- відтворення обставин і події злочину;
- судово-психіатричної експертизи та ін.

Психолог-консультант може надати консультацію з таких питань:

- основних напрямів і нових досягнень у галузі загальної, вікової, юридичної, соціальної психології;
- міжіндивідуальних психологічних відмінностей, типології осіб, специфічних проявів поведінки та діяльності окремих психологічних типів;
- вікових особливостей психічного розвитку особи, зміни динаміки і темпу пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення і розвитку особи;
- психологічного змісту виконуваних людиною трудових операцій, можливих помилок на психологічному ґрунті, типології таких помилок, взаємовпливу особистісних (суб'єктивних) і ергономічних (об'єктивних) чинників праці;

- впливу на поведінку перенесених психічних і соматичних захворювань, затримок розвитку, особливостей соціальної адаптованості;

- типових психологічних рис дорослих і неповнолітніх злочинців, прийнятих залежно від особистісних, соціальних, криміногенних особливостей особи, варіантів делінквентної поведінки, можливих варіантів дій залежно від ситуації та її учасників;

- окремих психологічних феноменів, станів, процесів, їхньої наявності чи відсутності в ситуації скоєння злочину;

- рекомендацій щодо засобів психологічного впливу на особу з метою встановлення психологічного контакту.

Процесуальна регламентація використання психологічних знань у формі консультації, як уже зазначалося, потребує письмового звертання слідчого або адвоката-захисника за місцем роботи психолога або особисто до нього з проханням дати роз'яснення з питань, указаних у такому листі.

9.2. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі

Експертиза як форма залучення спеціальних знань у кримінальному процесі передбачена КПК України. Вищезазначені норми стосуються і психологічної експертизи як форми використання психологічної інформації у кримінальному процесі.

Експертиза проводиться в обов'язковому порядку для:

1. Визначення психічного стану підозрюваного (обвинуваченого), коли виникає сумнів у їхньому засудженні або здатності давати звіт у своїх діях чи керувати ними;

2. Визначення психічного або фізичного стану свідка чи потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у їхній здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати щодо них правдиві свідчення.

Психолог може залучатись до проведення експертизи з метою встановлення особливостей особистості, сприймання і мислення. У літературі описані випадки, коли свідчення неповнолітніх, що стали основою для тяжких обвинувачень, у результаті проведення експертизи виявились вигаданими, викликаними конформізмом чи фантазією. Тому в усіх випадках виникнення навіть незначного сумніву з приводу правильності сприймання і відтворення неповнолітнім обставин, що цікавлять суд, висновок судово-психологічної експертизи є необхідним.

Обставини, за яких повинна призначатись експертиза:

- відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- перенесені чи наявні соматичні захворювання, особливо інфекційні, хронічні або невиліковні;
- наявність особливостей, що засвідчують крайню неврівноваженість, емоційність або агресивність, порушення психічних процесів (сприйняття, уява, увага, пам'ять, мислення);
- асоціальна поведінка потерпілого, що провокує скоєння злочину, наявність окремих ознак, які допускають можливість сильного душевного хвилювання правопорушника;
- нерозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної суті і значущості своїх дій;
- сумніви щодо правдивості показань свідків і потерпілого, що базуються на їхній невідповідності характеру ситуації чи інших даних;
- невідповідність установлених мотивів характеру скоєного;
- сумніви в оригінальності авторства тексту.

Юрист – суб'єкт кримінального процесу на підставі теоретичних знань, особистого професійного та життєвого досвіду повинен визначити адекватність дій особи характеру ситуації.

Випадки при яких до проведення експертизи залучається експерт-психолог:

- незвичність, химерність мотивації поведінки підозрюваного, свідка, обвинуваченого, потерпілого;
- різка відмінність поведінки вказаних осіб від традиційно характерної відповідній віковій і статевій групі;
- невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам скоєного;
- духовна «глухота» правопорушника, свідка або потерпілого;
- явно несприятливі умови найближчого оточення, в якому довгий час знаходився правопорушник (особливо неповнолітній);
- різко виражені характерологічні особливості об'єкта (надмірна в'ялість або активність, замкнутість або ейфорія тощо);
- незвичність поведінки суб'єкта у момент скоєння злочину, химерність у зовнішньому вигляді, міміці, жестикуляції, рухах тіла;
- дані, що свідчать про акумуляцію емоційного збудження або переживань тощо.

При наявності вказаних обставин згідно з порядком, установленим КПК України стосовно повнолітнього та неповнолітнього, повинна призначатись судово-психологічна експертиза. Її мета – дати максимально вичерпну відповідь на

поставлені запитання. У зв'язку з цим необхідно чітко визначити межі й можливості судово-психологічної експертизи, компетенцію експерта-психолога. У юридичній і психологічній літературі існують різні думки з цього приводу.

Одні автори вважають, що компетенцією судово-психологічної експертизи є певний рівень інтелекту, наявність фізіологічного афекту. Інші до цього додають індивідуальні риси і загальну характеристику особи, мотиваційну сферу, домінантні мотиви, здатність адекватно сприймати і відтворювати інформацію, вплив природного оточення або умов на психіку, відповідність «паспортного» віку інтелектуальному, педагогічну запущеність, психогенні фактори криміногенної ситуації.

При визначенні компетентності судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі слід виходити з сьогоденного рівня розвитку психологічної науки і усвідомлення юридичною практикою потреби у спеціальному психологічному знанні.

До компетенції судово-психологічної експертизи слід віднести встановлення:

- здатності підозрюваних (обвинувачених), свідків, потерпілих (із врахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку) правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правдиві свідчення;
- наявності або відсутності у суб'єкта в момент скоєння протиправних дій фізіологічного афекту або інших емоційних станів, здатних суттєво вплинути на його поведінку;
- здатності неповнолітніх обвинувачених, які страждають розумовою відсталістю, не пов'язаною з психічним захворюванням, повністю усвідомлювати обставини і контролювати свої дії;
- здатності потерпілих правильно сприймати характер і значення дій злочинця;
- можливості виникнення психічних станів, які перешкоджають нормальному здійсненню професійних функцій;
- провідних, панівних (у психологічному значенні цього поняття) мотивів поведінки людини і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних факторів, що характеризують особу;
- впливу перенесених або наявних психічних і соматичних захворювань і хворобливого стану на індивідуально-психологічні особливості особи, їхні прояви у скоєному злочині або свідченнях, даних із цього приводу;
- авторства письмового тексту.

Судово-психологічна експертиза може встановити психологічні особливості особи, що проявилися у зв'язку зі скоєним злочином, психологічні аспекти самого злочину – ставлення особи до скоєного, його мотиви, цілі, потреби і рівень домагань тощо. До її компетенції не належить висвітлення етичних, філософських, педагогічних, медичних і правових особливостей злочинів і злочинців.

Судово-психологічна експертиза, на відміну від консультації і залучення спеціаліста-психолога, може призначатися лише після порушення кримінальної справи. У літературі висловлювалася думка про можливість проведення експертизи щодо порушення кримінальної справи на стадії попередньої перевірки матеріалів.

Незважаючи на слушність такої думки (кваліфікація скоєного злочину може залежати від результатів експертизи), основне заперечення полягає в тому, що висновок експертизи, проведеної до порушення кримінальної справи, має процесуальне значення ординарного документа. Відкладаючи порушення кримінальної справи у зв'язку з призначенням експертизи, органи слідства втрачатимуть час, необхідний для перевірки «по гарячих слідах».

Висновок судово-психологічної експертизи згідно з КПК України складається з трьох частин: вступна, описова, заключна.

У вступній частині вказується вид експертизи, що проводилася, коли, де, ким (прізвище, освіта, спеціальність, науковий ступінь і звання, функція експерта), на якій підставі була проведена, стосовно кого, в чийй присутності, запитання експертам, які матеріали передані для дослідження, де знаходиться підекспертний (у слідчому ізоляторі, лікувальному закладі тощо).

В описовій (дослідній) частині висновку стисло вказуються обставини справи в інтерпретації експертів, однак у межах, окреслених в постанові про призначення експертизи; далі подаються анамнестичні дані, результати бесіди і спостереження, застосовані експериментально-психологічні методи, отримані результати, проводиться інтерпретація отриманих даних.

На цій основі описуються психологічні особливості особи підекспертного, дається аналіз ситуації скоєння злочину, психологічний портрет підекспертного та характеристика його поведінки у криміногенній ситуації.

У заключній частині даються відповіді на поставлені запитання, що одночасно є висновками щодо аналізу, проведеного в описовій (дослідній) частині, вказується дата складання документа, що завершується особистими підписами експертів.

Документ має назву «Висновок експертів», що відповідає КПК України; при проведенні комплексних психолого-психіатричних експертиз у зв'язку з вимогами психіатрів і застосованою у судово-психіатричних відділеннях «Інструкцією про проведення судово-психологічних експертиз» він називається «актом».

Ознайомившись із висновком судово-психологічної експертизи, слідчий має право допитати експерта з метою отримання роз'яснень, доповнень до висновку. Про такий допит складається протокол. Допит експерта може мати місце у зв'язку з неповним описом проведеного дослідження і його результатів, нечіткістю, нелогічністю окремих положень, наявністю нероз'яснених спеціальних термінів, визначень, наявністю розбіжності між описовою частиною і резолютивною, а також при розбіжностях висновків членів експертної комісії. Отже, у процесі допиту компенсуються окремі недоліки експертного висновку та досліджуваних дій. У випадку якщо експерти не відповіли на поставлені запитання, відповіли неповно або з недотриманням методики провели експериментально-психологічне обстеження, і ці недоліки слідчий не усунув і не міг усунути в процесі допиту, він може призначити додаткову або повторну експертизу. При допиті експерта-психолога із дозволу слідчого можуть бути присутніми зацікавлені учасники процесу (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий і їхні адвокати та представники).

Кримінально-процесуальний закон зобов'язує слідчого пред'явити обвинуваченому (підозрюваному) матеріали судово-психологічної експертизи для ознайомлення. Закон не встановлює терміну їх пред'явлення, а на практиці це відбувається наприкінці слідства при пред'явленні обвинуваченому всіх матеріалів справи. Зрозуміло, такий порядок позбавляє його права добиватися призначення повторної чи додаткової експертизи, якщо він із первинною не згоден, тобто активно реалізувати своє право на захист.

Важливим моментом в оцінці висновку судово-психологічної експертизи є оцінка матеріалів експертизи з погляду на їхню оригінальність (наприклад, листи підекспертного). **Важливою особливістю при оцінці висновку судово-психологічної експертизи є визначення учасниками процесу його наукової обґрунтованості. У літературі пропонується виходити «від супротивного»:**

- цей вид експертизи взагалі не має наукових засад;
- висновок експертів обґрунтовано не на соціальних знаннях і не на даних науки;

- наукові положення і дані, на яких базується експертиза, викликають сумнів;
- експерти у конкретному випадку неправильно застосували наукові положення;
- висновки базуються не на конкретних результатах, а на середніх чи приблизних даних;
- слідство було неповним, тому висновки викликають сумнів;
- експерти не застосували обов'язкових для цього виду дослідження методик;
- експертиза неправильно визначила ознаки, на яких ґрунтується висновок;
- експерт неправильно визначив деякі ознаки і тому дав хибні висновки.

Питання про наукові засади судово-психологічної експертизи на сьогодні вже вирішене: висновок експерта є обґрунтованим, якщо він ґрунтується на даних науки, в якій експерт є професіоналом. Саме тому проведення судово-психологічної експертизи, окрім психолога, неправомірне. Для оцінки висновку судово-психологічної експертизи важливим є те, щоб він ґрунтувався на результатах конкретних досліджень, конкретного підекспертного, а не на середніх чи приблизних даних.

Не можна визнати обґрунтованим висновок, зроблений без застосування достатньої кількості методик, хоча у кожному конкретному випадку перелік і кількість методик дослідження визначаються експертами з урахуванням особи підекспертного і ситуації скоєння злочину; набір методик повинен бути достатнім для отримання інформації про загальні особливості особистості, її інтелектуальну, емоційно-вольову сферу, прояви особистості у конкретних ситуаціях. Окрім того, експериментальне обстеження повинно бути проведене не менше двох разів із зазначенням про це у висновку.

Висновок судово-психологічної експертизи повинен відповідати кримінально-процесуальному закону за формою, об'єктивно висвітлювати хід і результати дослідження, бути ясним і визначеним. У ньому не може бути вказано те, чого насправді не було.

Такий порядок для судово-психологічної експертизи неприйнятний: кожен член комісії повинен не тільки працювати з матеріалами кримінальної справи, а й особисто брати участь в експериментально-психологічному дослідженні та інтерпретації даних.

Проведене вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить також про певне переоцінювання значення судово-психологічної експертизи. Це стосується, зокрема, випадків, коли констатація «невідповідності психічного розвитку неповнолітнього паспортному віку», стану афекту, «безпорадного стану потерпілої» призводила до помилкової зміни кваліфікації справи або навіть її припинення.

В інших випадках, зокрема, коли судово-психологічна експертиза призначалася прокурором або слідчим за клопотанням адвоката, обвинуваченого, інших осіб, її висновок слідчим ігнорувався. В обвинувальному висновку без коментарів зазначалося, що проводилася психологічна експертиза, яка встановила те і те.

Наприклад, незважаючи на те, що у висновку судово-психологічної експертизи, призначеної на клопотання адвоката, вказувалось, що В. у момент заподіяння тілесних ушкоджень дружині та її коханцеві діяв у стані фізіологічного афекту, слідчий і надалі кваліфікував дії обвинуваченого за умисне тяжке тілесне ушкодження, а не за умисне тяжке ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. Щодо підозрюваної П. (яка мала малолітню дитину і була вагітною) у справі про вбивство чоловіка, якого вона застала вдома з коханкою, встановлений у неї в момент скоєння злочину фізіологічний афект був проігнорований. У справі були зібрані матеріали, які свідчили, що після того як підозрювана увійшла в квартиру і побачила в ліжку незнайому жінку, потерпілий довго ображав її, принижував гідність (пропонував усім трьом випити шампанського, бути присутній підозрюваній при тому, як він буде займатися коханням), тобто дані про особливу емоційну напруженість криміногенної ситуації. Все ж слідчий у постанові про притягнення П. як обвинувачуваної кваліфікував її дії як убивство в сварці. Пізніше ця постанова була прокурором скасована, і дії обвинуваченої вже кваліфіковані правильно – за умисне вбивство, скоєне в стані сильного душевного хвилювання.

Указаний факт ігнорування висновків судово-психологічної експертизи слідчими, на нашу думку, пов'язаний із острахом взяти на себе відповідальність, оскільки краще кваліфікувати злочинну дію за статтею, яка передбачає важче покарання, з тим, щоб прокурор або суд підправили його. Ці факти свідчать про низький професійний рівень деяких слідчих. За результатами аналізу, приблизно одна третина висновків судово-психологічної експертизи явно або приховано ігнорувалась, їм не була дана оцінка в обвинувальному висновку.

У законі непередбачена можливість проведення так званої контрольної експертизи в разі наявності у справі двох або більше експертиз одного і того ж предмета дослідження. У практиці мають місце непоодинокі випадки призначення повторної експертизи не через сумніви в достовірності, а через суперечності у висновках попередніх експертиз. Причина вже вказувалась нами: недостатня кваліфікованість, невміння чи небажання взяти на себе відповідальність за оцінку висновків експертизи як джерела доказів.

Отже, результати проведеного дослідження (аналіз літератури, вивчення матеріалів кримінальних справ і висновків судово-психологічної експертизи, опитування слідчих та адвокатів-захисників) підтверджують високу ефективність і доцільність використання на стадії попереднього слідства психологічних знань у формі судово-психологічної експертизи, причому на сьогодні її можливості далеко не вичерпані.

9.3. Судово-психологічна експертиза в цивільному та адміністративному праві

Найчастіше судово-психологічна експертиза застосовується в кримінальному процесі.

Проте в цивільному й адміністративному процесі часом теж не можна обійтися без проведення судово-психологічної експертизи.

Вона використовується в тих випадках, «коли пізнання осіб, відповідальних за ухвалення рішення в сфері соціального і виробничого управління, охорони здоров'я, освіти тощо, буває недостатньо».

Професор М. Костицький зазначає такі обставини, за яких доцільно призначати експертизу:

- необхідність одержання об'єктивної оцінки ухваленого рішення, скоєної дії, обраного напрямку, їхньої реальної або перспективної якості, ефективності;
- конфліктна ситуація і необхідність одержання думки незацікавленого спеціаліста про сутність суперечки, його предмет і т. п.;
- недосвідченість урядовця або невідповідність організації щодо здійснення нових дій;
- потреба розв'язати проблеми, що знаходяться на межі різних галузей науки, техніки, управління, виробництва при відсутності в конкретній організації спеціалістів, які володіють необхідними знаннями;

- коли про це вказується в законі або підзаконному акті.

До компетенції психологічної експертизи в сфері дії права відносять вирішення будь-яких психологічних питань, що цікавлять суд і мають значення для розглядуваної справи (питання, пов'язані з оцінкою психічних процесів і властивостей особистості, об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на її діяльність та ін.). Робота психолога-експерта не замінює суд, а допомагає йому встановити істину в справі, сприяє підвищенню ефективності правосуддя.

У цивільному й адміністративному процесі пізнання юридичних фактів (подій, явищ і т. п.) здійснюється або безпосередньо (вивчення обстановки і місця події, заслуховування потерпілих, свідків, зацікавлених осіб та ін.), або опосередковано (вивчення документів, висновків експертів). Суд використовує висновок експертизи як доказ, що підвищує відповідальність експерта-психолога.

Ефективність судово-психологічної експертизи значною мірою залежить від компетентності і професіоналізму спеціалістів, що залучаються як експерти. Суд має право доручити проведення експертизи спеціалістам із експертних установ міністерств юстиції й охорони здоров'я, органів внутрішніх справ або інших спеціалістів із інших установ, що мають відповідні спеціальні знання і досвід експертної роботи. При проведенні судово-психологічної експертизи, як правило, просять суд про перерву судового розгляду для обстеження підекспертного (позивача, відповідача, правопорушника, свідка). При проведенні комплексної психолого-психіатричної експертизи до складу експертної комісії мають входити фахівці із загальної, медичної психології, патопсихології, психіатрії. В разі необхідності членами експертної комісії можуть бути фахівці з інженерної психології, фізіології, психології праці тощо.

Важливою й обов'язковою частиною судово-психологічної експертизи є психодіагностика – процес дослідження психіки людини, установлення її індивідуальних психічних особливостей, психологічної і психофізіологічної придатності й здатності до праці, соціально-психологічних явищ у малій групі (колективі) та ін. З метою психодіагностики використовуються різноманітні методи наукового дослідження (метод спостереження, метод діагностичної бесіди, біографічний метод, метод тестування, психологічний експеримент, метод незалежних характеристик та ін.).

Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі. На сьогодні судово-психологічна експертиза в цивільному процесі застосовується рідко. Чим це можна пояснити?

Причин тут кілька: недостатня поінформованість юристів-практиків про можливості такої експертизи в цивільному процесі, невисвітленість цього питання в науковій юридичній і психологічній літературі, складність організації судово-психологічного дослідження в ході судового засідання та ін.

Експерти в суді мають можливість з'ясувати особливості поведінки особи, стосовно якої проводиться експертиза, у різноманітних групах і ситуаціях, її поведінкові відхилення, окремі характерологічні особливості тощо. Але для цього експерту-психологу необхідно досить тривале спілкування з випробуваним, тривале спостереження за ним.

Потреби ж у судово-психологічній експертизі в цивільному процесі реально існують.

До компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному процесі входить:

- установлення психологічних факторів укладених угод (розуміння їхнього змісту, наслідків, здатності учасника операції приймати рішення, наявності у дієздатного суб'єкта патологічних відхилень психіки, які перешкоджають розумінню того, що відбувається, і т. д.);
- установлення психологічної сумісності дітей і одного або обох батьків, усиновителів, опікунів, визначення можливості дорослих забезпечувати виховання дітей;
- установлення професійної придатності з урахуванням психологічних особливостей особистості, психологічних компонентів загальної і спеціальної працездатності у справах про трудові спори;
- визначення психологічних особливостей правопорушень, передбачених цивільним, сімейним, трудовим та іншим законодавством;
- установлення індивідуально-психологічних особливостей свідків, здатності їх правильно сприймати події і факти, які мають значення для справи, і давати про неї адекватні показання та ін.

Порівняно невеликий досвід проведення судово-психологічної експертизи у справах про встановлення недійсних угод (за суперечками про заповіти і договори дарування) показує, що іноді психологічна експертиза є єдиним засобом, який допомагає суду встановити істину.

Психолог-експерт надає серйозну допомогу при вирішенні в суді спорів, що впливають із сімейних правопорушень. Використання

психологічних знань у цій сфері є суттєвим інструментом здійснення судом важливого завдання збереження сім'ї і забезпечення прав дітей.

Дійсність переконує в тому, що судово-психологічна експертиза в цивільному процесі доцільна при розгляді в суді справ, які виникають із трудових правовідносин (наприклад, про заподіяння шкоди в процесі трудової діяльності, про втрату загальної й особливо професійної працездатності і т. д.).

Психологічна експертиза в адміністративному процесі. У Кодексі про адміністративні правопорушення експертиза виділена як самостійне джерело доказів. Участь експертів-психологів можлива не тільки у виробництві по справах про адміністративні правопорушення, а й у виробництві за скаргами і суперечками (у разі, якщо їхнім змістом є міжособистісні стосунки), відносин громадянина й організації в адміністративному процесі при застосуванні норм трудового, земельного і фінансового права й ін. Психологічна експертиза може бути призначена при виникненні в посадовій особи або компетентного органу сумнівів стосовно відповідності психічного розвитку людини її віку, у розумінні суб'єктом правопорушення й адекватній оцінці нею своїх дій, за наявності важких психічних захворювань, за наявності в рисах особистості дивацтв у сприйнятті явищ і подій, мисленні, пам'яті, уяві, у випадку підвищеної агресивності поведінки і т. п.

До компетенції психологічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення входить:

- установлення фізіологічного афекту або іншого особливого емоційного стану суб'єкта в момент скоєння адміністративного правопорушення;
- визначення психологічної можливості свідка і потерпілого правильно сприймати обставини скоєного правопорушення і відтворювати їх на вимогу посадовій особи або компетентного органу;
- визначення інтелектуального розвитку неповнолітнього, відповідності його досягнутому віку; встановлення педагогічної занедбаності, психологічного і психофізичного інфантилізму; визначення структури й змісту взаємин з батьками, вчителями, однолітками, з одного боку, і неповнолітніми правопорушниками – з другого;
- визначення особистісних якостей правопорушника, що виявилися у скоєному правопорушенні;
- установлення психологічних особливостей і психічного стану водія транспортного засобу при порушенні ним встановлених правил, а також того, як ці якості позначилися у скоєному правопорушенні.

Цей перелік відповідає стану законодавства про адміністративні правопорушення. Приміром, ст. 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення серед правил накладення адміністративного стягнення передбачає врахування особистості правопорушника, найповнішу характеристику якому може дати сам експерт-психолог.

Усе більше застосовується судово-психологічна експертиза у справах про злочини і порушення встановлених правил на транспорт. Завдання експерта-психолога при проведенні судово-психологічної експертизи в цьому випадку — визначити, чи мала місце зла воля правопорушника чи зіграли роль об'єктивні психологічні особливості людини. Відповідь на це запитання дає змогу суду більш правильно диференціювати вид правопорушення і винести відповідне покарання.

В адміністративному процесі можуть мати місце і комплексні психологічні експертизи. Наприклад, для визначення психологічних особливостей і з прояву у скоєному правопорушенні особами, що хворіли або хворіють на психічні захворювання, можуть призначатися комплексні психолого-медичні або психолого-психіатричні комісії. До складу комплексної психолого-медичної комісії входять спеціалісти в галузі судової і медичної психології, лікарі-спеціалісти за профілем хвороби підекспертної особи; до складу комплексної психолого-психіатричної комісії — спеціалісти в галузі судової і медичної психології, психіатрії та інші.

Підсумковим документом роботи психолога-експерта або експертної комісії є висновок судово-психологічної експертизи, що викладається в письмовій формі в установленому законом порядку. Відповідно до норм цивільно-процесуального законодавства і зі сформованою експертною практикою у вступній частині висновку судово-психологічної експертизи зазначаються час і місце складання висновку, стислі відомості про експерта (прізвище, ім'я, по батькові, освіта, учений ступінь і звання, займана посада), правова підстава проведення експертизи (назва процесуального документа, урядовця, який призначив експертизу, час і місце укладання процесуального документа), час і місце проведення експертизи, особи, що були присутні при її проведенні. Потім зазначаються прізвище, ім'я, по батькові підекспертної особи, її процесуальний статус і фіксуються запитання, поставлені перед експертизою (у тому порядку і формі, як записано в постанові про призначення експертизи). Оскільки судово-психологічна експертиза може бути проведена лише за бажанням підекспертного виступати в ролі випробуваного, то у вступній частині висновків зазначаються особливості позиції підекспертної особи.

У головній частині, дослідницькій, висновку судово-психологічної експертизи визначаються завдання дослідження, усі використані методи, методики і процедури (у додатку повинні бути подані протоколи іспитів).

У кінцевій частині експертного висновку судово-психологічної експертизи подаються відповіді на поставлені запитання, що є висновками проведеного дослідження. Висновки експертизи формулюються в тій послідовності, в якій ставилися запитання. Відповіді повинні формулюватися ясно і чітко, бути стверджувальними або заперечними, що не припускають двозначного тлумачення (якщо точна відповідь з якихось причин не можлива, то про це зазначається у висновку). Висновок судово-психологічної експертизи повинен представляти можливість для перевірки отриманих нею даних судом. При недостатній переконливості для суду висновків можливе повторне її призначення.

Висновок судово-психологічної експертизи підлягає судовій оцінці, що здійснюється з внутрішнього переконання суду (внутрішнє переконання повинно базуватися на об'єктивних основах, тобто на різнобічному, повному і глибокому аналізі всіх обставин справи в їхній сукупності і виражатися у твердій впевненості в тому, що висновки за результатами судово-психологічної експертизи, яких дійшов суд, відповідають дійсності). При цьому визначається наукова обґрунтованість і достовірність експертного висновку. Визнання судом експертного висновку обґрунтованим і достовірним робить цей висновок джерелом прямих або непрямих доказів.

Висновок судово-психологічної експертизи не має переваг перед іншими джерелами доказів. Він оцінюється не тільки суддями, а й іншими учасниками судового процесу: прокурором, захисником, позивачем, відповідачем, правопорушником і т. д. В разі незгоди з висновками експертизи ці особи мають право клопотатися перед компетентними органами або особою про виробництво додаткової або повторної експертизи.

РОЗДІЛ 10

ПЕНІТЕНЦІАРНА (ВИПРАВНА) ПСИХОЛОГІЯ

10.1. Предмет та завдання пенітенціарної психології

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології – пенітенціарної психології.

Пенітенціарна психологія (від лат. «penitentiaries» – «каяття») – це галузь юридичної психології, яка вивчає факти, механізми, закономірності та розвиток психіки людей, включених у специфічні умови діяльності системи виконання покарань (засуджених та персоналу).

Тобто, предметом пенітенціарної психології є індивідуально- та соціально-психологічні особливості як засуджених (ув'язнених), так і персоналу.

Пенітенціарна психологія покликана не тільки розкривати ті чи інші закономірності функціонування психіки засудженого, але і аналізувати дійсні причини скоєного злочину та злочинної поведінки, окреслити шляхи впливу на свідомість засудженого з метою виправлення та ресоціалізації.

У тісній взаємодії з кримінально-виконавчим правом, педагогікою, психологією праці і соціальною психологією виправна психологія розробляє практичні рекомендації щодо ресоціалізації² засуджених, засоби і прийоми психологічної корекції особистості правопорушників.

Суттєвою особливістю виправної психології є те, що вона має справу з людьми, які скоїли злочин, і ставить завдання їх перевиховання, залучення до соціально корисної трудової діяльності, адаптації до нормального існування після покарання в суспільстві. Відомо, що перевиховувати завжди складніше, адже цей процес пов'язаний з ломкою, певною мірою усталених в особистості поглядів на життя, його цінності і способи досягнення мети.

Як і кожна наука пенітенціарна психологія ставить перед собою наступні завдання:

1. Вивчати індивідуально- та соціально-психологічні особливості засуджених (ув'язнених) та персоналу.

2. Здійснювати позитивний психолого-педагогічний вплив на особистість засуджених (ув'язнених) та персоналу

Як правило, психокорекційну чи психотерапевтичну роботу із засудженими (ув'язненими) здійснює психолог у спеціально обладнаному приміщенні (кімнаті психоемоційного розвантаження). Виховну роботу із засудженими (ув'язненими) безпосередньо здійснюють начальники відділень соціально-психологічної служби.

3. Здійснювати комплекс заходів, спрямованих на профілактику негативних психологічних явищ, як серед засуджених (ув'язнених), так і серед персоналу.

Профілактику негативних психологічних явищ (конфліктів, самогубств, професійної деформації, негативних психічних станів, алкоголізації, порушень дисципліни) серед персоналу мають здійснювати безпосередні начальники, а також персонал в рамках проведення виховної роботи з ними. При необхідності до цієї роботи можуть залучатися психологи.

4. Здійснювати психологічне консультування як засуджених (ув'язнених), так і персоналу.

Психологічне консультування персоналу проводить психолог. Як правило, він надає персоналу консультації з питань, пов'язаних з особливостями психіки засуджених (ув'язнених), методикою виховної роботи з ними. Також він надає психологічні консультації засудженим (ув'язненим) за їх запитам.

5. Підвищувати рівень психологічної компетентності як серед засуджених (ув'язнених), так і серед персоналу.

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий).

Засуджені – особи, які відрізняються складними індивідуальними психічними станами, морально-психологічними особливостями, які повинен знати кожен суб'єкт процесу ресоціалізації. Саме за таких умов виправлення, та й в цілому і ресоціалізації не буде здаватися міфом, навіяним пенітенціарною політикою науковців.

Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих

мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.

З огляду на це не можна не зазначити зрослої актуальності проблеми навчання кадрів педагогів, юристів, психологів, які відповідно до специфіки своєї діяльності виконують трудові функції в установах з виконання покарань. Нині ці установи відчувають гостру потребу в спеціалістах, які мають професійні знання у галузі педагогіки, етики, психології, що вкрай негативно впливає на рівень і методи виховної роботи з засудженими. Це виражається в обранні традиційних, малоефективних форм впливу на них, зокрема залучення до праці, навчання, виконання окремих громадських функцій. Йдеться не про заперечення цих форм, а про обрання в них таких варіантів впливу на засуджених, які можуть привести до оптимальних результатів. Навіть обрання форми праці за ступенем ваги, характером виконуваних дій (праця чоловіча і жіноча), результатами виконання завдань (необхідних заохочень) дає можливість варіювати методи трудового впливу, обираючи з них найбільш результативні.

Форми роботи передбачають і урахування спрямованості особистості. Так, виконання роботи, що не становить жодного інтересу для засуджених, справляє негативний психологічний вплив на них і, як наслідок, призводить до слабого трудового і виховного ефекту. Обрання об'єкта виробничого випуску також може справляти різний виховний вплив. Жінки, які відбувають покарання, віддають перевагу «жіночій» праці. Зокрема, як свідчить практика, продуктивність їхньої праці підвищується, якщо вони шиють шкільну форму для хлопчиків і дівчаток, і різко знижується, коли виробниче замовлення своїм об'єктом має виготовлення робочих рукавиць, брезентових фартухів тощо.

Різні форми впливу на засуджених становлять систему методів, що сприяють їх підготовці до майбутнього життя на волі. Є необхідність створення у засуджених позитивної структури потреб і основи для подальшого розвитку у них позитивної структури зв'язків, формування підстав для сприйняття позитивного соціального досвіду.

Соціально-психологічна адаптація засудженого відбувається в результаті впливу на нього комплексу психолого-педагогічних методів, що стимулюють сприйняття особою високих соціальних цінностей,

розгляд їх як власних установок, що дають змогу у майбутньому здійснювати свою діяльність у вільному суспільстві. Йдеться про формування соціально адаптованої поведінки особи засудженого. Найбільш важливими у цьому аспекті є відхід від шаблонів, індивідуалізація в обранні і застосуванні методів виховного впливу.

Без розробки таких методів і активного їх впровадження процеси виховання втрачають будь-яке значення.

Цю обставину відмітили як психологи і педагоги, так і вчені, що досліджують специфічні методи впливу на засуджених у процесі відбування ними покарання⁹⁷. Отже, методи виховного впливу належать до змісту пенітенціарної психології поряд із психічними закономірностями особи засудженого. Виходячи з викладеного, пенітенціарну психологію можна визначити як галузь юридичної психології, що досліджує закономірності психічної діяльності особи, яка відбуває покарання, а також можливості її ресоціалізації (відновлення раніше порушених соціальних якостей).

Зв'язок пенітенціарної психології з іншими науками. Пенітенціарна психологія межує з такими науками: пенітенціарною філософією, пенітенціарною психологією, кримінально-виконавчим правом, кримінальною соціологією, кримінологією, професійною етикою і естетикою.

Пенітенціарна психологія використовує досягнення інших галузей психології. Найтісніше вона пов'язана з психологією праці, дані якої використовуються для дослідження психологічних чинників, що впливають на виховання у засуджених працьовитості, підвищення продуктивності праці, обрання виду і характеру виробництв, що становлять виховний вплив.

Зв'язок пенітенціарної психології з інженерною психологією дає змогу визначати шляхи реконструкції виробництв, у яких працюють засуджені, і обрати оптимальні з них. Психологія мистецтва дає можливість використовувати у процесі виховного впливу дані про вплив естетичних цінностей на розвиток і становлення особи, зокрема таких її потреб, які визначають ресоціалізацію особистості, пробуджуючи моральні, гуманні її риси. Пенітенціарна психологія також пов'язана з загальною і соціальною психологією. Із загальної психології використовуються дані про емоції, стреси, фрустрації, психологічні показники темпераменту і характеру, вольові прояви, реакції на подразник як основи формування методів індивідуального впливу на засуджених. Дані ж соціальної психології, що стосуються формування настроїв і почуттів різних соціальних груп

(формальних і неформальних), застосовуються для дослідження закономірностей формування настроїв і почуттів колективів засуджених, у тому числі окремих мікроколективів, у праці і побуті, психологічних основ групових злочинів, масових конфліктів, що дезорганізують діяльність установ з виконання покарань.

До основних напрямів досліджень у галузі пенітенціарної психології належать:

а) вивчення закономірностей зміни психіки засудженого, розвитку його особистісних якостей і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства;

б) дослідження морального впливу на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить людину, вивчення психічних станів засудженого, викликаних усвідомленням вини або невинуватості, з метою створення необхідних умов для його адаптації;

в) дослідження психологічних особливостей засуджених, обумовлених їхнім віком, життєвим досвідом, національною належністю, видом злочинної діяльності і покаранням, з метою розробки методів формування колективів засуджених і видів виховного впливу;

г) розробка групових та індивідуальних методів психолого-педагогічного впливу з метою найбільш ефективної корекції засуджених.

10.2. Методи вивчення особистості засуджених

Комплекс проблем, що належать до предмета пенітенціарної психології, вивчають за допомогою традиційних, прийнятих у психології методів, які специфічно відображаються в об'єктах дослідження.

У пенітенціарній психології найбільш поширені методи вивчення особи засуджених, що мають на меті отримання інформації щодо виховного впливу на них. **До таких належать методи** спостереження, експерименту, бесіди, незалежних характеристик, анкетування, аналізу результатів діяльності, причому сутність кожного методу визначається виконуваними функціями.

Ефективність виховного впливу значною мірою визначається знанням індивідуальних особливостей особистості засудженого, його соціальних орієнтацій і цінностей, інтересів і настанов. Тому одна з провідних проблем виховної роботи у виправно-трудовому закладі – вивчення особистості засудженого.

З цією метою можливе використання таких методів:

Методи вивчення особистості засудженого:

1. Метод вивчення матеріалів особової справи.
2. Метод спостереження
3. Діагностична бесіда
4. Аналіз даних медичного обстеження
5. Аналіз результатів виховного впливу
6. Діагностика особистісних змін.

Метод вивчення матеріалів особової справи засудженого (автобіографія, характеристики, подані різними закладами і слідчим, зміст вироку та ін.) дає змогу виявити ціннісно-орієнтаційні та поведінкові особливості засудженого, його місце у злочинному світі, поведінку під час попереднього слідства і судового розгляду, встановити соціальні зв'язки, вид трудової діяльності, вік, рівень освіти, сімейний стан тощо.

Метод спостереження дає можливість отримати безпосередньо зовнішні ознаки і прояви рис характеру, що сприймаються, в різних ситуаціях життєдіяльності засудженого (під час роботи, в години відпочинку, під час конфлікту і т. ін.), оцінити особливості його стосунків із іншими засудженими і адміністрацією, вивчити характер його пізнавальних, емоційних і вольових процесів, визначити референтні групи і місце цього засудженого в них, а також його ставлення до праці тощо.

Діагностична бесіда – спосіб отримання інформації про засудженого з метою виявлення його позитивних якостей, з'ясування особистісних позицій і намірів людини, мотивів її поведінки і діяльності. У ході діагностичної бесіди можна уточнити відомі за підсумками вивчення матеріалів особової справи питання сімейного життя, роботи чи навчання, стосунки з родичами тощо.

Аналіз даних медичного обстеження надає адміністрації і вихователям виправно-трудових закладів інформацію про стан фізичного і психічного здоров'я засудженого, про його психічні особистісні особливості (рівень інтелектуального розвитку, особливості емоційної і вольової сфери, специфіка психічної саморегуляції, схильність до афективної поведінки та ін.). Корисними бувають рекомендації спеціалістів з організації чи навчальної трудової діяльності і побуту засудженого, виходячи з особливостей його характеру.

Аналіз результатів різних виховних впливів як метод вивчення особистості засудженого передбачає дослідження особливостей інди-

віда з метою створення індивідуального перспективного плану його ресоціалізації. Що цікавить людину, які вимоги вона категорично не сприймає, до чого залишається байдужою і на що реагує позитивно? У чому суть індивідуального підходу до перевиховання цієї особистості засудженого? На ці запитання і дає відповідь аналіз результатів різних виховних впливів, який повинен здійснюватися щодо засудженого кожним співробітником виправно-трудового закладу.

Діагностикою тенденцій особистісних змін засудженого є аналіз різних засобів впливу на його поведінку. Що змінилося в поведінці цього ув'язненого і в якому напрямі? Які корективи слід внести в систему виховного впливу на основі аналізу динаміки особистості засудженого?

Перелічені методи вивчення особистості засудженого повинні застосовуватися в комплексі, лише тоді можна розраховувати на отримання відомостей, достатніх для повного знання особливостей кожного ув'язненого.

Досвід роботи багатьох виправно-трудових закладів показує, що при здійсненні виховного впливу на засудженого часто доводиться стикатися з негативним ставленням до цього впливу. Спроба вихователів змінити погляди і спосіб життя, ставлення до праці і поведінки викликає опір і навіть агресію. Чим це пояснюється? Причин такої поведінки засудженого багато, виділимо серед них причини психологічного характеру.

Насамперед слід враховувати, що зовнішній вплив (тобто вплив вихователів) може принести бажаний результат лише через внутрішнє, через психіку самого засудженого. І якщо його психіка відкидає методи впливу, які застосовуються співробітниками виправно-трудового закладу, то результатів у перевихованні практично не відчувається. Інакше кажучи, глобальний вплив, стандартні виховні заходи, які не торкаються інтересів засудженого, не дають бажаного результату.

Об'єкт особливої турботи співробітників виправно-трудових закладів – особи зі стійким антисоціальним спрямуванням, злісні порушники режиму. Стосовно них у багатьох випадках цілком обґрунтованими є каральні обмеження. В той же час практика показує, що позитивний результат у виховній роботі з ними досягається в тому разі, коли вдається знизити їхній груповий статус, «розвінчати» їхню життєву позицію, ставлення до праці та інших людей.

Отже, процес перевиховання правопорушників в умовах виправно-трудового закладу може бути дієвим лише тоді, коли вихователі добре вивчили індивідуально-психологічні особливості кожного за-

судженого і грамотно в психолого-педагогічному плані використовують різноманітні методи впливу на особистість ув'язненого. Виховна мета покарання досягатиметься, якщо покарання не ламає волі засудженого, а сприяє зміні її спрямованості. Тому вимоги, примушування повинні поєднуватися з системою заохочень, яка зміцнює впевненість людини в своїх силах, викликає в неї почуття задоволення, спонукає до повторення позитивних вчинків і дій.

Розглядаючи коло завдань, які розв'язуються виправною (пенітенціарною) психологією, слід відзначити і таку важливу проблему, як реадаптація звільнених до умов життя на волі. Вся виховна робота у виправно-трудовому закладі має закінчуватися саме підготовкою засудженого до життя в нових для нього, досить важких умовах.

Процес реадаптації до нормального соціального середовища після тривалого терміну позбавлення волі – явище складне, воно потребує значних вольових зусиль. Це зумовлено тим, що, як правило, людина, яка вийшла з тюрми, табору чи колонії, стикається з побутовою невлаштованістю (часто не має житла), настороженим ставленням до неї рідних і знайомих, з труднощами працевлаштування тощо. Все це впливає на психіку звільненого, і часом радість звільнення змінюється невпевненістю в собі, озлобленістю до навколишніх і через безвихідь з'являється думка знову повернутися до асоціального способу життя.

Ось чому в умовах виправно-трудового закладу необхідно проводити виховну роботу з підготовки засуджених до життя на волі. Ця психологічна підготовка спрямована на активізацію психіки людини, її емоцій і волі для формування соціальної настанови на правильну поведінку в суспільстві, на входження її в нове соціальне середовище, на подолання майбутніх труднощів. Психологічна підготовка тих, хто звільняється з тюрми, табору, колонії, повинна актуалізувати внутрішнє бажання порвати зі злочинним світом.

Звичайно, зусиль адміністрації і вихователів виправно-трудових закладів у розв'язанні проблеми адаптації звільнених до умов життя на волі недостатньо. Необхідні соціальні програми адаптації таких осіб з урахуванням їхньої соціально-психологічної типології. Найважчий час для реадаптації – період від трьох місяців до одного року¹. Саме в цей період і необхідно проводити інтенсивну роботу щодо соціальної реабілітації звільненого з відповідним соціально-правовим забезпеченням. Мається на увазі організація контролю за його поведінкою в побуті і громадських місцях. Контроль як перевірка відповідності поведінки звільненої особи соціальним нормам необхідний,

але він не повинен перетворюватися на адміністративний нагляд з елементами приниження особистості людини. Якщо звільнений з місць позбавлення волі не влаштовується на роботу, не має постійного місця проживання, порушує громадський порядок, необхідно спочатку з'ясувати причини такої поведінки і по можливості надати допомогу для зміцнення позитивних зв'язків з соціальним середовищем. Наявність соціально корисних зв'язків звільненого від покарання в основних сферах його життєдіяльності, відсутність суттєвих відхилень у поведінці може розцінюватися як показник успішної соціальної реадaptaції.

Істотний внесок у відновлення в колишнього злочинця загально-людських норм і цінностей може зробити церква. Її миротворницькі зусилля здатні утримати людину від повторного злочину, не допустити «зриву» у своїй поведінці і стати на шлях виправлення.

10.3. Методи психологічного впливу на особистість засудженого в процесі перевиховання

Більш ефективні методи психологічного впливу на особистість засудженого, використання індивідуального підходу у виховній роботі з ним:

1. Метод переконання спрямований на пробудження у засудженого почуття совісті і сорому, з одного боку, і створення в нього нового погляду на світ, нового ставлення до життя, праці, людей – з другого. Причому друге повинно переважати. Цей метод зазвичай реалізується в індивідуальних бесідах із ув'язненими, в ході яких паралельно йде процес вивчення особистості і впливу на неї. Засудженому під час бесід слід пояснити суть і кінцеву мету дій адміністрації виправно-трудового закладу, можливі шляхи дій самого ув'язненого для того, щоб полегшити відбування покарання і підготувати себе до життя в суспільстві після звільнення. За допомогою методу переконання виявляється вплив і на інтелектуальну, і на емоційну, і на вольову сфери психіки особистості засудженого.

2. Метод регулювання міжособистісних стосунків вважається досить ефективним методом психологічного впливу на осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Мається на увазі регулювання міжособистісних відносин, які складаються у засудженого з іншими засудженими, з його рідними і близькими, з персоналом тюрми чи колонії. З емоційного погляду особливе значення має регулювання контактів із сім'єю і родичами (це і листування, і побачення з членами сім'ї, родичами). Якщо побачення добре

підготовлене (вихователь виправно-трудового закладу в бесіді з родичами в доброзичливій формі розповідає про ті зміни, які відбулися в психіці засудженого, про заходи з ресоціалізації, що проводяться, відзначає позитивні риси і підказує найдоцільнішу лінію їхньої поведінки під час побачення), то воно залишає глибокий слід в душі ув'язненого, викликає позитивні емоції і сприяє внутрішньому бажанню виправитися.

3. Метод навіювання як процес впливу на психіку людини заснований на некритичному сприйнятті повідомлюваної інформації. Навіювання досягається як вербальними (словесними), так і невербальними (міміка, жести, інтонація та ін.) засобами. Докладніше про використання методу навіювання йшлося у другому розділі цього посібника.

4. Метод передачі інформації може сприяти надолуженню соціального досвіду засудженого, отриманню ним таких відомостей, які його хвилюють, тривожать, але яких поки що він не отримував. Досвідчені вихователі виправно-трудових закладів збирають інформацію про життя сім'ї засудженого, про навчання його дітей, про соціальну допомогу, яку їм надає колектив, де раніше працював засуджений тощо. Така інформація, маючи позитивний емоційний заряд, впливає на психіку засудженого, на вироблення ним рішення гідно відбутися покарання і повернутися до нормального життя. Дієвість цього методу добре показана у відомій кінокомедії «Джентльмени удачі» (один з «героїв» фільму, якого блискуче зіграв артист Г. Віцин, отримав лист від дружини, розчулився і прийняв рішення «зав'язати» зі злочинним минулим).

5. Метод експерименту (мається на увазі психолого-педагогічний експеримент) дає змогу, з одного боку, найбільш повно виявити психологічні якості особистості засудженого, а з другого – сформулювати чи розвинути його інтелектуальну, волюву та емоційну сфери психіки (наприклад, виробити в собі стриманість, цілеспрямованість, пізнавальну потребу тощо). Грамотно підготовлений і організований психолого-педагогічний експеримент дає вихователям узагальнену інформацію про засудженого (рівень інтелектуального розвитку, окремі дефекти його психічної саморегуляції, ступінь самоконтролю тощо), завдяки чому можливо цілеспрямованіше здійснювати стосовно цієї людини виховний вплив.

6. Метод впливу на особистість засудженого через групу, через мікро-середовище виявляється досить ефективним за умови, якщо ця мала група (мікросередовище) прийняла такі цінності і норми, які

близькі чи якоюсь мірою співвідносяться з основними соціальними цінностями і нормами. Вплив групи ув'язнених (мікросередовища) на поведінку своїх членів величезний, контроль і санкції дуже жорсткі. Впливаючи на групу в цілому (до такого впливу адміністрації і вихователів можна віднести: хорошу організацію праці, результати якої принесуть цій групі деякі блага; поліпшення побутових умов; заохочення трудової ініціативи; укріплення соціальних зв'язків із зовнішнім середовищем та ін.), тим самим відбувається виховний вплив і на кожного її члена.

Метод спостереження полягає у планомірному, систематичному, цілеспрямованому сприйнятті фактів у діяльності установи з виконання покарань (засуджених і вихователів) з метою вивчення природи і розвитку виховної діяльності. Спостереження охоплює діяльність засуджених і осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не лише обрання відповідного об'єкта, а й чітке розроблення його методики, що поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів.

Спостереження пов'язане з вивченням різних форм виховного впливу – праці, навчання, лекцій тощо, причому впливу на поведінку осіб, які включаються у сферу спостереження (вихователя і засуджених). Результати спостереження аналізуються й узагальнюються.

Метод експерименту застосовується для вивчення чинників, що впливають на характер кримінально-виправної діяльності. Мета наукового експерименту в пенітенціарній психології – перевірка ефективності психолого-педагогічних методів виховання, визначення оптимальності форм праці, що обираються, організації навчання, з'ясування причин утворення неформальних груп засуджених, найбільш ефективних (можливих) форм організації їхніх колективів. За своїм характером експеримент є науково поставленим дослідом, що має конкретну мету і проводиться у певних умовах за спеціально розробленою методикою. Він може бути обмеженим (у межах бригади) чи широким (у межах загону, колонії), а за часом здійснення — коротким або тривалим. Найбільш прийнятними формами експериментів можуть бути такі, що пов'язані з перебудовою роботи установ з виконання покарань і переведенням їх на загонуву систему, запровадженням нових видів виробництва, найбільш ефективних методів виховного впливу на засуджених тощо. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних

параметрів, а також методів фіксації. Звичайно експеримент вимагає повторного відтворення з метою одержання матеріалів для порівняння.

Метод бесіди спрямований на одержання необхідної інформації шляхом проведення співбесіди за певною програмою. Бесіди можуть бути груповими або індивідуальними і своїм об'єктом мають засуджених, вихователів, педагогів, інструкторів виробничого навчання – залежно від характеру відомостей, що з'ясовуються. Звичайно бесіда поєднується з методом спостереження, в єдності вони дають більш достовірні результати. Бесіда може проводитися також з метою одержання індивідуальних даних про ставлення засуджених до режиму, видів робіт, справедливості призначеного покарання тощо.

Метод незалежних характеристик, як правило, використовується для усебічного вивчення особи засудженого, його трудових, соціальних, психологічних показників. Характеристики виходять від різних осіб, що дає можливість скласти досить повне й об'єктивне уявлення про ту або іншу особу. Найбільш широко цей метод використовується при аналізі ступеня виховного впливу на засудженого, його готовності до життя на волі, виконання соціальних функцій.

Метод анкетування передбачає опитування тієї чи іншої категорії осіб з метою одержання кількісних і якісних даних. Анкети звичайно містять перелік запитань, а нерідко і можливих відповідей на них типу «так», «ні» тощо. Варіантність запитань може бути дуже широкою і, як правило, обумовленою групою проблем, аспектів, з'ясування яких є важливим з метою одержання відомостей про ставлення до них груп засуджених. Анкетування не повинно використовуватися для з'ясування даних, які можуть бути отримані шляхом бесіди або спостереження. Розглянутий метод спрямований на більш глибоке ознайомлення зі ставленням засуджених до тих або інших сторін діяльності установ з виконання покарань. Анонімність анкети є необхідною умовою, що забезпечує щирість засудженого, його прагнення висловити свої думки. Результати анкетування використовуються з метою удосконалення діяльності установ з виконання покарань.

Метод аналізу результатів діяльності стосовно цілей пенітенціарної психології може співвідноситися з декількома галузями, зокрема з результатами виробничої діяльності в установах з виконання покарань, виховної діяльності на рівні засуджених або осіб, які здійснюють організаційні і виховні функції. Систематичний, у певних часових межах, такий аналіз може не лише сприяти з'ясуванню

негативних і позитивних сторін кримінально-виконавчої діяльності, але і формувати методи найефективнішого впливу на засуджених з урахуванням ситуацій, що виникають у певний період. Аналіз результатів діяльності як метод науки у практичному застосуванні повинен бути підпорядкований конкретній програмі, містити значну кількість показників, що виключають дані випадкові і такі, що не відповідають справжньому становищу.

Виходячи тільки з одного списку завдань, можна зробити висновки про актуальність і велику практичну значимість питань, які повинна розкривати пенітенціарна психологія.

РОЗДІЛ 11

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ЗАСУДЖЕНИХ

11.1. Психологічні стереотипи поведінки засуджених

Важливим фактором впливу на психіку засудженого є режим відбування покарання. При цьому кожному виду ув'язнення відповідає свій режим – загальний, суворий, особливий. Режим слід трактувати не лише як фактор покарання, а й як фактор ресоціалізації особистості засудженого. Оскільки режим виправно-трудового закладу визначає щоденну життєдіяльність ув'язненого, остільки сама життєдіяльність засудженого повинна відповідати завданню його залучення до умов соціальної норми.

В існуючих в'язницях, таборах, колоніях тюремний режим більшою мірою виконує каральну функцію, обмежуючи засудженого у задоволенні необхідних потреб.

Що ж стосується тюрем, таборів і колоній, то в них часто має місце примусове утримання ув'язнених у барачних умовах із порушенням елементарних санітарно-гігієнічних вимог.

З психологічної точки зору недопустимим є спільне утримання ув'язнених незалежно від рівня їхньої морально-психологічної ураженості.

Розпусний вплив закоренілих злочинців отримує в цих умовах додаткові стимули, формуючи сприятливі для цієї категорії осіб звичаї і традиції поведінки. Мікроклімат у таких групах, як правило, важкий, що пов'язано з частими конфліктними ситуаціями. Адже саме мікроклімат, головною складовою якого є характер взаємин у групі, суттєво впливає на формування поведінки засудженого як всередині самої малої групи, так і з персоналом виправно-трудового закладу. Особливо жорстоко травмується психіка молодих людей, які потрапили під вплив запеклих злочинців. Практика показує, що в таких умовах нестійка психіка юнака може мати незворотні психічні деформації.

У процесі керівництва адаптацією засуджених слід враховувати психологічну і кримінальну сумісність, яка має особливе значення при розміщенні засуджених у первинних колективах (загонах, ланках, бригадах і т. п.). У середовищі засуджених відкинутими, несумісними найчастіше є особи з психічними і фізичними вадами, поганими звичками, неохайні, опущені, з якими ніхто не хоче жити в одній кімнаті, сидіти за одним столом, працювати в одній бригаді.

У тюрмах, таборах і колоніях зароджується і функціонує кримінальна субкультура, яка обслуговується особливою кримінальною філософією виправдання і возвеличення злочинної поведінки, маскуванням низьких спонукань високими кримінальними мотивами. Ця субкультура має свою систему цінностей, до якої можна віднести кругову поруку, відданість «братству» і злочинським традиціям, суворе дотримання «законів» злочинного світу тощо. Багато проявів кримінальної субкультури виявляються значущими для слабосоціалізованої частини молоді, суттєво впливаючи на її поведінку. Зокрема, багато засуджених саме в місцях позбавлення волі отримують «уроки» цинізму, жорстокості, зухвалості, оволодівають блатним жаргоном і мовою умовних жестів, притаманних злочинному світу.

Найстійкіші стереотипи тюремної поведінки виражені у таких правилах:

а) для стійко привілейованих прошарків:

- по можливості не працювати, примушувати працювати за себе «чушків» і «ображених»;
- якщо працювати, то лише на престижних місцях (днювальним, черговим в їдальні, санчастині, бібліотеці);
- не брати участі у будівництві інженерно-охоронних споруд;
- не прати білизни; не прибирати за собою, перекладаючи ці обов'язки на низькостатусних засуджених;

б) для нестійко привілейованих («шісток»):

- працювати, але без перевиконання норми;
- ухилятися від будівництва охоронних споруд;
- виконувати будь-яку роботу за завданням «авторитетів» (мити підлогу, прасувати одяг, прибирати);

в) для стійко непривілейованих («ображених»):

- добре працювати;
- виконувати будь-яку роботу як за завданням «авторитетів», так і за завданням адміністрації.

У місцях позбавлення волі існує система «норм» стосовно відносин з адміністрацією, стосовно режиму, сфери побуту (наприклад, не пробачати образи, спілкуватися лише у своєму колі, переслідувати осіб, які звернулися по захист до адміністрації та ін.).

З метою перевиховання засуджених у виправно-трудових закладах використовується навчання, праця, спілкування, котрі поєднуються з режимом – особливою організацією діяльності виправно-трудового закладу.

Дотримання режиму засудженими забезпечується через:

- охорону і нагляд за ними;
- використання заходів заохочення і стягнення;
- застосування у суворо визначених випадках заходів безпеки (зброї, наручників та ін.).

Основною базою дії режиму як фактора перевиховання злочинця є жорсткість і непохитність виконання його вимог.

Режим по-різному сприймається і переживається засудженими. Про це ще у 30-ті роки ХХ ст. писав М. Гернет. Він зазначав, що особливості режиму в тій чи іншій тюрмі проходять через кожного ув'язненого неоднаково ... Сліди у психіці від такого проходження через неї тюремного режиму дуже відмінні: в одних вони такі ж глибокі, як глибокі колії від важковантажного веза на грузькій сільській дорозі. В інших ці сліди – лише брижі на річці після пароплава, що пройшов, які дуже швидко назовсім зникають.

Суб'єктивне сприйняття і переживання режиму залежать від його виду, індивідуальних психологічних особливостей засудженого, ставлення до вироку, строку перебування у виправно-трудовому закладі, сімейного і соціального стану та інших факторів.

Працівникам виправно-трудових закладів дуже важливо з'ясувати, як кожен засуджений сприймає режимні обмеження, які переживання в нього виникають, наскільки вони глибокі, як впливають на його психічний стан тощо.

Режим у місцях позбавлення волі має цілком самостійну виховну функцію, оскільки передбачає чіткий розпорядок дня, високу організованість життя і побуту засуджених. Сувора регламентація життєдіяльності злочинців безпосередньо впливає на їхній характер і поведінку. І якщо в засудженого виникає справжнє бажання покінчити зі злочинним світом і виробити в себе якості, необхідні для життя на волі, то вимоги режиму допомагають йому виховати в собі дисциплінованість думки і дій, обов'язковість, акуратність, зібраність та інші позитивні інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру.

Свій позитивний вплив на психіку засуджених режим виправно-трудового закладу справлятиме лише в тому разі, коли правила режиму психологічно виправдані і обґрунтовані, відповідають головному завданню виправно-трудового закладу – відірвати злочинця від умов його криміналізації, зруйнувати його злочинні зв'язки і настанови.

Це означає, що режим повинен оптимально розподіляти навантаження, створювати таку напруженість психіки ув'язнених, щоб

вона не призводила до зриву їхньої психічної діяльності, а була сприятливою для розвитку особистості.

Крім того, однією з важливих умов позитивного впливу режиму, який існує в тюрмі чи таборі, на засуджених є психологічно грамотна діяльність працівників виправно-трудових закладів. Справжніх вихователів у цих закладах явно не вистачає, їхні знання в галузі психології і педагогіки недостатні, через що вони, як правило, не задумуються над тонкощами людської психіки засудженого, сприймають всіх «на один кшталт», допускаючи стосовно ув'язнених дії, які принижують гідність особистості. До речі, такі дії порушують вимоги встановленого, наприклад, у тюрмі режиму і викликають у засуджених у відповідь злість і агресивні дії.

Тема скоєного злочину, особистої вини, відповідальності дуже непопулярні у слідчих ізоляторах, тюрмах і колоніях. Її рідко торкаються навіть представники адміністрації, і не в останню чергу у зв'язку з тим, що зазвичай не можуть сказати нічого суттєвого з приводу причин злочинної поведінки, співвіднесеності провини і покарання, перспектив подальшого життя Представники адміністрації зовсім не підготовлені до того, щоб проникнути в душу засуджених, в її потаємні глибини та інтимні переживання, викликати сповідь і покаяння, а тим самим і очищення.

До факторів ресоціалізації особистості засудженого, безумовно, відноситься праця, що є специфічною людською діяльністю, безпосередньо формує особистість, виховує в ній риси характеру, розвиває здібності, інтереси, мислення, впливає на потреби, почуття, оцінки тощо.

Правильно організована суспільно корисна праця ув'язнених у виправно-трудовому закладі сприяє розвитку в них фізичних і розумових якостей, справляє перетворювальний вплив на особистість засудженого. Вона формує і закріплює в людині позитивні моральні й етичні норми, моральні та правові вимоги до поведінки в умовах спільної діяльності людей.

Проблема використання праці як особливого фактору ресоціалізації засуджених полягає в тому, що багато з них дуже негативно ставляться до трудового процесу, мають викривлене розуміння про цінності і важливості суспільно корисної праці внаслідок закоренілої у їхній свідомості утриманської психології.

Змінити ставлення засуджених до праці, виявити інтерес до роботи, викликати захопленість трудовим процесом – завдання адміністрації виправно-трудових закладів. І тут теж не обійтися без

знання індивідуально-психологічних особливостей засудженого: одна справа, коли він не має ніяких трудових навиків, інша – якщо він тривалий час працював за певною спеціальністю.

Слід враховувати фізичні можливості людини (яке виховне значення може мати завдання, з яким засуджений явно не справиться?), його інтереси, накопичений досвід та ін. У цьому разі праця дійсно може сприяти зміні спрямування особистості засудженого, допомогти йому витерпіти всі труднощі перебування у виправно-трудовому закладі і знайти після відбування строку своє місце в житті, стати повноправним членом суспільства.

У будь-якому виправно-трудовому закладі (тюрмі, таборі, колонії для неповнолітніх злочинців) вплив на особистість засудженого здійснюється через соціальну групу (колектив).

Суттєвим фактором перевиховання особистості ув'язненого є створення малих груп (колективу), що пов'язано з вивченням кожного члена групи і ретельним відбором.

Виділяють наступні групи:

Група активу – засуджені, які щиросердно покаялись у скоєному і твердо стали на шлях виправлення, беруть активну участь у соціально корисній трудовій і громадській діяльності і своїми діями і поведінкою сприяють перевихованню інших.

Група резерву – це засуджені, які також прийняли рішення виправитися, активно виконують трудові завдання, але не проявляють ініціативи у перевихованні інших.

Група пасиву – засуджені, які ще не прийняли остаточного рішення про стратегію своєї поведінки, їхні вчинки і дії значною мірою залежать від створеної ситуації.

Нарешті, найскладніша соціальна група – **група важковиховуваних засуджених**, до якої належать особи, які не лише не стали на шлях виправлення, а й не беруть участі у трудовому процесі, чинять протидію позитивному виховному впливу як адміністрації, так і групі активу.

Члени цієї малої групи привносять у життєдіяльність засуджених конфлікти, нездорове суперництво, а часом чинять насильство над невгодним їм засудженим.

Роль групових (колективних) норм, цінностей, звичок поведінки дуже дійова. Тому працівники виправно-трудових закладів повинні мати чітке уявлення про структуру малої групи, її психологічні ознаки, способи впливу на окрему особистість, про групові психологічні явища і враховувати ці знання в роботі із засудженими.

Основні напрями ресоціалізації особистості засудженого:

1. Психологічна діагностика його особистісних властивостей з метою виявлення конкретних дефектів загальної і правової соціалізації і дефектів психічної саморегуляції.
2. Розробка індивідуальної програми психолого-педагогічної корекції особистості.
3. Необхідні заходи щодо психотерапії, зняття психологічних проявів і різноманітних психологічних бар'єрів.
4. Створення нормальних умов для участі в трудовому процесі з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості.
5. Раціональний режим у виправно-трудових закладах, його корінна гуманізація, зміна погляду на особистість засудженого і на покарання.
6. Розширення порушених соціальних зв'язків особистості (практика відпусток, частіші зустрічі з родичами тощо).
7. Створення груп (колективів) засуджених із позитивною спрямованістю.
8. Реадаптація звільнених до життя на волі.
9. Психолого-педагогічна підготовка працівників виправно-трудових закладів.

Періоди перебування в місцях позбавлення волі та їх вплив на життєдіяльність засуджених.

Життєдіяльність засуджених у виправно-трудових закладах має свою психологічну забарвленість залежно від певних періодів їхнього перебування в місцях позбавлення волі.

I період – період адаптації, який триває перші два-чотири місяці. Він характеризується найнапруженішим психічним станом засудженого. Особливо гостро відчувається обмеження потреб, зміна сформованих раніше стереотипів життя і поведінки. Виникають різноманітні негативні емоції (стрес, афект, фрустрація тощо), почуття пригніченості, приреченості, часом страху. Саме в цей період засуджений потребує психологічно грамотного ставлення до нього персоналу, виявлення терпіння і педагогічного такту від вихователів.

II період пов'язаний з певною переорієнтацією ув'язненого, з розвитком в нього інтересів у нових умовах життя (робота, яку виконує, навчання, створення мікрогрупи і т. п.). Розширюється сфера соціально-рольової поведінки, з'являються позитивні емоції, які викликають психічну активність засудженого, змінюється його психічний стан.

III період характеризується появою мети в житті і виробленням шляхів її досягнення. У цей період відбуваються поєднання зовнішнього впливу персоналу тюрми, табору, колонії з самовихованням, переоцінка ціннісних життєвих характеристик, змінюються погляди на деякі сторони побуту, стосунки з людьми тощо.

IV період – очікування скорого звільнення. Часто цей період проходить дуже важко: ув'язненого опановують думки про те, як він прилаштується до життя в новому для себе світі і в новій якості, як складуться стосунки з рідними і близькими, як буде розв'язана проблема працевлаштування та ін. По суті, перед тими, хто звільняється, постає завдання нової особистісної перебудови, що викликає гострі переживання і призводить іноді до підвищеної збудливості індивіда. Найбільш глибокі переживання пов'язані з такими життєвими драмами, як розпад сім'ї, втрата житла, смерть когось з родичів тощо.

Виходять на волю люди з різними почуттями:

- одні з чистою совістю (це так звані випадкові злочинці, які розкаялися у скоєному).
- другі – озлоблені і мстиві (вони вважають, що їх засудження було несправедливим, а міра покарання – занадто жорстокою).
- треті взагалі не прощаються із зоною (це злісні, закоренілі злочинці, для яких злочинний спосіб життя виступає як єдино можливий).

Отже, чим краще організована життєдіяльність засуджених, чим більше режим виконує функції ресоціалізації особистості, чим вища професійна підготовка працівників тюрем, таборів, колоній, тим вищі результати перевиховання правопорушників.

11.2. Особистісні особливості аномальних, неповнолітніх засуджених та засуджених зрілого віку

Психічні аномалії – вроджене або придбане функціональне або органічна зміна головного мозку, яке, відбиваючись на різних сторонах психічної діяльності суб'єкта, впливає на зміст і характер його соціально значимої поведінки, в тому числі і суспільно небезпечної поведінки це:

- психопатії в (різних клінічних формах);
- олігофренія;
- хронічний алкоголізм;
- наркоманія;
- залишкові явища травм черепа;

- органічні захворювання центральної нервової системи і деякі інші.

Відповідно до переліку ВООЗ їх налічується більше ста.

Особи, які страждають зазначеними аномаліями, правоздатні та осудні, зберігають свої соціальні зв'язки і в переважній більшості випадків працездатні.

Психічні аномалії сприяють виникненню і розвитку таких рис як:

1. Дратівливість.
2. Агресивність.
3. Жорстокість.

А також зниження вольових процесів:

1. Підвищення навіюваності.
2. Ослаблення стримуючих, контролюючих поведінку механізмів.

Засуджені з психічними аномаліями складають значну частину порушників режиму, в ряді випадків є джерелами виникнення конфліктних ситуацій, об'єктами злочинних посягань з боку інших засуджених. Особистісні особливості аномальних засуджених простежуються в їх соціально-демографічній, кримінально-правовій, морально-психологічній, психіатричній та кримінально-виконавчій характеристиках.

Проблема обліку особистісних особливостей аномальних засуджених надзвичайно складна для практики виконання покарань:

1. Одні з них, зберігаючи інтелект, відрізняються оптимізмом, товариськістю, активністю.

2. Другі – песимізмом, похмурістю, замкнутістю, зниженням активності, підвищеною втомлюваністю.

3. Треті – демонстративністю, експресивністю, прагненням привернути увагу.

4. Четверті – скрупульозністю, ретельністю, акуратністю, злопам'ятством. Зазначені риси часто виявляються на тлі різкої зміни настрою, а також зазначених раніше поведінкових характеристик.

Особистісні особливості неповнолітніх засуджених.

Найбільше травмується психіка неповнолітніх, які відбувають термін покарання в колонії. Потрапляючи в кримінальну субкультуру в найбільш вразливому до зовнішніх впливів періоді свого життя, підлітки відчують глибоку особистісну перебудову, «навернення до нової віри», прилучення до традицій, норм і цінностей

злочинного світу. Рання криміналізація, випробування ритуалом «прописки» і на витривалість та інші випробування, які існують у місцях позбавлення волі, сприяють десоціалізації особистості підлітка. Не випадково, частина неповнолітніх, які скоїли злочин, виходить з колонії вже не випадковими, а закоренілими злочинцями, які оволоділи за час перебування в місцях позбавлення волі всіма тонкощами кримінального ремесла. Цей факт свідчить про те, що виправно-трудові заклади далеко не в усіх випадках успішно вирішують завдання ресоціалізації особистості засудженого.

Для неповнолітніх засуджених характерно:

1. Бурхливий фізичний розвиток організму.
2. Енергія.
3. Ініціативність.
4. Активність.

Причиною порушення дисципліни можуть служити:

1. Підвищена збудливість.
2. Неврівноваженість.
3. Переважання процесів збудження над гальмуванням.

Неповнолітні засуджені дуже сприйнятливі до зовнішніх впливів, причому як до позитивних, так і до негативних.

Сприйнятливість і вразливість є тими внутрішніми умовами, які сприяють формуванню основ світогляду, рис характеру, властивостей і якостей особистості.

Некритичне ставлення до себе, неадекватна оцінка дійсності призводить до моральної нестійкості неповнолітніх засуджених, яка знижує ефективність соціальної регуляції поведінки і ускладнює формування суспільно корисних установок, поглядів і переконань.

Моральна нестійкість, прагнення до «легкого, красивого життя», підвищена чутливість до ситуаційних впливів, нерідко низький культурний рівень неповнолітніх служать часто причиною ймовірного і легкого переходу від аморальних вчинків до протиправних.

Важливий вплив на поведінку і діяльність неповнолітніх у місцях позбавлення волі надає самооцінка, яка в більшості випадків є:

1. Завищеною – при завищеній самооцінці поведінка вихованців ґрунтується на бажанні довести свою винятковість, виділитися серед інших.

Будь-який успіх часто викликає у підлітків переоцінку своїх можливостей, а невдача породжує почуття невпевненості і навіть

неповноцінності. Засуджені підлітки із завищеною самооцінкою мало прислухаються до порад співробітників виховної колонії.

2. Заниженою – при заниженій самооцінці поведінка регулюється переважно зовнішніми впливами, частіше випадковими і небажаними.

Для багатьох неповнолітніх засуджених характерна суперечливість в непослідовності поглядів і переконань. Якщо вони усвідомлюються як недолік, то такого неповнолітнього засудженого легше переконати. Якщо ж він впертий у помилкових уявленнях, труднощі переконання різко зростають.

Останнім часом гострою є проблема роботи з неповнолітніми, що мають нервово-психічні аномалії: психопатія, алкоголізм, наркоманія, недоумство у формі дебільності, травми центральної нервової системи.

Судово-психіатрична експертиза встановлює наявність психічних аномалій у трьох п'ятих неповнолітніх, винних у скоєнні вбивств, зґвалтувань, тяжких тілесних ушкоджень.

Виявлені психічні аномалії не виключали їх осудність, але полегшували реалізацію злочинних задумів.

Наявність психічних аномалій у вихованців знижує їх:

- опірність деформуючим поведінку ситуаціям.
- перешкоджає розвитку соціально корисних рис особистості.
- послаблює внутрішній контроль.

Особистісні особливості засуджених зрілого віку.

У віці від 30 до 55-60 років у засуджених відзначаються життєві плани і життєві сенси, які вже склалися.

Ця вікова категорія відрізняється становищем, зайнятим як у звичайному житті, так і тюремному:

1. У них відбувається перебудова соціальних ролей у зв'язку з розривом зв'язків з сім'єю, онуками, або, навпаки, їх активізація.

2. Одні цінності починають домінувати, інші послаблюються або зникають.

3. Засуджені цього віку частіше замислюються над своїм минулим життям, вони самокритичні в оцінках оточуючих і самих себе.

4. Вони більш охоче виявляють позитивну спрямованість.

5. Вони менш схильні створювати угруповання і прагнення до заняття більш високого статусу в середовищі засуджених.

6. Основні цінності зводяться до матеріального добробуту, до турботи про здоров'я, сім'ю та дітей.

На цю категорію найчастіше в своїй роботі спираються співробітники виправних закладів.

Психологічні особливості та відмінності засуджених зрілого віку:

1. Нерідко мають дві і більше судимостей. У неодноразово судимих характерне песимістичне ставлення до життя, недовіра до оточуючих, озлобленість і агресивність.

2. Вони швидше і міцніше адаптуються в середовищі засуджених, оскільки знають порядки, звичаї і правила життя в колонії.

3. Багатьох з них відрізняє низький рівень інтелекту, наявність примітивних уявлень та інтересів.

4. Тривале перебування в місцях позбавлення волі вплинуло на те, що вони втратили навички самим вирішувати життєві питання, тому постійно звертаються навіть з найпростішими питаннями до начальника загону.

5. Деякі, тривало бродяжили, морально деградовані.

Є особливості у цих вікових категорій залежно від статі.

Цінностями для категорії засуджених жінок зрілого та похилого віку є:

1. Матеріальне благополуччя. Хоча зустрічаються і жінки алкоголічки, наркоманки, бомжі, бродяги та ін..

2. Засуджені жінки цього віку, які вперше відбувають покарання, зазвичай мають середній рівень освіти, а нерідко сім'ю і професію.

3. Вони часто зацікавлені у достроковому звільненні і намагаються добре працювати, добре себе вести, не порушувати режиму.

4. Вони менш схильні до гомосексуальних зв'язків.

Частина таких жінок бере участь у роботі самодіяльних організацій, але мотиви їх зазвичай меркантильні:

- показати себе адміністрації;
- отримати пільги;
- перевестися на поліпшені умови;
- отримати короткострокову відпустку тощо.

Частина мають особливо небезпечний рецидив та характеризується негативно:

- вони агресивні;
- неврівноважені;
- запальні;
- цинічні;

- намагаються дотримуватися «тюремних» традицій.

При проведенні роботи із засудженими жінками психолог повинен враховувати особливості їхньої психіки, фізіологічних станів, включаючи й такі, як клімакс. У цей період у них з кожного приводу виникають конфлікти.

Хоча слід відзначити складність становища жінок у тюрмі чи таборі:

1. Стан високої психічної напруженості.
2. Відсутність санітарно-гігієнічних умов.
3. Убогість обстановки.
4. Важка робота.
5. Конвой.
6. Ходіння строем.
7. Примітивні звички.
8. Боротьба за виживання.

Все це звалюється на жінку і морально її вбиває.

Спеціалісти зазначають, що психічні втрати жінок у тюрмі більші, ніж у чоловіків. Це пояснюється тим, що сфера блокованих у них потреб ширша і глибша, самі втрати переживаються гостріше, особистісне самозбереження досягається складніше. Специфіка жіночої психології практично не враховується працівниками жіночих колоній, що викликано знову ж таки їхньою слабкою професійною підготовкою.

Жорсткі, а часом і жорстокі, методи впливу, режим у вигляді лише каральної функції, несприятливі умови життєдіяльності засуджених перетворили тюрми, табори і колонії на «академії» злочинності, в стінах яких частіше формуються лише негативні якості – злість, нестриманість, нервовість, невір'я у справедливість як соціальну норму тощо.

Навіть праця, як один із вагомих факторів ресоціалізації особистості засудженого, через погану організацію може приносити ув'язненим лише тяжкі страждання. Виснажлива, одноманітна робота перестає бути бажаною, а залякування працею викривляє саму її суть.

11.3. Особливості психічних процесів у засуджених

Як і в кожній людини ці процеси можна поділити на три групи:

1. Пізнавальні:

- а) **Увага** – спрямованість та зосередженість свідомості, що

передбачає підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної, або рухової активності індивіда.

За характером походження та за способами здійснення виділяють три основних видів уваги:

- мимовільна, яка виникає і підтримується незалежно від свідомих намірів і мети людини;
- довільна – свідомо спрямоване і регулюємо зосередження.
- післядовільна – коли людина не може відірватися від справ.

Аналіз соціальних факторів та обставин життя засудженого дозволяє більш чітко «висвітлити» властивості його особистості, зрозуміти детермінацію їх появи та на цій основі побудувати систему педагогічних впливів. Із факту злочинного діяння важливо здобути максимум інформації про особистість засудженого, особистості його свідомості та самосвідомості, відношення до злочину, переживання факту скоєного вчинку.

На психологію особистості засудженого впливає не тільки зміна його правового положення, але і цілий ряд інших факторів.

До них відносяться:

1) позбавлення або обмеження волі і, як наслідок, послаблення колишніх соціальних зв'язків, позиція (як офіційна, так і не офіційна) засудженого в умовах відбування покарання, зрозуміння їм свого правового положення і статусу, їх оцінка;

2) соціальне середовище засуджених, ступінь суб'єктивної психологічної захищеності окремих осіб, сприйняття іншими членами мікрогруп, позитивно чи негативно направлених до засудженого; вплив основних засобів виправлення та перевиховання, їх психолого-педагогічна обґрунтованість;

3) взаємовідносини з адміністрацією, оцінками представників як вихователів чи тільки як виконавців кримінального покарання.

б) Відчуття – єдине джерело усіх наших знань, передумова і основа інших складних пізнавальних процесів.

З відчуття починається сприйняття людиною оточуючої дійсності. З їх допомогою людина відображає окремі властивості предметів та явищ, які безпосередньо діють на його аналізатори: світло, колір, звук, запах, тепло, холод тощо.

Працівникам кримінально-виконавчої системи слід мати на увазі, що від стану органів відчуття залежить самопочуття людини. Для оптимальної роботи кори головного мозку необхідно щоб в мозок людини постійно поступала інформація. При недостатчі інформації (сенсорному голоді) або її монотонності може різко погіршитись

самопочуття людини. Сенсорний голод найчастіше зустрічається в умовах одиночного ув'язнення..

в) Сприйняття.

Більш складним пізнавальним процесом ніж відчуття є **сприйняття**. Воно являє собою відбиття в свідомості людини предметів та явищ, які безпосередньо впливають на органи чуття в цілому.

Особливості сприйняття проявляються у засуджених у сприйнятті часу, частіше зустрічається недооцінка коротких проміжків часу та переоцінка довгих.

Уповільнюють біг особливі психічні стани (очікування, фрустрація, сум), одноманітність вражень в місцях позбавлення волі, незайнятість, невміння організовувати свій вільний час: При цьому засудженому здається, що час йде повільно, він намагається якимось «вбити» його, в тому числі і азартними іграми.

Багато засуджених не намагаються розібратися в подіях суспільного життя, правильно зрозуміти ступінь своєї відповідальності, критично оцінити вчинені ними злочини, а тому сприймають покарання як несправедливе.

Спостерігається така особливість засуджених як суб'єктивізм в сприйнятті подій та явищ суспільного та особистого життя. **У деяких засуджених спостерігається моральна невихованість сприйняття, що виражається у невмінні слухати інших людей, в загостреній тязі до інтимних сторін життя тощо**

В зв'язку з цим має велике значення виховання культури сприйняття у засуджених.

г) Уявлення – це образи раніше сприйнятих предметів та явищ.

Образи які виникають в процесі відчуттів та сприйняття не зникають безслідно, а зберігаються у свідомості людини.

В умовах ізоляції від зовнішнього світу у деяких засуджених, особливо при одиночному ув'язненні, або під впливом мікросередовища, формуються викривлені чи помилкові уявлення про свої права та обов'язки в установі, про майбутнє життя на свободі тощо.

Це негативно впливає на процес перевиховання та адаптації до вільного життя. Тому виправляючи і перевиховуючи засуджених, потрібно одночасно формувати у них правильне уявлення про життя у суспільстві, у місцях позбавлення волі, про вимоги режиму, обов'язків та прав.

д) **Пам'ять** – це процес запам'ятовування, зберігання та відтворення, або впізнавання того, що людина сприймала, робила, переживала. Завдяки пам'яті людина здатна накопичувати досвід, навчатись, вдосконалюватись, ставати особистістю, оскільки вона дозволяє йому зберігати та використовувати свій минулий соціальний досвід.

Займаючись певним видом діяльності, людина розвиває свою професійну пам'ять. Що стосується засуджених, то займаючись тривалий час злочинною діяльністю, дехто з них формує в себе особливий тип пам'яті, що включає в себе швидке, точне та міцне запам'ятовування того, що має відношення до специфіки злочинної діяльності.

У зв'язку з тривалими перервами у навчанні у деяких засуджених спостерігається зниження точності пам'яті, відсутність навиків та усвідомленого запам'ятовування матеріалу. **Суттєво послаблюють їх пам'ять наркотики та алкоголь.** Перенесення пам'яті засудженого на корисну для суспільства діяльність походить в результаті впливу на всі сторони його особистості: мотиви праці та навчання, відчуття обов'язку та відповідальності, характеру, волі тощо. **Розвитку пам'яті сприяє створення у процесі перевиховання атмосфери зацікавленості та змагання.**

е) **Уява** – це складний психічний процес, який виражається у створенні нових образів та думок на основі накопиченого досвіду.

Так, у засудженого, який чекає відправки із СІЗО в колонію на основі розповіді інших у свідомості виникають умови відбування покарання в колонії.

Своєрідним видом уявлень є мрія, як образ бажаного майбутнього. Мрія тісно пов'язана з емоційним відношенням засудженого до того, що він уявляє; вона являє собою не тільки передбачення того, чого ще не має, але і включає пристрасне бажання здійснити задумане. Тому мрія може суттєво стимулювати його поведінку.

Якщо мрія носить реальний характер, вона допомагає засудженому мобілізувати себе на досягнення поставленої мети та подолання труднощів, які виникають при відбуванні покарання. За своїм змістом реальна мрія в одних засуджених спрямована на здійснення суспільно-корисної мети (швидше виправитись, спокутувати свою вину), в інших, – навпаки, на здійснення нікчемних, а іноді і суспільно шкідливої мети (помститися тим, хто його образив, «тим, хто посадив»).

Якщо мрія не реальна, вона розслаблює волю засудженого, відволікає його від боротьби з труднощами, знижує активність, гальмує процес виправлення та перевиховання: такі не реальні та безслідні мрії - відірвані від дійсності називаються – мареннями.

Позбавлення волі викликає у засудженого в самих потайних куточках свідомості жаль про те, що сталось, та мрію про те, чого не було, але могло бути.

Мрійливість – це загальна доля ув'язнених поза будь-якою залежністю від їх розвитку.

Важливе місце, особливо у сімейних засуджених, займають мрії про зустріч з рідними. Холості мріють про майбутні зустрічі і майбутніх своїх коханих. При цьому під впливом постійних розмов в середовищі засуджених особливого значення набувають мрії, які мають сексуальний відтінок, вони нашоухують їх на статеві стосунки в місцях позбавлення волі та нерозбірливий пошук статевих партнерів після звільнення.

Для боротьби з необґрунтованим уявленням та маренням важливо вміти зайняти та ефективно використовувати вільний час засуджених вчасно приходити на допомогу тим, хто живе в світі марення, не бачить реальної дійсності. Для цього необхідно знімати стани, які негативно впливають на поведінку засуджених; розвивати у них критичність мислення, уміння формувати вміння управляти своїм уявленням.

є) Мислення та мова.

Відбиття того, що не доступно суттєвому пізнанню людини, передбачення результатів діяльності досягається завдяки мисленню.

Мислення – це опосередковане відбиття людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх суттєвих властивостях, в зв'язках та відношеннях. Минула діяльність яка пов'язана із злочинами також впливає на розвиток мислення засудженого та формує якості його розуму. Спостерігається суттєва різниця в мисленні людини, яка вперше потрапила в місця позбавлення волі та в мисленні неодноразово засудженого рецидивіста, для якого злочинний спосіб життя є норма. Якщо у першого, позбавлення волі може на деякий час сковувати розумову діяльність, то у другого, навпаки, активізувати її. Засуджені-рецидивісти, які мають особливо глибокі порушення в моральній сфері відзначаються рядом негативних якостей розуму. Деяким з них властива несаможиттєвість, вони злочини здійснювали частіше як співучасники, виконавці волі інших людей. Розум других – глибокий та гнучкий, але не самокритичний, що не дозволяє їм

адекватно оцінювати свою поведінку та робити правильні висновки.

Серед засуджених часто зустрічаються особи з розірваністю, загальмованістю, в'язкістю мислення. Згубно впливають на розум засуджених та на його інтелектуальну діяльність наркотики та алкоголь, статеві збочення: вони дезорганізують розумову діяльність засудженого, всю його психіку.

Завдання працівників полягає в тому, щоб розвивати позитивні якості розуму (швидкість мислення, самостійність та критичність, рішучість та цілеспрямованість, гнучкість) засуджених та допомагати їм позбавитись негативних.

Мова.

Під мовою та мовною діяльністю розуміють процес спілкування людей між собою за допомогою мови.

Мова засуджених специфічна, в ній спостерігається дві крайності: або невиразність, нелогічність та непослідовність, або більш емоційна насиченість (експресивність). В цьому випадку супроводжуючі мову засоби невербального спілкування приймають підкреслено карикатурний характер. Замість того щоб говорити спокійно, засуджений нерідко кричить, жестикулює.

Значна особливість мови багатьох засуджених – це кримінальний злочинський жаргон, що понижує їх моральність, викликаючи у відповідь грубість та роздратування. Суттєву роль в боротьбі з жаргоном відіграє мова працівника, яка повинна бути еталоном.

2. Емоції, почуття та їх прояви.

Складні психічні явища, властиві тільки людині. Відношення до оточуючого світу, до праці і до самого себе розуміється не тільки людиною, але і проявляється в її діях, а також переживається у вигляді емоцій та почуттів.

Емоції та почуття людина не тільки переживає. Вони проявляються зовні у вигляді міміки, пантоміміки, зміни тону голосу, темпу, виразності мови та ряду вегетативних явищ (зміна частоти серцевих скорочень, почервоніння або збліднення обличчя, тремтіння, потовиділення і т. д.), а також різноманітних більш чи менш глибоких біохімічних змін в організмі.

Сам факт позбавлення волі є потужним емоційним фактором.

Необхідно пам'ятати, що багатьом засудженим притаманні:

- аморальні почуття;
- підвищена емоційна збудливість;
- невміння, а часто небажання здержувати себе;

- підвищена експресивність (від латинського, *expressio* – виразність проявів емоцій, якщо горе, то «ридаючи», якщо образа, або сварка, то з істерикою та скандалом);

- відсутність співчуття, байдужість до чужого горя;
- виражена залежність свого емоційного стану від впливу групи;
- почуття своєї неповноцінності та безперспективності;
- маскування істинних переживань.

Формування емоційних станів і перевиховання почуттів у засуджених невід’ємно від корінної перебудови особистості, а тому є складним виховним завданням в діяльності установ.

3. Вольові процеси засуджених.

Воля – свідомо організація та саморегуляція людиною своєї діяльності та поведінки, спрямована на переборювання перешкод та **проявів зусиль** при досягненні поставленої мети.

Вольові властивості особистості:

- цілеспрямованість – проявляється в умінні ставити та досягати суспільно-значущої мети;

- рішучість – проявляється в швидкому та продуманому виборі мети, визначенні способів її досягнення - свідчить про високий рівень розвитку волі;

- наполегливість – проявляється в здібності тривалий час спрямовувати і контролювати поведінку у відповідності з поставленою метою;

- витриманість – проявляється в здібності стримувати психічні і фізичні прояви, що заважають досягненню мети; властивість особистості, в якій відображена і закріплена гальмівна функція волі;

- самостійність – властивість особистості, яка відображена в умінні за власною ініціативою ставити мету, знаходити шляхи її досягнення та практично виконувати прийняті рішення;

- інші (сміливість, відвага, мужність, стійкість, дисциплінованість).

Найважливіші ланки вольового акту – прийняття рішення та виконання нерідко викликають особливе емоційне становище, яке описується як вольове зусилля.

Вольове зусилля – це форма емоційного стресу, яка мобілізує внутрішні ресурси людини (пам’ять, мислення, уявлення та інше), утворюючого додаткові мотиви до дії, які відсутні або недостатні, та переживається як стан значної напруги.

Вольові властивості особистості – це відносно стійкі, звичні способи подолання особистістю труднощів та перешкод на шляху до

свідомо поставленої мети. У багатьох засуджених, особливо з числа неодноразово засуджених, виявляється перекрученою спрямованість вольової активності. В мотивації їх поведінки і діяльності домінуючу роль відіграють мотиви, що пов'язані із задоволенням миттєвих потреб, прагнення у всьому мати тільки особисту вигоду, вузько егоїстичне відношення до життя та оточуючих людей, перекручене розуміння обов'язку та відповідальності.

Наряду з перекрученнями в області спрямованості вольової активності у них визначаються недоліки і в динамічному боці волі, що виражається в нерозвиненості здібностей стримувати негативні мотиви, підвищеній афектації та імпульсивності поведінки.

Виходячи із змістовної та виконавчої сторони, вольових проявів виділяють наступні групи засуджених:

- засуджені з позитивно спрямованою та достатньо розвинутою волею (це в основному ті, що здійснили злочини з необережності);

- засуджені з позитивно спрямованою, але слабкою волею (слабкість їх волі проявляється в підвищеній навіюваності, невмінні долати труднощі, в здійсненні злочину під чиймось впливом; нерідко їх воля дезорганізована невірою в себе);

- засуджені з негативно спрямованою слабкою волею (це в основному молоді люди, втягнуті в злочинне життя рецидивістами,, ще в підлітковому віці, особи що не вміють чинити опору чужій волі);

- засуджені з негативно спрямованою сильною волею (це особи, що вчинили навмисні злочини; грають роль організаторів, лідерів, намагаються підпорядкувати своїй волі інших).

Заходи виправно-трудового впливу створюють необхідні зовнішні умови для перебудови старих поглядів та переконань і результатів волі засуджених.

РОЗДІЛ 12

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ЩОДО ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

12.1. Психологічні аспекти проблеми покарання та виправлення засуджених

Сучасна кримінально-виконавча політика спрямована на пом'якшення кари і посилення виховних заходів впливу на засуджених, створення гуманної середовища відбування покарання. У зв'язку з цим важлива роль у реформуванні кримінально-виконавчої системи покладається на психологічну службу.

Головне завдання фахівців даної служби – підвищення ефективності виправного впливу на засуджених, надання їм психологічної допомоги, раціональне використання людського чинника при роботі з персоналом, оптимізація відносин між засудженими та особовим складом.

Вплив на засуджених без врахування їх індивідуальних соціально-психологічних особливостей породжує конфліктні ситуації, посилює негативний вплив криміногенних факторів на особистість у місцях позбавлення волі. Вивчати особистість засудженого необхідно з метою профілактики правопорушень. Знаючи минуле і сьогодення осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, аналізуючи їх ставлення до покарання, режиму, трудової діяльності, до оточуючих людей, ми можемо прогнозувати поведінку засудженого, як під час відбування покарання, так і після звільнення.

Перші посади психологів в кримінально-виконавчій системі (далі КВС) почали вводитися ще в 70-ті роки у виховних колоніях, оскільки з'явилася необхідність в об'єктивному професійному вивченні особистісних особливостей неповнолітніх правопорушників, у розробці програм і методик диференційованого виховного впливу. Проте етап найбільшого розвитку психологічної служби розпочався з кінця 90-х років. Він збігається з передачею КВС з Міністерства внутрішніх справ до Міністерства юстиції.

Психологічне забезпечення роботи із засудженими, підозрюваними й обвинувачуваними, включає:

- вивчення засуджених у слідчому ізоляторі і карантині виправних установ;

- розробку рекомендацій з індивідуалізації процесу соціальної реабілітації;

- виявлення осіб з психічними відхиленнями;
- схильністю до суїциду, нанесення тілесних ушкоджень;
- проведення психокорекційних і психопрофілактичних заходів.

Проводиться психологічна діагностика засуджених при поданні їх до умовно-дострокового звільнення, при переведенні в колонію-поселення, при наданні права пересування без конвою. У колоніях проводиться психологічна підготовка засуджених до звільнення. Співробітники психологічної служби завжди готові надати екстрену психологічну допомогу засудженим при різних інцидентах. Завдяки роботі психологічної служби значно покращився психологічний клімат серед засуджених, зменшилася кількість конфліктів, порушень дисципліни.

Психологи підрозділів вирішують, перш за все, практичні завдання, їх діяльність відрізняється високим рівнем новизни, використовувані психотехнології носять наукомісткий характер. Однак використовувані методи роботи часто не стандартизовані і не адаптовані до умов пенітенціарних установ. Основна маса фахівців в силу своєї завантаженості вирішенням поточних завдань не в змозі поєднувати наукову і практичну діяльність. Їх дослідження носять розрізнений характер і їх важко об'єднати в єдину систему.

В даний час психологи поглиблено вивчають психологічні особливості наступних категорій засуджених:

- новоприбулих в виправні установи (в карантині);
- що звільняються умовно-достроково;
- що знаходяться в місцях позбавлення волі більше 5 і більше 10 років.

Психологічна служба КВС дає можливість розширити наші уявлення про психологічні особливості окремих категорій засуджених, способи та особливості роботи з ними, дозволяють підвищити надійність використання діагностичного матеріалу, правильного підбору психокорекційних заходів впливу.

У правій доктрині покарання – це призначена судом від імені держави особі, що вчинила злочин, примусового заходу, що виражається в каранні (сукупності встановлених законом правових обмежень, відповідних кожному виду цього заходу), що має на меті виправлення і перевиховання засуджених, запобігання вчиненню нових

злочинів як засудженими, так і іншими особами і сприяє викорінюванню злочинності.

Виправити і перевиховати злочинця – означає здійснити глибинну особистісну його перебудову, змінити його особистісну спрямованість, сформувати новий соціально адаптований стиль його життєдіяльності. Але чи можливе досягнення цих завдань лише методом покарання? Людину не можна сформувати і тим більше виправити методом залякування, кари, прямого грубого примусу. Одне і те ж покарання по-різному діє на різних людей.

Виправлення особистості засудженого не може бути досягнуто тільки зовнішніми впливами. Для цього потрібне покаяння – само зняття провини злочинцем за допомогою її визнання і щиросердного самоосуду – **каяття**.

Виправлення особистості засудженого – означає здійснити її ціннісну переорієнтацію, включити в сферу її сорому і совісті порушену **соціальну цінність**.

В силу певних соціально-історичних умов наше суспільство стало криміналізуватися. Соціальна дестабілізація відбилася і на діяльності в'язниць. Виправні установи (ВУ) перестали вирішувати своє основне завдання – відірвати злочинця від умов його криміналізації, зруйнувати злочинні зв'язки і установки, сформувати у засудженого систему соціально-позитивних зв'язків.

«Робота робить людину хорошою» – такий простий тоталітарний принцип всієї діяльності нашої виправно-трудової системи. Як відзначають дослідники, співробітники виправних установ майже не мають інформації про особу засудженого. Вони не навчені отримувати і аналізувати цю інформацію. Більше того, вони цураються довірчих відносин із засудженими. Таємниці його душі, інтимні переживання їм невідомі. Йде невидима війна між адміністрацією виправних установ та засудженими.

Для того щоб сучасні виправні установи стали установами ресоціалізації засуджених, вони самі повинні бути ре соціалізованими. Необхідна принципова їх реорганізація, насичення психолого-педагогічно грамотним персоналом. Не виключені і ритуал церковного покаяння (так само як і аналогічні ритуали інших конфесій), система релігійного лікування душі.

У якості загальних напрямів ресоціалізуючої діяльності ВТУ (виправно-трудових установ) можна вказати наступні:

1. Психологічна діагностика особистісних особливостей кожного засудженого, виявлення конкретних дефектів його загальної соціалізації, правової соціалізації, дефектів психічної саморегуляції;

2. Розробка довгострокової програми індивідуально-особистісної психолого-педагогічної корекції, поетапної її реалізації;

3. Здійснення необхідних заходів психотерапії, релаксації особистісних акцентуацій, психопатій;

4. Всебічне відновлення порушених соціальних зв'язків особистості, мобілізація її соціально позитивної психічної активності, формування соціально-позитивної сфери її поточного і перспективного цілепокладання на основі відновлення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій;

5. Розробка і впровадження нових принципів режиму, його корінна гуманітаризація;

6. Організація соціально-позитивного мікросередовища на основі позитивних творчих інтересів, створення умов для морального самовияву особистості у внутрішньо-групових міжособистісних відносинах;

7. Широке використання методу заохочень соціально адаптованої поведінки

12.2. Особливості діяльності психологічної служби

Керуючись інструкцією з організації діяльності психологічної служби кримінально-виконавчої системи можна сказати, що **психологічна служба КВС** – це централізовано керована організаційна система, що складається зі структурних підрозділів та посад спеціалістів (психологів), здійснюють цілеспрямовану роботу щодо психологічного забезпечення діяльності установ та органів, які виконують кримінальні покарання у вигляді позбавлення волі, слідчих ізоляторів, установ, які виконують кримінальні покарання, не пов'язані з ізоляцією засуджених від суспільства, а також спеціальних підрозділів з конвоювання, відділів спеціального призначення територіальних органів КВС і освітніх установ.

Діловодство психологічної служби ведеться у порядку, встановленому нормативними правовими актами Міністерства юстиції України.

Діяльність психологічної служби спрямована на організацію та здійснення психологічного супроводу осіб, підозрюваних і звинувачених у вчиненні злочинів, засуджених до позбавлення волі,

покарання не пов'язаного з ізоляцією від суспільства, а також психологічного забезпечення діяльності персоналу КВС.

У масовій свідомості побутує розхожа думка про те, що в КВС працюють люди з садистськими нахилами, високим рівнем агресивності, низьким інтелектом тощо. Цей стереотип найчастіше формується на основі цілеспрямованого спотворення подій у ЗМІ, впливу ряду детективних творів, фільмів, що взяли на себе роль трансформатора масового пенітенціарного досвіду, окремих ситуацій, пов'язаних з порушенням законності.

І хоча спеціально проведене дослідження встановило, що в цілому усереднений особистісний профіль співробітників пенітенціарних установ суттєво не відрізняється від профілів особистості працівників інших правоохоронних органів, громадський резонанс привів до необхідності вивчення причин порушень законності у місцях позбавлення волі пенітенціарними психологами та педагогами.

Було, зокрема, виявлено, що причинами протиправних дій співробітників ВТУ служать:

1. Невідповідність особистісних якостей вимогам професійної діяльності;
2. Слабкий професіоналізм;
3. Емоційна нестриманість у ситуаціях провокації (образа честі, гідності і т.п.);
4. Вплив менталітету, виробленого в тоталітарній державі;
5. Слабка матеріальна забезпеченість співробітників;
6. Професійна деформація персоналу.

Останній феномен заслуговує на особливу увагу. Коли говорять про професійну деформацію, то мають на увазі зміни і порушення в особистості співробітників, викликані специфічними чинниками діяльності, що негативно впливає на її здійснення, результат взаємовпливу специфіки службової діяльності та особистісних характеристик.

Деформуюче вплив на особистість співробітників ВТУ надають, насамперед, наступні фактори:

1. Закритість виправних установ;
2. Ідентифікація співробітниками себе з владою, а засуджених – з «невільниками»;
3. Тісний контакт з криміногенним середовищем, особливо у віддалених і лісових виправних установах;

4. Висока хронічна стресогенність професійної діяльності, пов'язана з постійною загрозою емоційної чи фізичної агресії з боку засуджених і високим рівнем емоційності у спілкуванні.

Рукоприкладство, грубість, застосування спецзасобів без необхідності – це крайні форми прояву професійної деформації.

Проведені дослідження, підтверджують, що серед співробітників пенітенціарних установ, які мають стаж служби більше 10 років, набагато більше акцентуантів, яким властиві агресивність, ніж серед молодих співробітників.

Наочний механізм формування професійної деформації описаний у роботі «Експеримент з модельованою тюрмою», де авторами зроблено висновок, що саме соціальна роль («наглядач») змінює психологію і поведінку людини. Таким чином, **професійна деформація** – це не просто «пережиток тоталітарної системи» або прояв українського менталітету, а загальнолюдський соціально-психологічний феномен.

Підтвердженням сказаного служить широко відомий експеримент американського психолога С.Мілграма (1965 рік).

Оцінюючи підсумки експерименту С. Мілграм прийшов до наступного висновку:

«Якби в США була створена система таборів смерті за зразком Німеччини, відповідний персонал для цих таборів можна було б набрати в будь-якому американському місті середньої величин»...

У цілому експеримент показав, що навіть благопристойні люди, коли їм довіряють суспільно значиму діяльність і наділяють владними повноваженнями, одночасно знімаючи персональну відповідальність за наслідки своїх дій, схильні до прояву невинуватеної жорстокості заради виконання поставленого перед ними соціального завдання.

Відзначаючи реальність дії у виправних установах даного механізму деформації персоналу, Ф.Зімбардо (1974) зазначав, що наглядач в'язниці – така ж жертва системи, як і ув'язнений.

Однак якими б складними не були ситуації, як би не «тиснули» на людину зовнішні умови, вона завжди має сама приймати рішення і нести за них відповідальність.

Заходами профілактики професійної деформації особистості можуть виступати:

1. Професійний відбір та професійна орієнтація співробітників ВТУ;

2. Створення компенсуючих умов для розширення соціальних зв'язків;

3. Створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі;

4. Забезпечення належної системи контролю за діяльністю співробітників;

5. Створення кабінетів психологічної підготовки;

6. Формування професійного імунітету на основі соціально-психологічного тренінгу тощо.

Реформування кримінально-виконавчої системи (КВС)

Мін'юсту України відбувається на тлі глибоких соціально-економічних змін в країні. Ці зміни торкнулися і морально-психологічної атмосфери суспільства, що призвело до деформації особистісних якостей наших громадян, в тому числі і тих, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі.

Очевидно, що ефективність проведення реформи ґрунтується на:

- здійсненні постійного обліку змін, що відбуваються в суспільстві;

- вивченні та прогнозуванні основних тенденцій розвитку системи;

- аналізі демографічної, кримінально-правової та психологічної характеристик засуджених.

Гуманізація кримінальної та кримінально-виконавчої політики держави, зміни законодавства в цьому напрямку призводять, з одного боку, до скорочення чисельності «тюремного населення», з іншого – до погіршення криміногенного складу засуджених, зосередження в місцях позбавлення волі лише найбільш небезпечних злочинців.

Особливу увагу в даний час слід звернути на те, що за останні роки відбулися руйнування старих стереотипів мислення людей і переосмислення моральних орієнтирів, зміна ціннісних орієнтацій, прояв нетерпимості, агресивності, жорстокості та інших негативних якостей. Поряд з цим збільшується частка осіб, які направляються в виправні установи (ВТУ), що мають низький освітній рівень, без трудових навичок, які втрачають соціально корисні зв'язки. І це при тому, що в даний час в ВТУ зосереджуються, в основному, особи працездатного віку.

Гуманне ставлення до злочинців передбачає докорінну зміну проведеної з ними роботи на значно більш високій професійній основі. Для цього необхідно глибоке знання особистості засудженого, провідних мотивів його поведінки. Іншими словами, співробітникам

органів та установ, що здійснюють виконання покарань, необхідно мати уявлення про те, якими якостями володіє сучасний засуджений, що саме підлягає психологічній та педагогічній корекції з метою забезпечення законослухняної поведінки.

При виконанні службових завдань співробітники психологічної служби дотримуються норми професійної етики пенітенціарного психолога.

Професійна етика вивчає систему моральних норм, характерних для певної професії. Дані норми складаються на основі історичних традицій і особливостей певної служби.

Термін «професійна етика» зазвичай вживається по відношенню до людей, об'єктом праці яких є сама людина (педагоги, лікарі, юристи, співробітники правоохоронних органів, співробітники кримінально-виконавчої системи). Особливі моральні вимоги до цих професій і готовність виконувати їх нерідко виражаються у своєрідних моральних кодексах.

По відношенню до співробітника кримінально-виконавчої системи такими є Присяга працівника органів внутрішніх справ України, «Кодекс честі рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України».

На відміну від інших професій, особливістю діяльності співробітників КВС є: суворе дотримання нормативних документів, розпорядчим колом службових обов'язків у певних ситуаціях, включаючи організацію нагляду за засудженими, порядок його здійснення, обов'язки посадових осіб, порядок проведення обшуків і оглядів, дії адміністрації та чергової зміни при подіях і надзвичайних обставинах, питання взаємодії з іншими службами установи.

Але ні один документ, жодна інструкція не можуть передбачити всі можливі ситуації, що виникають у реальному житті і що вимагають від співробітника прийняття самостійного, а іноді єдино вірного рішення. Саме тому поряд з вузькоспеціальними професійними знаннями і вміннями важлива роль належить моральним якостям співробітника, його совісті.

Отже, ефективна реалізація службових завдань залежить не тільки від знання нормативної бази, професійної підготовленості, вимогливості керівників, але, головне, – від рівня моральності та загальної культури самих фахівців.

12.3. Основна мета, функції і завдання психологічної служби

Основною метою діяльності психологічної служби є підвищення ефективності виконання покарань на основі використання досягнень сучасної психологічної науки і практики.

Структурні підрозділи психологічної служби організовують і здійснюють свою діяльність відповідно до завдань та функцій, що стоять перед психологічною службою, на основі планів, які затверджуються в установленому порядку начальником органу (установи) КВС, до складу якого входить цей підрозділ, або його заступником, який безпосередньо курирує даний напрямок роботи.

Основні функції психологічної служби:

1. Діагностична – полягає:

- в постановці психологічного діагнозу та написанні психологічного портрета на підставі поглибленого, об'єктивного та всебічного вивчення особистості засудженого з метою виявлення та опису його індивідуальних психологічних особливостей, умов формування;

- виявлення осіб, які належать до «групи підвищеної уваги» і вимагають постановки на профілактичний облік у психолога;

- вивчення соціальних спільнот (груп засуджених, колективів співробітників і т.п.), динаміки соціально-психологічних явищ і станів.

Реалізується за допомогою застосування спеціальних психодіагностичних методів (тестування, вивчення документів, бесіда, спостереження та ін.) вивчення особистості і / або групи і психологічних алгоритмів обробки та інтерпретації отриманої інформації.

Діагностичні заходи проводяться відповідно до орієнтовного переліку психологічних методик, рекомендованих для використання в діяльності психологів.

2. Консультативно-демократична – спрямована на надання психологічної допомоги індивіду у вирішенні особистих психологічних проблем, актуалізацію внутрішніх резервів особистості для подолання кризових і проблемних ситуацій, допомога у профорієнтації, саморозвитку, а також на рішення службових завдань з урахуванням психологічних факторів.

3. Психокорекційна – полягає в:

- цілеспрямованій зміні соціально-психологічних установок і ціннісних орієнтацій індивіда;

- навчанні його прийомам і способам саморегуляції та самоконтролю;

- формуванні необхідних навичок і умінь у сфері спілкування;
- корекції та розвитку системи відносин особистості;
- підвищення стійкості до несприятливих психологічним впливам і факторів (стресів, критичним і конфліктних ситуацій).

У рамках даної функції психолог проводить психокорекційні заходи з використанням індивідуальних та групових форм роботи (аутотренінг, соціально-психологічні тренінги та ін.).

4. Прогностична та психопрофілактична – полягає в:

- прогнозуванні індивідуальної та групової поведінки;
- оцінці перспектив розвитку особистості та соціальної ситуації;
- своєчасному попередженні міжособистісних конфліктів, емоційного вигорання, суїцидів, інших негативних проявів, зумовлених ізоляцією засуджених, підозрюваних і обвинувачуваних від суспільства, а також у співробітників установи, викликаних специфікою та умовами службової діяльності, побутовими і сімейними проблемами.

5. Просвітницька – полягає у підвищенні рівня психологічної культури та компетентності персоналу, формуванні у співробітників установи установки на конструктивну співпрацю з психологічною службою, навчання їх професійно значущим психологічним навичкам і методам роботи, вмінню грамотно використовувати інформацію і рекомендації, отримані від психолога, а також у поширенні необхідних психологічних знань серед засуджених, підозрюваних і обвинувачуваних і формуванні у них довіри до психолога і позитивного ставлення до його діяльності.

Для забезпечення реалізації даної функції співробітники психологічної служби проводять лекції, бесіди, заняття в системі службової підготовки, використовують інші форми пропаганди психологічних знань.

6. Дослідницька – спрямована на самостійне (або спільне з освітніми та науково-дослідними установами) проведення досліджень і експериментів у галузі пенітенціарної психології, вивчення різних соціально-психологічних явищ і процесів у місцях позбавлення волі, розробку та апробацію науково-обґрунтованих методик вивчення особистості і соціальних спільнот, корекцію індивідуальної та групової поведінки, вироблення методичних рекомендацій за різними напрямками діяльності психологічної служби.

Основні завдання психологічної служби:

1. Постановка психологічного діагнозу і вироблення рекомендацій щодо індивідуалізації процесу виконання кримінального покарання на основі вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості засудженого;

2. Надання психологічної допомоги засудженим, підозрюваним та обвинуваченим в адаптації до умов соціальної ізоляції, в подоланні кризових і стресових ситуацій, оптимізації міжособистісних відносин, у підготовці до звільнення та професійного самовизначення;

3. Психологічна корекція поведінки засуджених, вивчення соціально-психологічних процесів у їхньому середовищі, в тому числі в робочих бригадах, які працюють на підприємствах та зайнятих на господарських роботах, психологічна профілактика негативних явищ у місцях позбавлення волі, формування позитивного ставлення до праці, навчання, соціальним нормам і цінностям;

4. Психологічне забезпечення професійної діяльності персоналу органів і установ КВС, а також навчально-виховного процесу в освітніх установах, підвідомчих міністерству юстиції України: здійснення первинного психологічного відбору кандидатів на службу (навчання), психологічний супровід нових співробітників, професійно-психологічна підготовка та консультування персоналу;

5. Вивчення соціально-психологічного клімату в колективах, психопрофілактика та психологічна корекція деструктивної поведінки, емоційного вигорання і професійної деформації співробітників.

Вивчення особистості засудженого

Співробітники психологічної служби здійснюють вивчення особистості засуджених та надають їм психологічну допомогу. Участь засуджених у заходах, пов'язаних з наданням психологічної допомоги, здійснюється за їх згодою.

Програми дослідження включає дві частини: методологічну і процедурну.

В якості вузлових підстав були обґрунтовані принципи:

- 1) активного і цілеспрямованого вивчення,
- 2) збору опосередкованих психічних проявів особистості і груп засуджених;
- 3) об'єктивності;
- 4) динамічного підходу до вивчення;
- 5) принцип всебічності;
- 6) принцип єдності процесів вивчення та корекції особистості.

У процедурному плані:

1) початковий етап психодіагностики збігався з періодом адаптації засудженого;

2) другий етап – з основним етапом відбування покарання;

3) третій етап включав в себе аналіз результатів дослідження, їх інтерпретацію та узагальнення.

Методи вивчення особистості і середовища засуджених здійснюється в декількох напрямках:

а) складання психологічних характеристик (портретів) засуджених;

б) прогноз поведінки окремих (групи) засуджених;

в) для психокорекції поведінки засуджених (групи);

г) розробка рекомендацій щодо індивідуалізації виправних впливів.

Таким чином, особа засудженого – ключова область пенітенціарно-психологічних досліджень.

Одним з основних питань, яке постає при дослідженні – чим відрізняється особистість злочинця (засудженого) від інших громадян, у чому специфіка його поведінки, що спонукає конкретну людину скоювати злочин. Виходячи з наявного досвіду досліджень, не можна стверджувати, що злочинна поведінка є результатом тільки лише негативного впливу середовища, навколишнього світу, а сама людина ні при чому. Тобто, зовнішні умови не безпосередньо породжують злочинну поведінку. Розвиваючись, особистість рано чи пізно стає самостійним і активним чинником, який може вибірково реагувати на впливи середовища. Тобто людина починає вибирати або засвоювати тільки ті стимули, які найбільшою мірою відповідають його психологічній природі.

Людина як особистість – це продукт не тільки середовищних впливів, але і результат власного розвитку. Так, дві людини, будучи вихованими в однакових умовах, в одному соціальному середовищі можуть проявляти себе в спілкуванні, поведінці, здібностях абсолютно по-різному.

Таким чином, успішне попередження злочинів можливо лише при комплексному підході до особистості засудженого. З одного боку, саме особистість є носієм причин скоєння злочину, основною ланкою всього механізму злочинної поведінки, з іншого боку, необхідно враховувати умови в яких ця особистість розвивалася, вплив конкретної ситуації.

Знання психологічних особливостей засуджених необхідно для правильної організації взаємодії з ними, для досягнення цілей їх виправлення. Знання психології особистості допомагає визначити

найбільш доцільний шлях позитивних змін, вибрати оптимальні методи впливу, забезпечити диференційований та індивідуальний підхід до кожного засудженого.

Вивчення особистості засудженого сприяє профілактиці порушень з боку негативно налаштованих засуджених, формування позитивної психологічної атмосфери в колективі засуджених, підвищення ефективності діяльності самодіяльних організацій.

Знаючи минуле і сьогодення засуджених, аналізуючи їх ставлення до вчиненого злочину, до покарання, режиму, адміністрації колонії, трудової діяльності, до оточуючих людей, психолог прогнозує поведінку засудженого як під час відбування покарання, так і після звільнення.

В даний час дослідження в області пенітенціарної психології йдуть у напрямку типологізації та вивчення окремих категорій засуджених. У виправних установах становить особливий інтерес вивчення новоприбулих до виправної установи, що звільняються умовно-достроково, що мають право пересування без конвою, які перебувають на профілактичному обліку, які переміщуються на суворі або поліпшені умови утримання та ін..

Кожна з перелічених груп вимагає особливої уваги і диференційованого підходу.

Таким чином, якщо **основна мета вивчення особистості засудженого** – підбір індивідуальних ефективних методів психологічного впливу, то **основна місія пенітенціарних психологів** – змінити кримінальну спрямованість засуджених, перервати порочне коло злочинів, не допустити повторних правопорушень або, принаймні, знизити рівень негативного впливу кримінального середовища на конкретну людину.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема № 1 Юридична психологія як наука – 2 год.

Навчальні цілі: закріпити та узагальнити знання про особливості предмету юридична психологія, основні завдання науки; дати характеристику суміжних наук; визначити соціальні аспекти юридичної психології.

План

1. Предмет і завдання юридичної психології.
2. Історія розвитку юридичної психології.
3. Система юридичної психології.
4. Методологічні основи і методи юридичної психології.
5. Методи психологічного впливу на особистість.

Контрольні запитання і завдання:

1. Охарактеризуйте історію становлення юридичної психології.
2. Дайте визначення предмету юридичної психології.
3. Які завдання постають в процесі юридичних досліджень?
4. Охарактеризуйте зв'язок юридичної психології з іншими науками.
5. Назвіть систему юридичної психології.
6. Охарактеризуйте методологічні основи юридичної психології.
7. Які існують методи психологічного впливу на особистість?

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 2 Правова психологія, проблеми соціалізації та правосвідомості – 2 год.

Навчальні цілі: дати визначення та охарактеризувати правову соціалізацію та право слухняну поведінку; назвати та дати характеристику неблагополучних сімей; розглянути існуючі групи дієвості правових норм та вказати фактори, які впливають на них

План

1. Правова соціалізація.
2. Правова соціалізація і правослухняна поведінка особистості.
3. Психологічні умови дієвості правових норм.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть основні проблеми правової психології.
2. Що включає в себе правова соціалізація?
3. Назвіть способи засвоєння норм права.
4. Назвіть основні ознаки та елементи правосвідомості?

5. В яких випадках порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих в суспільстві, спостерігається «з вини» сім'ї.

6. Перерахуйте види неблагополучних сімей та охарактеризуйте їх.

7. Які існують групи дієвості правових норм?

8. Дайте характеристику кожної з груп дієвості правових норм.?

9. Назвіть мотиви правослухняної поведінки.

10. Назвіть фактори, які впливають на дієвість правових норм.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 3 Кримінальна психологія, психологічні особливості злочинця та злочинної діяльності – 2 год.

Навчальні цілі: дати характеристику особистості та типології злочинця; назвати типи, категорії та види злочинів; охарактеризувати психологію неповнолітніх злочинців та організованої злочинності.

План

1. Поняття особистості злочинця і типологія злочинців.

2. Психологія неповнолітніх злочинців.

3. Психологія організованої злочинності та психологічні причини злочинної поведінки.

4. Психологічна структура злочинного діяння та психологічні наслідки здійсненого злочину.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть біологічні передумови протиправної поведінки.

2. Охарактеризуйте типологію злочинців за типами, категоріями та особистістю злочинця.

3. Назвіть причини агресивної поведінки неповнолітніх.

4. Які існують стереотипи поведінки неповнолітніх?

5. Чому неповнолітнім краще здійснювати злочини у складі групи?

6. Назвіть психологічні та соціально-психологічні фактори суспільної небезпеки організованої злочинності.

7. Дайте характеристику системі поведінки та міжособистісних відносин, які існують у злочинних групах.

8. Назвіть суб'єктивні та об'єктивні причини правопорушень.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 4 Психологія жертви злочину – 2 год.

Навчальні цілі: що таке жертва злочину? її різновиди; дати віктимну характеристику жертви злочину за соціально-

демографічними, суспільно-професійними та психологічними характеристиками. Розглянути психологію віктимності та психологічні характеристики потенційні та реальній жертві.

План

1. Поняття жертви та її кримінально-психологічні різновиди
2. Віктимна характеристика жертви злочину
3. Психологія віктимності.
4. Психологічні рекомендації потенційній та реальній жертві

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте загальну характеристику жертви злочину.
2. Назвіть основні кримінально-психологічні різновиди жертви злочину.
3. Дайте характеристику жертви злочину за офіційним визнанням та особливостями позиції.
4. Дайте характеристику жертви злочину за загальною рольовою поведінкою.
5. Назвіть класифікацію жертви злочину, розроблену українським кримінологом Є. М. Моїсеєвим.
6. Назвіть соціально-демографічні характеристики віктимності жертви.
7. Назвіть суспільно-професійні характеристики віктимності жертви.
8. Назвіть віктимні психологічні характеристики особи.
9. Дайте рекомендації щодо зниження загальної віктимності.
10. Як розпізнати ймовірного злочинця.
11. Дайте рекомендації жертві сексуального злочину.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 5: Порядок проведення допиту різних категорій осіб та його психологічні основи – 2 год.

Навчальні цілі: розкрити психологічні особливості проведення допиту – потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідків та неповнолітніх.

План

1. Психологія допиту потерпілого.
2. Психологія допиту підозрюваного і обвинуваченого.
3. Психологія допиту свідків.
4. Психологічні особливості допиту неповнолітніх.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть особливості допиту потерпілого.

2. Які психічні стани потерпілого впливають на результати його допиту.

3. Які найхарактерніші помилки допускаються під час допиту потерпілого?

4. Назвіть основне завдання слідчого при допиті підозрюваного.

5. Які психічні стани характерні підозрюваному?

6. Назвіть тактичні та психологічні прийоми допиту підозрюваного.

7. Назвіть найпоширеніші докази поведінки злочинця.

8. Назвіть мотиви відмови давати покази підозрюваним.

9. Особливості допиту обвинуваченого.

10. Охарактеризуйте психологічні особливості допиту свідків.

11. Назвіть фактори, які впливають на показання свідків.

12. Вкажіть мотиви обманних показань свідка.

13. Назвіть етапи допиту неповнолітніх.

14. Яких вимог необхідно дотримуватись в ході допиту неповнолітніх.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 6 Психологічна характеристика судової діяльності – 2 год.

Навчальні цілі: назвати види діяльності учасників судового процесу, та дати їм характеристику; назвати та охарактеризувати психологію судді; розглянути психологічні особливості судового допиту різних категорій осіб; розглянути психологію судових суперечок та винесення вироку.

План

1. Психологічна характеристика судової діяльності при розгляді кримінальних справ.

2. Психологія судді.

3. Психологічні особливості судового допиту.

4. Психологія судових суперечок і винесення вироку.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть види діяльності учасників судового процесу.

2. Охарактеризуйте наступні види діяльності: - соціальна; - пізнавальна; - конструктивна; - комунікативна; - організаторська; - засвідчувальна.

3. Якими якостями повинен володіти суддя?

4. Назвіть елементи професійної спрямованості судді.

5. Назвіть порядок допиту підсудних у суді.

6. Які існують різновиди судового допиту, їх характеристика.
7. Назвіть тактичні прийоми судового допиту.
8. Від яких умов залежить ефективність допиту у суді.
9. Вкажіть психологічні особливості допиту.
10. Назвіть психологічні особливості судових суперечок та винесення вироку.
11. Вкажіть загальну процедуру ухвалення рішення у суді.
12. Вкажіть мотиви обманних показань свідка.
13. Назвіть етапи допиту неповнолітніх.
14. Яких вимог необхідно дотримуватись в ході допиту неповнолітніх.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 7 Психологічні особливості діяльності прокурора і захисника (адвоката) – 2 год.

Навчальні цілі: розглянути психологію прокурорської діяльності, психологічні особливості діяльності адвоката; встановити психологічні аспекти відносин адвоката і прокурора в суді; назвати етичні вимоги щодо проведення судового процесу.

План

1. Психологія прокурорської діяльності.
2. Психологічні особливості діяльності адвоката (захисника).
3. Психологічні аспекти відносин адвоката (захисника) і прокурора в суді. Судова етика в діяльності прокурора і адвоката (захисника).

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте загальну психологічну характеристик прокурорської діяльності.
2. Якими якостями повинен володіти прокурор?
3. Які елементи включає в себе конструктивна сторона діяльності прокурора?
4. На що спрямована діяльність захисника в кримінальному судочинстві?
5. В яких випадках можна відмовитись від адвоката?
6. Назвіть структурні компоненти діяльності адвоката.
7. Охарактеризуйте тактичні варіанти захисту підсудного.
8. Перерахуйте особливості відносин адвоката та прокурора в суді.
9. Назвіть психологічні правила спілкування між прокурором та адвокатом.

10. Перерахуйте елементи якісної характеристики етичного розвитку особистості юриста.

11. Назвіть етичні вимоги щодо проведення судового процесу.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 8 Психологічні характеристики судової промови – 2 год.

Навчальні цілі: дати загальну характеристику психологічних засобів мови юриста; назвати основні психологічні правила, прийоми і вимоги обов'язкові до застосування в судовій промові юриста; розглянути психологічні особливості промови судді, прокурора та адвоката в суді.

План

1. Загальна характеристика психологічних засобів мови юриста.
2. Психотехніка судової промови.
3. Психологічні особливості промови судді, прокурора й адвоката в суді.

Контрольні запитання і завдання:

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте загальну характеристику психологічних засобів мови юриста.
2. Назвіть приклади помилок у промові юриста.
3. Назвіть приклади помилок щодо неправильного наголосу у промові.
4. Назвіть вимоги логіки, які необхідно в обов'язковому порядку враховувати юристові при підготовці і проголошенні промови в суді.
5. Що містить у собі поняття «виразність мови»?
6. Що таке психотехніка мови?
7. Які основні психологічні правила, прийоми і вимоги обов'язкові до застосування в судовій промові юриста.
8. Перерахуйте правила переконання опонента та інших учасників судового процесу.
9. Назвіть психологічні правила ефективності спростування заперечень.
10. Назвіть правила використання немовних засобів.
11. Назвіть структуру промови прокурора у суді.
12. Вкажіть особливості психологічної характеристики особистості у судовій промові прокурора.
13. Елементи захисної промови адвоката.
14. Помилки, яких необхідно уникати під час промови адвоката.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 9: Особливості психологічної консультації в кримінальному процесі і судово-психологічна експертиза – 4 год.

Навчальні цілі: розкрити особливості психологічної консультації в кримінальному процесі; порядок проведення судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі; порядок проведення судово-психологічної експертизи в цивільному та адміністративному процесі.

План

1. Психологічна консультація в кримінальному процесі.
2. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі.
3. Судово-психологічна експертиза в цивільному та адміністративному процесі.

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте характеристику непроцесуальній психологічній консультації.
2. Дайте характеристику процесуальній психологічній консультації.
3. В яких слідчих діях може використовуватися консультація психолога?
4. З яких питань психолог-консультант може надати консультацію?
5. В яких випадках судово-психологічна експертиза проводиться обов'язково?
6. Назвіть обставини, за яких повинна призначатись експертиза.
7. В яких випадках до проведення експертизи залучається експерт-психолог?
8. Що входить до компетенції судово-психологічної експертизи?
9. З чого складається висновок судово-психологічної експертизи?
10. В чому полягає наукова обґрунтованість судово-психологічної експертизи?
11. За яких обставин призначається експертиза в цивільному та адміністративному процесі (на думку М. Костицького)?
12. Що входить до компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному процесі?
13. Що входить до компетенції психологічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення?

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5.

Тема № 10 Пенітенціарна (виправна) психологія, її предмет, завдання та місце в системі наук – 2 год.

Навчальні цілі: визначити що таке пенітенціарна психологія, розглянути її предмет та завдання, зв'язок з іншими науками; дати характеристику методам вивчення особистості засудженого і психологічного впливу на нього в процесі перевиховання.

План

1. Предмет та завдання пенітенціарної психології. Зв'язок пенітенціарної психології з іншими науками.
2. Методи вивчення особистості засудженого.
3. Методи психологічного впливу на особистість засудженого в процесі перевиховання.

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте визначення та коротку характеристику пенітенціарної психології (предмет, завдання, зв'язок з іншими науками).
2. Особливості психології засудженого та умови ресоціалізації.
3. Назвіть методи вивчення особистості засудженого.
4. Дайте характеристику кожному із методів вивчення особистості засудженого.
5. Назвіть методи впливу на особистість засудженого та охарактеризуйте їх.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, **додаткова:** 1; 5; 6.

Тема № 11 Психологічні особливості різних категорій засуджених – 4 год.

Навчальні цілі: визначити психологічні стереотипи поведінки засуджених; особистісні особливості аномальних, неповнолітніх засуджених та засуджених зрілого віку; вплив на життєдіяльність засуджених залежно від періодів перебування в місцях позбавлення волі.

План

1. Психологічні стереотипи поведінки засуджених.
2. Особистісні особливості аномальних, неповнолітніх засуджених та засуджених зрілого віку.
3. Особливості психічних процесів у засуджених.

Контрольні запитання і завдання:

1. За допомогою чого дотримується режим засудженими?
2. Яким чином дотримання режиму впливає на засуджених?
3. Дайте характеристику праці, як одного і факторів ресоціалізації засуджених.

4. Назвіть групи, які утворюються в місцях позбавлення волі.
5. Назвіть найстійкіші стереотипи тюремної поведінки.
6. Назвіть основні напрями ресоціалізації особистості засудженого.
7. Охарактеризуйте психологічні аспекти організації життєдіяльності засуджених.
8. Назвіть періоди перебування в місцях позбавлення волі та охарактеризуйте їх.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5; 6.

Тема № 12 Психологічні особливості діяльності психологічної служби щодо виправлення засуджених – 4 год.

Навчальні цілі: визначити психологічні стереотипи поведінки засуджених; особистісні особливості аномальних, неповнолітніх засуджених та засуджених зрілого віку; вплив на життєдіяльність засуджених залежно від періодів перебування в місцях позбавлення волі.

План

1. Психологічні аспекти проблеми покарання та виправлення засуджених.
2. Особливості діяльності психологічної служби. 3
3. Основна мета, функції і завдання психологічної служби. Вивчення особистості засудженого.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть головне завдання фахівців психологічної служби.
2. Що включає в себе психологічне забезпечення роботи із засудженими?
3. Назвіть загальні напрями ресоціалізації діяльності ВТУ.
4. Дайте основну характеристику особливостей діяльності психологічної служби.
5. Назвіть причини протиправних з боку співробітників ВТУ.
6. Назвіть фактори деформації особистості співробітників ВТУ.
7. Вкажіть заходи профілактики професійної деформації.
8. Мета психологічної служби.
9. Основні функції психологічної служби.
10. Основні завдання психологічної служби.
11. Назвіть з чого складається програма дослідження особистості засуджених.

Література: основна: 1; 2; 3; 4, додаткова: 1; 5; 6.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота є невід’ємною складовою вивчення навчальної дисципліни. Вона здійснюється за такими напрямками:

- підготовка теоретичних питань до практичних занять;
- виконання практичних завдань до лабораторних занять;
- конспектування першоджерел;
- виконання індивідуальних (професійно-орієнтованих) завдань;
- написання рефератів;
- підготовка до модульної контрольної роботи;
- підготовка до екзамену.

Підготовка теоретичних питань до практичних занять передбачає опрацювання питань теми практичного заняття. Ці питання могли як розглядати під час лекції, так і виноситися на самостійне опрацювання.

Порядок підготовки:

- визначте питання для підготовки (ви маєте розглянути усі питання, зазначені у плані практичного заняття);
- візьміть у бібліотеці університету (читальному залі або на кафедрі) джерела, зазначені у списку основної літератури до заняття. при підборі літератури ви можете користуватися бібліотечними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним);
- визначте розділи (теми або параграфи), у яких розкрито питання практичного заняття;
- прочитайте ці розділи;
- складіть план (простий або складний) відповіді на кожне питання;
- визначте основні поняття, які ви повинні засвоїти;
- проаналізуйте, як опрацьований матеріал пов’язаний з іншими питаннями теми;
- для кращого засвоєння та запам’ятовування матеріалу складіть короткий конспект, схеми, таблиці або графіки по прочитаному матеріалу;
- визначте проблеми в опрацьованому матеріалі, які ви недостатньо зрозуміли. з цими питаннями ви можете звернутися на консультації до викладача;
- перевірте, як ви засвоїли опрацьоване питання. ви можете це зробити, відповівши на тестові питання до теми або розв’язавши практичні завдання.

Конспектування першоджерел передбачає поглиблений розгляд окремих питань теми. Для конспектування можуть пропонуватися статті з фахових журналів, розділи монографій або підручників.

Порядок підготовки:

- прочитайте запропоноване першоджерело;
- правильно оформіть бібліографію першоджерела (автор, назва, вихідні дані);
- складіть план (простий або складний);
- для кожного пункту плану виділіть основні положення проблеми, яка висвітлюється у першоджерелі;
- представте прочитаний текст у вигляді тез або анотації, використовуючи, при потребі, схеми, таблиці, графіки тощо;
- для самоперевірки перекажіть статтю, використовуючи власний конспект.

Виконання індивідуальних (професійно-орієнтованих) завдань має на меті вироблення умінь, необхідних для вирішення професійних завдань.

Порядок виконання:

- ознайомтеся з вимогами до індивідуального завдання;
- ознайомтеся зі змістом індивідуального завдання;
- визначте, чи доводилося вам виконувати подібні завдання;
- проаналізуйте теоретичний матеріал, необхідний для виконання індивідуального завдання;
- визначте питання, на які ви не можете дати відповіді самостійно, та зверніться з ними на консультації до викладача;
- конкретизуйте завдання, які ви маєте вирішити в ході виконання індивідуального завдання;
- складіть розгорнутий план виконання завдання;
- підберіть методи виконання завдання;
- виконайте індивідуальне завдання відповідно до плану;
- проаналізуйте, чи всі поставлені завдання ви виконали;
- внесіть, при потребі, корективи до виконаного завдання.
- оформіть завдання відповідно до вимог;
- здайте завдання викладачу у зазначений термін.

Методичні рекомендації до написання реферату.

I. Основні етапи підготовки реферату:

1. Вибір теми із переліку запропонованого кафедрою або викладачем. За бажанням студент може сам запропонувати оригінальну тему в межах програми курсу.

2. Пошук і вивчення літератури, її конспектування або ж виписування окремих положень.

3. Систематизація здобутої інформації.

4. Формулювання мети та завдань роботи, складання плану і у відповідності до нього – виклад тез, наведених у першоджерелах, підбір і запис доказів їх вірності.

5. Узагальнення опрацьованого матеріалу і з'ясування перспектив її подальшого дослідження.

II. Текст реферату 8-12 сторінок, оформляють за такою структурою:

1. Титульна сторінка.

2. Зміст (в якому вказані номери сторінок);

3. Вступ, в якому обґрунтовується актуальність теми, її практичне значення, мета і конкретні завдання роботи;

4. Основна частина – два-три розділи.

Кожний розділ нумерується і має свою назву. В розділах подається огляд та оцінка літератури з обраної проблеми, висловлюються власні міркування щодо неї.

В основній частині обов'язково мають бути посилання на джерела, елементи аналізу та систематизації запропонованих шляхів вирішення певної проблеми;

5. Висновки. В них підсумовується виконана робота згідно з визначеними завданнями.

6. Список використаної літератури. До нього заносяться опрацьовані джерела із дотриманням усіх необхідних вимог.

Технічні вимоги до оформлення реферату.

Текст реферату має бути набраний на комп'ютері з одного боку стандартних аркушів білого паперу (формату А-4 – 210x297 мм):

- розмір шрифту 14 (Times New Roman);
- абзацний відступ 1,25;
- ліве поле сторінки – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє та нижнє – 20 мм;
- інтервал між строками 1,5.

Підготовка до модульної контрольної роботи (МКР) та екзамену має на меті узагальнення та систематизацію знань з дисципліни у цілому.

Порядок виконання:

- ознайомтеся з переліком питань та завдань до МКР та екзамену;
- підберіть підручники, інструктивно-методичні матеріали або іншу довідкову літературу, необхідну для підготовки;
- перегляньте зміст кожного питання, користуючись власними конспектами або підручниками;
- визначте рівень знань з кожного питання;
- визначте питання, які потребують ретельнішої підготовки (опрацювання додаткової літератури, складання конспектів, схем, виконання окремих завдань тощо);
- для самоперевірки перекажіть теоретичні питання або виконайте практичне завдання.

СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ТА ВИМОГИ

Навчальні досягнення здобувачів вищої освіти з освітнього компоненту **«Юридична психологія»** оцінюються згідно з «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (зі змінами та доповненнями)».

Модуль включає бали за поточну роботу здобувачів вищої освіти на практичних заняттях, виконання самостійної роботи, модульну контрольну роботу, екзамен. Практичні індивідуальні та групові завдання, які виконує здобувач за визначеною тематикою, перевіряються викладачем. Модульний контроль знань здійснюється після завершення вивчення навчального матеріалу модуля.

Розподіл балів кредитного модуля

Поточний і модульний контроль (60 балів)			Екзамен	Сума
Поточний контроль	Самостійна робота	МКР	40	100
20 балів	10 балів	30 балів		

Рейтингова оцінка за поточною успішністю (20 балів)

Рейтингова оцінка за поточною успішністю (20 балів) обчислюється шляхом індексування досягнень здобувачів вищої освіти, які впродовж семестру оцінюються за 12-бальною системою.

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти (за 12-бальною системою)

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Високий (творчо-професійний)	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію;

		логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. При виконанні практичних завдань виявляє високий рівень творчості та самостійності; наявними є готовність і бажання до неперервної самоосвіти. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. При виконанні навчальних завдань виявляє творчість і самостійність; наявною є готовність до неперервної самоосвіти. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями за освітнім компонентом і використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. При виконанні навчальних завдань виявляє творчість і самостійність; наявною є готовність до неперервної самоосвіти. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності
Достатній (алгоритмічно дієвий)	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і

		систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички, готовність до неперервної самоосвіти недостатньо виразна. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати. При виконанні навчальних завдань виявляються лише елементи творчості і самостійності; готовність до неперервної самоосвіти недостатньо виразна. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал за освітнім компонентом, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми. При виконанні навчальних завдань творчість не виявляється; готовність до самоосвіти недостатньо виразна. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами. Творчість при виконанні
Середній (репродуктивний)		

		навчальних завдань не виявляється, самостійність недостатня; потреба у безперервній самоосвіті відсутня. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але окремі висновки не логічні, не послідовні. Творчість при виконанні завдань не виявляється, самостійність недостатня; потреба у безперервній самоосвіті відсутня. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями за освітнім компонентом, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його, провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Творчість при виконанні завдань не виявляється; самооцінка готовності до роботи завищена; потреба у безперервній самоосвіті відсутня. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Початковий (понятійний)	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом. Творчість і самостійність при виконанні завдань відсутні; потреба у безперервній самоосвіті не виявляється. У роботі здобувача наявні ознаки академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за

		допомогою викладача на рівні «так» чи «ні»; може самостійно знайти в підручнику відповідь. Творчість при виконанні завдань відсутня; потреба у безперервній самоосвіті не виявляється. У роботі здобувача наявні ознаки академічної доброчесності.
	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом за освітнім компонентом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні». Творчість і самостійність при виконанні завдань відсутні; потреба у безперервній самоосвіті не виявляється. У роботі здобувача наявні ознаки академічної доброчесності.

Пропущені заняття здобувач вищої освіти має обов'язково відпрацювати. За відпрацьовані лекційні заняття оцінки не ставляться, за практичні заняття нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Здобувач вищої освіти, знання, уміння і навички якого на навчальних заняттях за 12-бальною шкалою оцінено від 1 до 3 балів, вважається таким, що недостатньо підготувався до цих занять і має академічну заборгованість за результатами поточного контролю. Поточну заборгованість, пов'язану з непідготовленістю або недостатньою підготовленістю до навчальних занять, здобувач вищої освіти повинний ліквідувати. За ліквідацію поточної заборгованості нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Індексування рейтингової оцінки за поточною успішністю

Рейтингова оцінка за поточною успішністю (РО) визначається шляхом обчислення середнього арифметичного та його індексування.

Вона визначається за такою формулою:

$$PO = (\bar{x} \cdot 0,05 + 0,4) \cdot I_{np} \quad (11.1), \text{ де}$$

РО – рейтингова оцінка за поточною успішністю;

$\bar{x}$ – середнє арифметичне;

I_{np} – рейтинговий індекс.

Критерії оцінювання самостійної роботи (10 балів)

Самостійна робота оцінюється за наслідками перевірки рівня засвоєння всіх питань, винесених на самостійну роботу. За самостійну роботу здобувач вищої освіти може отримати 10 балів. При отриманні менше 6 балів самостійна робота вважається не виконаною, і здобувач отримує можливість її перескладати.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 10-ти бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Високий (творчо-професійний)	10	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі знання з питань, винесених на самостійне опрацювання, повно викладає самостійно вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних тлумачень однієї і тієї ж проблеми, вміє оцінювати аргументи для її доведення, порівнювати, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, наводити необхідні приклади, викладає матеріал логічно, послідовно, добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з Інтернет джерелами, вживає мовні засоби відповідно до норм української літературної мови. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності
Достатній (алгоритмічно дієвий)	8–9	Якщо відповідь здобувача відповідає тим самим вимогам, що і для високого рівня, але здобувач допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання. Здобувач вміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосовувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях, переважно добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з Інтернет джерелами. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи, дотримується принципів академічної доброчесності.

Середній (репродуктивний)	6–7	Здобувач виявляє знання і розуміння основних положень питань, винесених на самостійне опрацювання, але викладає матеріал неповно, допускає неточності у визначенні понять, потребує допомоги викладача, не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; у власній аргументації використовує загальновідомі докази; не має сформованих умінь і навичок роботи з отриманою інформацією; володіє вміннями здійснювати первинну обробку навчальної інформації без її подальшого аналізу, викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач вищої освіти виконує завдання самостійної роботи фрагментарно й дещо пізніше визначеного терміну. Переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Початковий (понятійний)	5 і менше	Якщо здобувач виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє методичним апаратом, допускає помилки у формулюванні професійних понять, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. У здобувача не сформовано необхідні практичні вміння роботи з навчальною інформацією; він не має елементарних умінь здійснювати первинну обробку й подальший аналіз навчальної інформації; не володіє вміннями вибирати відомі способи дій для виконання завдань, неспроможний виконати стандартні завдання після спрямувальних питань викладача. Здобувач не виконав більшість завдань самостійної роботи, подав роботу пізніше визначеного терміну. У роботі здобувача наявні ознаки академічної недоброчесності.

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи (30 балів)

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі. Мета її написання – виявити рівень теоретичних знань, практичних умінь і навичок здобувачів з кредитного модуля.

До її написання допускаються всі здобувачі вищої освіти. Позитивну оцінку за МКР не рекомендується покращувати. Невиконання МКР оцінюється 0 балів. Здобувачі вищої освіти, котрі за результатами виконання МКР отримали рейтинговий бал менший 60%

від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, хто не з'явився для її виконання або не виконав її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 30-ти бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Високий (творчо-професійний)	26-30	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання теорії, володіє тезаурусом, повно викладає вивчений матеріал, виявляє розуміння змісту освітнього компоненту, вміє підбирати аргументи для підтвердження своєї думки, формулює власне бачення проблеми, логічно обґрунтовує висловлені судження, творчо підходить до виконання завдань практичного характеру. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	22-25	Відповідь здобувача вищої освіти відповідає тим самим вимогам, що і для оцінки «відмінно», але при цьому він допускає 1-2 помилки чи неточності. Він наводить власні приклади на підтвердження своїх суджень і міркувань, успішно й ефективно виконує завдання практичного характеру. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності
Середній (репродуктивний)	18-21	Здобувач вищої освіти виявляє знання і розуміння основних положень предмета, але викладає матеріал неповно і допускає неточності у визначенні понять; не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; викладає матеріал непослідовно і не логічно, має труднощі у виконанні завдань практичного характеру. Переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Початковий (понятійний)	17 і менше	Здобувач вищої освіти виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал, не здатний виконати завдання практичного характеру. У роботі здобувача наявні ознаки академічної недоброчесності.

Критерії оцінювання семестрового екзамену (40 балів)

Екзамен – це форма підсумкового контролю. За умови використання тестів нараховується 1 бал за кожне правильно виконане завдання. Максимальна оцінка – 40 балів.

Вважається, що здобувач вищої освіти підготувався до екзамену, якщо рейтингова оцінка за його результатом більша або дорівнює 24 балам. Здобувачі вищої освіти, котрі мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускаються до іспиту. Вони допускаються до нього після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю. Здобувачам вищої освіти, котрі за екзамен отримали незадовільну оцінку, дозволяється ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки. Ліквідація академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяється до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускається не більше двох разів з освітнього компоненту: один раз викладачеві, другий – комісії, яка створюється за розпорядженням декана факультету.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля (100 балів)

Рейтингова оцінка з кредитного модуля – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння здобувачем вищої освіти певного кредитного модуля (навчальної дисципліни) упродовж його вивчення.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля може коливатись у межах 60–100 балів, що включає:

- оцінку за результатами поточного і модульного контролю (60 балів);
- оцінку за результатами екзамену (40 балів).

Вона перераховується за шкалою ECTS (A, B, C, D, E, FX) і національною шкалою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно).

**Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних
досягнень здобувачів вищої освіти з кредитного модуля**

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Рекомендовані системою ECTS статистичні значення (у %)	Екзаменаційна оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	10	відмінно
82-89	B (дуже добре)	25	добре
75-81	C (добре)	30	
67-74	D (задовільно)	25	задовільно
60-66	E (достатньо)	10	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)		незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)		

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Бобечко Н.Р., Жолнович І.В., Мазур М.Р. Юридична психологія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (видання друге, доповнене і перероблене). Львів : Колір Про, 2018. 120 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.І. Юридична психологія : підручник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2018. 448 с.
3. Психологія професійної діяльності співробітників правоохоронних органів : конспект лекцій / Укладач Руслан Теодорович Сімко. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2018. 124 с.
4. Юридична психологія : навчально-методичний посібник / Укладач Руслан Теодорович Сімко. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. 176 с.

Допоміжна:

1. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2018. 336 с.
2. Деніел Гоулмаг Емоційний інтелект / пер. з англійської Соломія-Любов Гумецька. Київ : Vivat, 2018. 512 с.
3. Джил Хессон Кишенькова книжка емоційного інтелекту : невеличкі вправи для інтуїтивного життя / пер. з англ. Є. Бондаренко. Харків : Вид-во Ранок : Фабула, 2020. 176 с.
4. Ірина Якутенко Воля та самоконтроль / пер. з рос. О. Кожушко. Харків : Ранок : Фабула, 2019. 432 с.
5. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2017. 296 с.
6. Кацавець Р.С. Пенітенціарна психологія. Навч. посіб. Київ : Алерта, 2018. 110 с.
7. Сімко Р.Т. Психологічні особливості вияву особистісних рис працівників патрульної поліції. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 34. С. 512–521.
8. Сімко Р.Т. Особливості формування особистісних рис суб'єктів ризико-небезпечної діяльності у процесі занять психологічною підготовкою. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук.

праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. Вип. 36. С. 319–329.

9. Сімко Р.Т. Психологічні особливості профілактики суїцидальної активності серед співробітників поліції. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Серія психологічні науки. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2017. Вип. 9. С. 101–108.

10. Сімко Р.Т. Особливості застосування психологічних тренінгів у процесі підготовки суб'єктів до діяльності в екстремальних умовах. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин* : матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2022 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 237–240.

Наукове видання

Руслан Теодорович Сімко

Алла Володимирівна Сімко

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 07.04.2025 р. Формат 60X84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум. друк. арк. 12,44 Тираж 40. Зам. 155

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
Вул. Васильєва, 13, корп. А. 37
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.